حکومەتا هەرێما کوردستانێ – عیراق
وەزارەتا پەروەردێ
رێڤەبەریا گشتی یا پرۆگرام و چاپەمەنییا

میژوویا نوی

بۆ پۆلا یازدێ ئامادەیی وێژەیی

دانان

لیژنەیەکێ ل وەزارەتا پەروەردێ

هاتییە کرمانجیکرن ژ لایێ

قیس صباح حمید

لشكر حاجي محمد طاهر

كروان مصطفى مصطفى

پێداچوونا زمانی

محمد عبدالله أحمد

پێداچوونا زانستی

كروان مصطفى مصطفى

چاپا سێیێ ٢٧١٥ کوردی ٢٠١٥ زایینی ١٤٣٦ مشەختی

سەرپەرشتێ زانستی یێ چاپێ: قیس صباح حمید

سەرپەرشتێ هونەری یێ چاپێ: عثمان پیرداود کواز - سعد محمد شریف صالح

تایپکرن: آزاد شـفـیـق بـدل

دیـزاین: عـدنـان أحمـد خـالـد

بـەرگ: زاگرۆس محمود عرب

ب ناڤێ خودێ مەزن و دلوڤان

پێشەکی:

ئەف پەرتووکە کو مێژوویا نوی یا پۆلا یازدێ وێژەیی یە، دهێتە هژمارتن وەکو تەمامکەرێ پێزانینێن قوتابیان د قۆناغێن پێشوودا کو بەری هنگی مێژوویا کەڤن و یا ئیسلامی پاشان مێژوویا نوی و هەڤچەرخ و مێژوویا شارستانیێن وان خواندییە، دڤێ پەرتووکێ ژی دا مە حەزکریە رویدانێن جیهانی بۆ بەحس بکەین هەر ل ڤەدیتنێن جوگرافی و چاکسازیێن ئایینی و سەر دەمێ شۆرەشا فرەنسی ب گەشەکرنا ئابووری و کۆمەلایەتی ڤە هەتا دگەهیتە پێشکەڤتنا زانستی. پاشی مە بەحسێ بزاڤا نەتەوایەتیا ئیتالیا و ئەلمانیا و نەمسا کریە ب رویدان و پێشهاتێن کۆمەلایەتی و ئابووری، هەر وەسان رویدانێن دناڤبەرا هەر دوو شەرێن جیهانی یێ ئێکێ و دووێ و پەیوەندییێن نێڤ دەولەتی دماوێ دناڤبەرا هەر دوو شەران دا و ڕویدانێن پشتی شەڕێ دووێ یێ جیهانی مە بەحس کریە. مە بابەت ب رەنگەکێ ب ساناهی پێشکێش کریە کو وەرگرتن و تێگەهشتنا وی یا ب ساناهی بیت و بەلگەیێن مێژوویی مە داینە دگەل. و مەبەستا مە ئاگاداریکرنا قوتابیێ خۆشتڤی یە ب مێژوویا نوی و رویدانێن وێ یێن گرنگ.

هیڤیدارین مامۆستایێن مە یێن بەرێز هەر سەرنج و تێبینی و پێشنیارەك دەربارەی پەرتووکێ هەبیت بۆمە بهنێرن ژبۆ پێشخستنا ڤێ پەرتووکێ و مفا وەرگرتنێ خودایێ مەزن پشتەڤان و هاریکار بیت.

بەندێ ئێکێ

پشکا ئێکێ

ڤەدیتنێن جوگرافی وچاکسازییێن ئایینی و سەردەمێ شۆرەشا فرەنسی

ئێك: ڤەدیتنێن جوگرافی

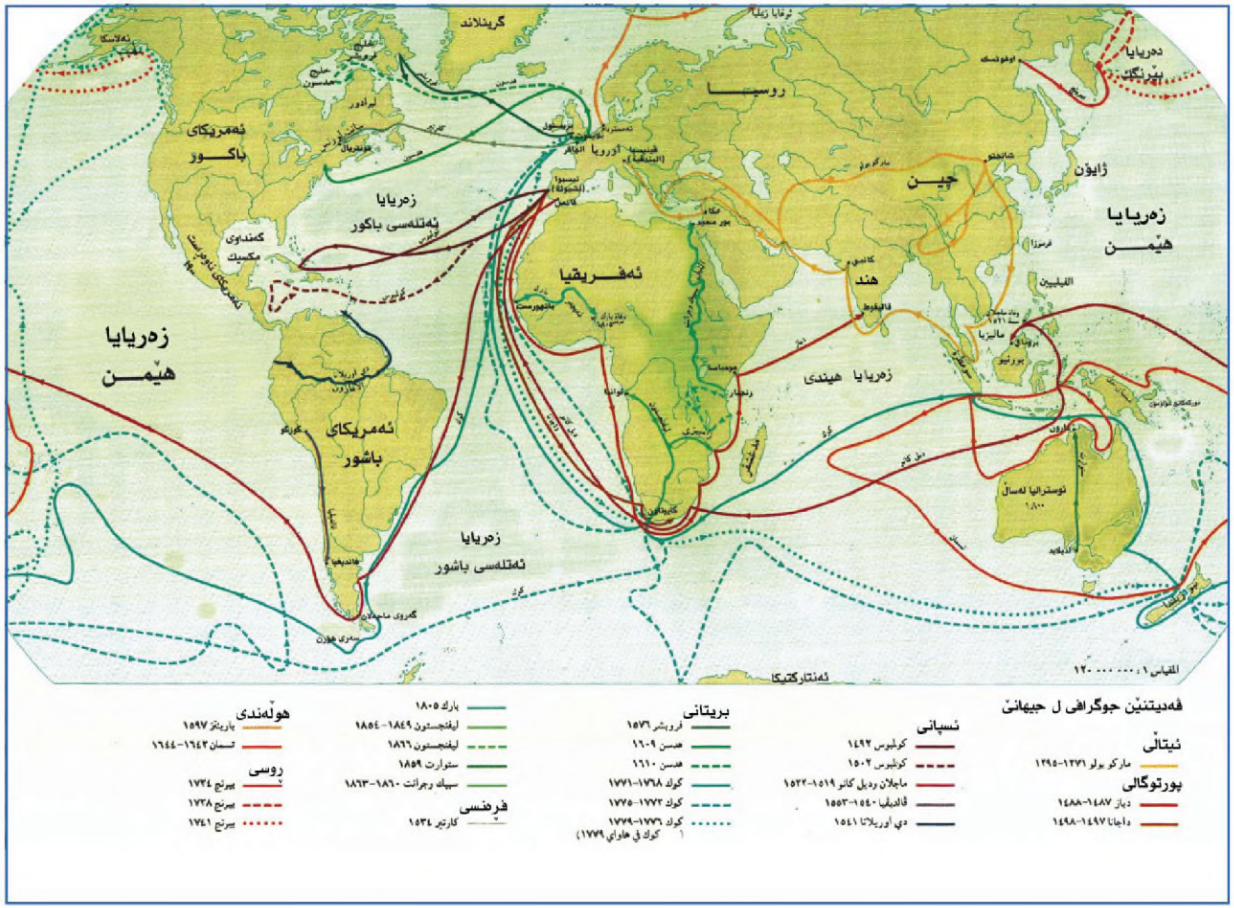
ڤەدیتنێن جوگرافی ل دووماهیا سەدێ (١٥) ێ دەست پێکر، دەمێ دەولەتێن ئەوروپا شیاین سەرکەڤتنەکا مەزن دڤی بواری دا ب دەستڤەبینن و کێشوەرێ نوی ب ناڤێ (ئەمریکا) ل سالا (١٤٩٢ز) ڤەدیتین و گەهشتنە رێکا بازرگانییێ بەرەڤ هندستانێ ب رێکا (رأس الرجاء الصالح) ل سالا (١٤٩٨ز).

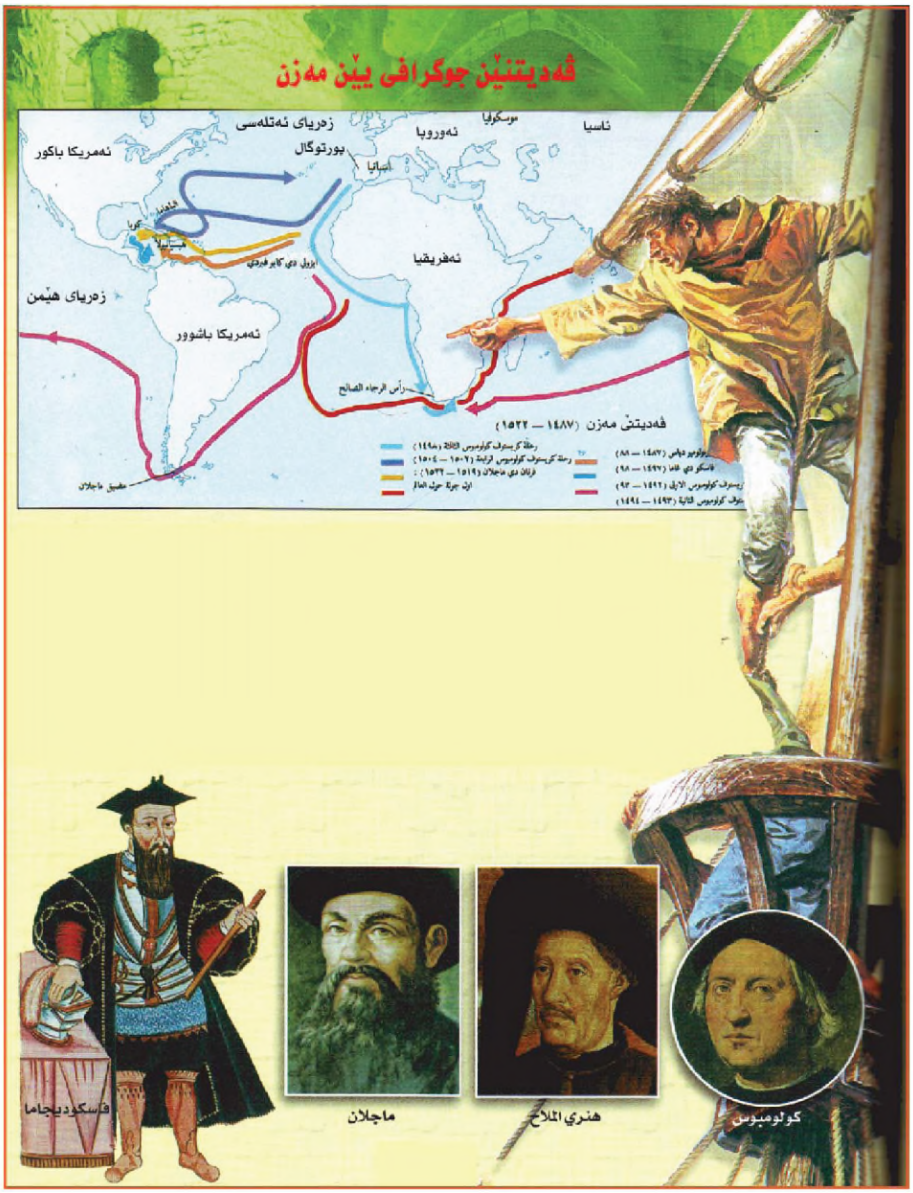
ب ڤی رەنگی ڤەدیتنێن جوگرافی دگەل دەریاڤانێت پورتوگالی ل سالا (١٤٤٥ز) دەستپێکر، و د دویڤ وان ژی دا ل سالا (١٦٠٠ز) هەر ئێك ژ ئسپانیان و بریتانیان درێژی پێدا.

ژ گرنگترین هۆکارێن سەرهلدانا ڤەدیتنێن جوگرافی:-

١- دەرکەڤتنا دەولەتێن ئەوروپی یێن نوی (هۆکارێن پامیاری):

هژمارەکا زۆر یا دەولەتێن ئەوروپی کو ژ نوی هاتبوونە دەمەزراندن ل ئەوروپا رۆژئاڤا دەرکەڤتن، وەك دەولەتێن (ئسپانیا و پورتوگال و هۆلەندا و بریتانیا و فرەنسا و رۆسیا) و د دویڤ دا ژی هەر ئێك ژ دەولەتێن (دەنیمارك و ئیتالیا و ئەلمانیا) دەرکەڤتن. ئەڤان دەولەتان ژی ب رەنگەکێ راستەقینە د بەلاڤکرنا ئایینێ کریستیانی و بەرفەرهکرنا دەسهەلاتێ دا دکر، ب تایبەتی دناڤ وان گەل نەتەوەیێن ژ نوی دروست بووین، ژبەر هندێ ئەڤان دەولەتان هەول دان ژبۆ بەلاڤکرنا ئایین و شارستانیەتێ دناڤ گەلێن دی دا.

گرینلاند
ئەمریکای باکوور
زەریایا ئەتلەسی باکور
کەندای
مکسیک
ئەمریکای باشور
زەریایا ئەتلەسی باشور
زەریایا هێمن
ئەفریقیا
ئەورپا
ڕووسیا
چین
هند
ژاپۆن
زەریایا هێمن
زەریایا هیندی
ئوستڕالیا
ئەنتارکتیکا
دەریایا بەرنگ
فلیپین
ماڵیزیا
ئیندۆنیزیا
المقیاس ١ : ٠٠٠ ٠٠٠ ٠٠٠ ١٢٠
ڤەدیتنێن جوگرافی ل جیهانێ
ئیتاڵی
مارکو بولو ١٢٧١-١٢٩٥
پورتوگالی
دیاز ١٤٨٧-١٤٨٨
داجاما ١٤٩٧-١٤٩٨
نسپانی
کولمبس ١٤٩٢
کولمبس ١٥٠٢
ماجلان ودیل کانو ١٥١٩-١٥٢٢
ڤالدیڤیا ١٥٤٠-١٥٥٣
دي أوریلانا ١٥٤١
بریتانی
فروبشر ١٥٧٦
هدسن ٩-١٦١٠
هدسن ١٦١٠
کوك ١٧٦٨-١٧٧١
کوك ١٧٧٢-١٧٧٥
کوك ١٧٧٦-١٧٧٩
کوك في هاواي ١٧٧٩)
بارك ١٨٠٥
ایفنجستون ١٨٤٩-١٨٥٤
ایفنجستون ١٨٦٦
ستوارت ١٨٥٩
سپیك وجرانت ١٨٦٠-١٨٦٣
فرەنسی
کارتیر ١٥٣٤
هوڵەندی
باریتز ١٥٩٧
تسمان ١٦٤٢-١٦٤٤
ڕووسی
بیرنج ١٧٢٤
بیرنج ١٧٢٨
بیرنج ١٧٤١

فەدیتنێن جوگرافی

٢- حەزا قازانجی (مفای) و کۆنترۆلکرنا بازرگانی (هۆکارێن ئابووری):

ئەوروپیان هزر ل رێکەکا بازرگانی دکر وان بگەهینیتە هندستانێ کو سەر ب وان رێکافە نەبیت یێن کو وەلاتێن دی ل رۆژ هەلاتێ دەست ل سەر گرت بیت، داکو رزگاربن ژ وان باجێن دهاتنە سەپاندن ل سەر کاروانێن بازرگانی یێن کو د وەلاتێن رۆژهەلاتدا دەرباز دبوون، ب ڤێ چەندێ دەولەتێن ئەوروپی بازارێ نوی بۆ فرۆشتنا بەرهەم و متایێ خۆ یێ زێدە ڤەدیتن. هەر وەسان بەرەڤ رێك گرتن ژ دەستهەلاتا ئۆسمانیان ل سەر رێکێن بازرگانی یێن ئاسیا بچویك و باشورێ رۆژهەلاتا ئەوروپی دچوون.

٣- ئەو زانیاریێن جوگرافی یێن ب دەست ئوروپیان کەفتین (حەزا ب دەست ڤەئینانا زانیاریێن بازرگانی):

هزرەك ژ لایێ ئوروپیان دەرکەفت بۆ ئەنجامدانا گەشتێن جوگرافی ژ پێخەمەت پتر ئاشنا بوون (شارەزا) دبوارێ جوگرافی دا، ئەڤەژی دهێتە زڤراندن بۆ هەولێن ئەوروپیان بۆ پتر شارەزایی دبوارێ ڤەکۆلینێن زانستی و پێشکەڤتنا گەردوون ناسیێ هەر دیسان پێشکەڤتنا پیشەسازی ب تایبەت د بوارێ دروستکرنا بەلەم و قیبلە لوفا و باروت و تەمەنیان.

٤- هۆکارێ ئایینی: کەنیسا کاثولیکی ڤیا دەست ب سەر وان ولاتان بگریت ئەڤێن ژ نوی هاتینە ڤەدیتن و سەر ب ئایینێ کریستیان ڤە نەبوون، و دگەل زێدەبوونا لایەنگرێن کەنیسێ و هەولێن ڤەدیتنێن جوگرافی قەشە و رەبەنێن خۆ ئەوان دهنارتن.

دوو / چاکسازییێن ئایینی و ئەنجامێن وێ ل ئەوروپا

ئایینێ کریستیان (مەسیحیەت) رۆی ب رۆی کۆمەلّەکا رویدانان بوویە، کو ئەگەرێ

هندێ پێدڤی ب ئەنجامدانا چاکسازیێن ئایینی ل ئەوروپا و ڤەگەڕیان و زڤراندنا ئایینێ کریستیانان بۆ بنچینە (بنیات) و ڕەسەناتیا وێ، و ئەف هەولّە ژی پێدڤی ب گوهۆڕینێن بنەرەتی هەبوویە ل کەنیسێ و دام و دەزگەهێن ئایینی و کارگێری.

ڕویدانەکا گرنگ دناڤ کەنیسا کاثولیکی دا رویدا ئەو ژی ئەڤەبوو کو پیاوێن ئایینی یێن کاثولیکی ب خۆ دان پێدان کرن ب پێدڤیا ئەنجامدانا چاکسازیێن ئایینی کو بگونجن دگەل بارودۆخێ وی دەمی، و ژبەر پێخەمەت ڤێ مەرەمێ کۆمەلّەکا جڤاتێن ئایینی گرێدان، لێ دڤان هەولّان دا دسەرکەفتنێ نەبوون، چونکی بڕیارێت وان د سەر بڕیارێن پاپای دا بوون کو وانا حەزدکر راددەیەکی بۆ دەسهەلاتا بێ سنوورا پاپای و ئەو هەمی مال و سامانێ وێ بهێتە دانان کو بۆ کەنیسێ دهات، لێ سیستەمێ پاپەوی شیا ل سەر وان ئاستەنگان زال ببیت پشتی (نیکولایێ پێنجێ) هاتیە سەر تەختێ پاپایەتیێ ل سالّا (١٧٧٤ز). ئەڤێ سەرکەفتنا پاپاوی ژی دوو ئەنجام ژێ پەیدابوون:-

یێ ئێکێ: شکەستنا جڤاتێن ئایینی د چاکسازیا دژی کارێن خرابیێن کەنیسێ دا.

یێ دووێ: لاوازیا دەستهەلاتداریا گیانی یا کەنیسێ بۆ ئەگەرێ هندێ کەنیسە سەرکردایەتیا ئایینی ل سەر تاسەری ئەوروپا رۆژ ئاڤا ژ دەست بدەت.

ڕەفتارێن پیاوێن ئایینی (ئولداران) یێن کاثولیکی و د سەر هەمیاندا (پاپا) ب خۆ ژ دویرکەفتنا وان ژ کاروبارێن ئایینی و بایەخ دان ب لایەنێ دونیا و خۆشی و لەزەتان و دەرکەفتنا (پاپایان) ب شێوێ میرێن علمانیان کو هەولّا کۆمکرنا سامان و ب هێزکرنا ویلایەتێن پاپەوی ددەن و کارکرن بۆ کۆمکرنا زۆرترین سامان وپارە و مەزاختنا ڤی پارەی ژ بۆ دروستکرنا قۆچك و تەلار و کەنیسان و تشتێ زێدە

مارتن لوثر

د جوانکاری و نەخشەسازی و خەملاندنا واندا، ئەڤە هەمی بوویە ئەگەرێ تۆرەیی و بێزاریا خەلکی ل ئەوروپا دژی پاپایەتیێ و ئێدی ب ئاشکرایی ڕەخنە ل کەنیسێ و ل پاپای دگرتن، دیارترین ئەو کەسێن سەرکردایەتیا کارێ ڕەخنێ دگرن وداخوازیا چاکسازیا کەنیسێ و دژایەتیا کێم و کاسیێن پیاوێن ئایینی و کەنیسێ دکر (مارتن لوثر) بوو، (مارتن لوثر) ل سالاّ (١٤٨٣ز) ل ئەلّمانیا ژ دایك بوویە ل سالاّ (١٥٤٦ز) (مارتن لوثر) ی وەغەرکریە. یاسا خواندی یە پاشی ژ ژیانا زانستی دویرکەڤتیە و بوویە ڕەبەن ل دێرەکێ ل سالاّ (١٥٠٥ز) دا داکۆکی ل سەر هندێ کر رزگاربوونا مرۆڤی ب باوەرێ یە و ب نێزیکبوونا مرۆڤی ژ خودێ نەك ب وان کارایە یێن کو کەنیسە ل سەر مرۆڤی دسەپینیت، (مارتن لوثر) هێرشێ دکەتە سەر وان بۆچوونان یێن کو کەنیسێ بەلاّڤ دکرن کو (پاپا) دشێت بروانامە ئازابوون و لێ خۆشی بوونێ بۆ مرۆڤێن گونەهکار دەربێخیت بەرامبەر بەخشینێ بۆ کەنیسێ، ئەڤ بروانامە دهێتە نیاسین ب موهرکرنێن لێ خۆشبوونێ ، هەر دیسان راگەهاند کو (کتێبا پیرۆز) ژێدەرێ سەرەکی یێ ئایینێ کریستیانە، و داخازا هندێ ژی کر کو زەلامێن کەنیسێ دڤێت بکەڤنە ژێر دەستەلاتا مەدەنی و هەروەسان ڕێك بهێتە دان قەشە ژنێ بینن (هەڤژینیێ ڕێك بینن)، (مارتن لوثر) بەردەوام بوو ل سەر بەلاڤکرنا بیروبۆچوونێن خۆ هەتا لایەنگرێن وی زێدەبووین، و کۆمەلاّ خۆ ب (پروتستانت) ئانکو (نەرازی) ناڤکر. ڕێباوەرا وی یا نوی ل پشکا باکورێ ئەوروپا ژی بەلاڤ بوو، هەردیسان (ئنجیل)

بۆ سەر زمانێ ئەلمانی وەرگێرا هەتاکو وەلێهات بانگەوازێن چاککرنا کەنیسێ مۆرەکا نەتەوایەتی وەرگرت و کەنیسە دابەش بوو و رێباوەرێن پروتستانتی لێ پەیدابوون.

گرنگترین ئەو هۆکارێن هاریکار ژ بۆ دەرکەفتنا بزاڤا چاکسازیا ئایینی ئەڤەبوون:-

١- **کارێن خرابێن کەنیسێ:** (لوثر)ی وەسان دیت کو نەخۆشی و زەحمەتا خەلکی ژ ئەگەرا سەرنەکەفتنا کەنیسێ یە دگەهاندنا پەیاما خۆدا و گرنگی دانا وان ب خەلکی بتنێ تشتەکێ رۆخساریێ ئایینی یە.

٢- **ڕۆلێ بزاڤا مرۆڤایەتیێ د بەلاڤکرنا هزرا ئازاد دا کو هاندانا خەلکی دکر بۆ هێرش کرنێ ل سەر کێم و کورتیێن کەنیسێ د گەلەك بواران دا.**

٣- **گەلەك ژمیر و فەرمانڕەوا یان ژی هاندانا بزاڤا چاکسازیا کەنیسێ کر ژبۆ ڕزگاربوونا وان ژ دەست تێوەردانێن کەنیسێ و پاپای د کارێن وان دا.**

٤- **هۆکارێ راستەوخۆ ژی ژ شۆرەشا (مارتن لوثر)ی دژی پاپای بۆ (موهرکرنێن لێ خۆشبوونێ) دزڤریتەڤە.**

سێ: ڤەژاندنا ڕووناکبیری و کارتێکرن لسەر هۆشیاریا ڕامیاری

ل دوماهیا سەدێ هەژدێ دەولەتێن ئوروپی ب تمامی پێگەهشتن ، و هەر ئێك ژ وان ل دویڤ وی ئاراستێ ڕامیارێ دکەفتن یێ کو بەرژەوەندیا وی تێدا بیت، و پەیمان و سۆزێن بەروەخت دناڤ بەرا خۆدا گرێدان، و هەر ل سەر بنچینێ بەرژەوەندیا راستەوخۆ و سیاسەتا هەڤسەنگیێن نێڤ دەولەتی کار دکرن.

د هەمان دەمدا ئاراستەیەکێ کۆمەلایەتی دژی وێ چەندێ هەبوو کو کارکرنا وێ هەر بهێزتر و موکمتر بوو ئەوژی ڕێبازا ڤەژاندنا ڕووناکبیری بوو (Enlightenment)

کو رۆژ ئاڤایێ ئەوروپا ڤەگرتبوو، چونکی ئەڤ دەڤەرە بەری دەولەتێن دیێن ئەوروپا د پێشکەفتنا سەرمایەداری و ئابووریدا بوون. و سەرکردایەتی کرنا ڤەدیتنێن جۆگۆافی و دەست ب سەرداگرتنا داگیرگەها (المستعمرات) و بەرفرەهکرنا بازرگانیا دەرڤە بۆ ئەگەرێ کەلەکبوونا (کەفتنە سەر ئێك) سامانەکێ زۆر و دەرکەفتنا تەخا نوی یا چالاك د جڤاکیدا. ئەوژی تەخا بۆرجوازی (ناڤەندی) بوو کو کەفتە هاندانا بزاڤا روناکبیری و کێمتر خەم نەبوون ژ روناکبیرێن ئازادیخواز بۆ چەسپاندنا مافێن خۆ بۆ گەهشتنا حوکمی و تێکدانا رژێما دەرەبەگایەتی و رێبازا هزرکرنا وێ. دیروك ناسان وەسا زانی کو ڤەژاندنا روناکبیری ب بزاڤەکا فرەنسی یا رویت دانن. بەلێ ب راستی فرەنسی سەرکردێن ئەڤێ بزاڤێ بوون بەلێ بتنێ یا تایبەت نەبوو ب فرەنساڤە، (هیۆم و کیبون و لۆم) ژ بریتانیا، (کانت و شیلر و گیتە) ژ ئەلمانیا پشکەکن ژ ڤێ بزاڤێ کۆ (ڤۆلتێر و مۆنتسکۆ و رۆسۆ) ل فرەنسا نوێنەرێن وێ بوون.

بزاڤا ڤەژاندنا رۆناکبیری ب سێ نیشانێن تایبەت دهێنە نیاسین:-

١- جیهانی بوو دروخساریدا و ب ڤێ چەندێ دژایەتیا ئەوان بنەمایان دکریێن کو سیاسەتا سەدێ هەژدێ ل سەر بەند بوو، و بزاڤا ئەدەبی ل دەولەتێن ئەوروپی یێن جوداجودا یا دویر بوو ژ شێوازێ دەڤەرکی یێ بەرتەنگ.

٢- سیمایەکێ مرۆڤایەتی هەبوو ئەڤ بیروباوەرژی نەکو بەری ئەڤی چەرخی نەزانیبون بەلکو ڤی دەمیدا بەرفرەهتربوون. و خەلکی وەسا تەماشەی ئایین و حکومەتێ و یاسایێن وان دکر کو چەند تشتەکن ژبەر بەرژەوەندیا مرۆڤی ێن هاتینە دانان و بهایێن وان بوێ ڤە دگرێداینە.

٣- مۆرەکا تایبەت یا ڕەخنە و تڕانەکا توند پێڤە یا دیاربوو، سەرکردێن وێ ڕەخنە ل باڕێ کۆمەڵایەتی و ڕامیاری یێن وی سەردەمی دگرت تڕانە ب وان ڕەوشت و تیتالان دکر کو خەلکی ب راستیان تێگەهشتبوون و ل دەف د پیرۆزبوون، بەڵێ دگەل گیانێ ئەوی سەردەمیدا نە دگونجان، و پرانیا ڕەخنێن وان ئاراستەی کەنیسێ و حکومەتێ و خرابییێن وان کربوون.

هندەك ژ ڕوناکبیرێن فڕەنسی:

ل خارێ بتنێ دێ ل سەر ڤۆلتێر و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ خوینین، کو ژ سەرکردێن ئەڤێ بزاڤێ نە بو هندێ دا ل سروشت و کاریگەریا ئەڤێ بزاڤێ بگەهین.

ڤۆلتێر ١٦٩٤ز - ١٧٧٨ز:

ڤۆلتێر ژ ب ناڤودەنگترین ڕووناکبیرێن فەرەنسییە و پتر خاندەڤان هەبوو. هەر چەندە بیروباوەرێن وی د کویر نەبوون و تشتەکێ تازە نەئینابوو جیهانا هزرکرنێ بەڵێ کاریگەرترین فاکتەرێ خودان شییان بوو دهشیارکرنا تەخێن جودا یێن خەلکیدا. ئەو ژی ترانەکرن و پێکەنینا وی و ڕەخنا تەزینەر شێوازێ تایبەتێ وی بویە. ترانە ب کەنیسێ و بیروباوەرێن وێ کریە، پیاوێن ئایینی و کریارێن وان ب کێم وسڤکی زانییە دەمێ چەوا هیگونۆت (پروتستانتێن فڕەنسی) دئێنە چەوساندن. هێرش کریە سەر تۆندرەویا ئایینی، هەروەسا پاشایەتی دایە بەر ترانە و سڤکاتیێ. ڤۆلتێری د نڤێسینێن خۆدا بەرەڤانی ژ هەست و ڕومەتا مرۆڤی دکر، و دەمێ پەرتووکا خۆ یا ب ناڤودەنگ (نامێن دەربارەی ئنگلیزی) دانای، دادگەها بالا یا فڕەنسی بریاردا ئەف پەرتووکە ل بەرچاڤێن جەماوەریدا بهێتە سوتن چونکی تێدا هێرشێ دکەتە سەر حکومەتا ئەوی دەمی ل فڕەنسا. دشێن بێژین کو

ڤۆلتێری ب شێوازێ خۆیێ ترانەپێکرنێ ل داشکاندن و ب شێوێ زمانێ خۆ یێ روون و ب بانگەوازیا خۆ یا مرۆڤایەتی شیبا کاتێکرنا ئاشکرا بکەتە سەر دیروکا سەدەیێ هەژدێ و شۆرەشا فرەنسی.

مۆنتسکیۆ ١٦٨٩ز - ١٧٥٥ز:

مۆنتسکیۆ ڤەکۆلەرەکێ کویر یێ ڤەکۆلینا یاسایێ بوو، پەرتووکا وی **(گیانێ یاسایان)** (Lesprdesiois) دهێتە دانان ب بەحسەکێ گشتی ل سەر جورێن حکومەتان. بەلێ پشتی هینگی بۆ ژێدەرەکێ گرنگ بۆ ئەوێن ب سیاسەتێڤە دمژویل، حکومەتا وی دەمی یا بریتانیا ل دەف پەسەندبوویە، لەورا وەلێ هات داخازا جوداکرنا دەسهەلاتا بکەت، چونکی هاریکاریا وێ چەندێ دکەت هەر ئێك ژ وان چاڤدێربیت ب سەر ئەوێن دیتر و وەسا دبینیت کو ئەو باشترین دەستەبەریە بۆ سەربەستیا گەلی و هێمێنێ و دادپەروەریێ. و خەلك ئاگەهدار کریە دەربارەیێ گەندەلیا حکومەتا فرەنسی چونکی هەرسێ دەسهەلاتداری ل بن دەستێ پاشای خرڤە ببون.

بەلێ نابیت ئەوێ ژبیربکەین کۆ د هزرا خۆدا دەربارەی جوداکرنا هەردوو دەسهەلاتان یا بجهئینانێ و یاسادانانێ ژ ئێکودوو ل بریتانیا یێ خەلەت بوو.

رۆسۆ ١٧١٢ز - ١٧٧٩ز:

جان جاك رۆسۆ

جان جاك رۆسۆ ب مەزنترین نڤێسەرێ سەر دەمێ خۆ و دهێتە هژمارتن کو هەست و سۆزێن جەماوەری ئازراندینە، ئەوی ژی هاریکاری ل سەر وێ کریە کو ببیتە هێزەکا کاریگەر ژ ڕویدانێن خۆ و یێن پشتی خۆ ژی، چونکی ب ڕاستی تێکوشەرەك بوویە دژی گەلەك ژ وان ڕوالەتان کو خەلکی ب ڕاست و پیروزی

دزانین. و پەرتووکا وی **گرێبەستا جڤاکی (پەیمانا جڤاتی)** (Contract Sociai) کو ل ساڵا ١٧٦٢ز دا دەرکربوو، دئێتە دانان ب پۆختێ بیرو بوچونێن سیاسی و کۆمەڵایەتی و ب نەرازیبوونەکا توند دژی حوکمێ زوردارانە دەست پێ دکەت و دبێژنێ ((مروڤ ب سەربەستی ژ دایك دبیت، بەلێ ل هەمی جهاندا ب قەید و زنجیران هاتیە گرێدان)).

و تێدا داخازا ڤەگەڕاندنێ بۆ سروشتی دکەت بۆ رزگاربوونێ ژ قەیدو زنجیران (شارستانی). حکومەت ل دویڤ بۆچوونا وی د دامەزراندنێدا قەردارێ پەیمان و گرێبەستا کۆمەڵایەتییە، کو پاراستنا خەلکی مسوگەر بکەت بەرامبەر ڤێ ژی خەلك دەست ژ هندەك مافێن خۆ بەردەن بۆ حکومەتێ. بڤی جۆری حکومەتا راست ئەوە ل سەر هیڤی و حەزا خەلکی هاتبیتە دامەزراندن، و بۆ گەلی هەیە ل دژی حکومەتا خۆ سەرهلدەت هەر دەمەکێ کو زانی ژ مەرجێن گرێ بەستا خۆ پەشیمان بوویە یان لادایە.

دگەل وێ ڕۆسۆ ئێکەم کەس نەبوویە بەحسێ بیرودۆزا گرێ بەستا کۆمەڵایەتی کربیت، بەلێ ئێکەم کەس بوویە مافێ شۆرەش و اپەرینێ دژی حکومەتێ دایە، بیروبوچونێن وی دەنگڤەدانەك د دەروونێ هەفچەرخێن خۆدا هەبوویە و کارتێکرن کریە سەر بەرەبابێن داهاتی ژی.

ئەنسکلوپیدیا (الموسوعیون):

دگەل ئەوان روناکبیراندا، کو کاریگەری هەبوو بۆ هاندان و شیرەتکرنا خەلکی، کۆمەڵەك هەبوون و بەرنیاس بوون ب (ئەنسکلوبید) ل پێشیا هەمیان دیدرۆ (Diderpt) بوو ب کارێ ئەڤان پێکهاتبوو ژ دانانا ئەنسکلوبیدیەکێ (دائرة معارف) کۆتێدا جۆرێن حکومەتا داینە نیاسین، ڕەخنە ل رژێما ئەوی دەمی و کەنیسێ گرتیە، خەلك دەربارەیێ کێم و کورتییێن جڤاکێ وان هوشیارکرینە.

فیزیۆ کراتییان (ئابووری ناسێن سروشتی) :

کۆمەڵەکا دی هەبوون بەرنیاس بوون ب (فیزیۆ کراتییان) (Physiocrois) (ئابووری ناسێن سروشتی) ئەڤانە بیروبۆچونێن ئابووری ناسێ ب ناڤودەنگ (ئادەم سمیث) (Adam smith) وپەرتووکا وی (سامانێ نەتەوان) (weaith of Nation) کارتێکرن تێکر بوون، (میرابو) وتار بێژێ باشترین نوینەرێن ئەڤێ کۆمەڵێ بوون د فرەنسادا، ئەڤان گەلەك پەرتووك و نڤێسین دەربارەی شرۆڤەکرنا بیردۆزێن ئابووری دانایینە، و چاندن بتنێ ژێدەرێ سامانی زانییە، داخازا سەربەستیا بازرگانی دناڤبەرا نەتەوان و راکرنا باجێن جوراوجۆر دکر و بتنێ باجا زەڤیان هێلایە. داخاز ژ حکومەتێ دکر دەست نەئێخیتە دناڤ کاروبارێن ئابووریدا بەلکو پێدڤی یە دەست ژێ بەردەت شێوێ سروشتێ خۆ وەربگرێت و کورتیا ئەڤێ بوچوونێ ب رستەیا خۆ یاب ناڤودەنگدا دیار دکەت دەست ژ کاروباران بەردە و چەوا ب چیت بلا بچیت. وەسا ددانا کو ئەڤ بیروبۆچونە دشیاندا یە جڤاکی ڤەگەرینتە ڤە بۆ سیستەمێ ژیارەکا خوش.

کاریگەرییا بزاڤا روناکبیری ل فرەنسا :

ژ کارێن ئەڤێ بزاڤا روناکبیری ل فرەنسا، ئازراندنا هەستێ خەلکی و رزگارکرنا هزر و هشێن وان و ئاگەهدارکرنا وان بەرامبەر کێم و کورتییێن کەنیسێ و خرابیا رژێما حوکمی بوو، لەورا هێز و شیانێن خۆ کرنە ئێك و کەفتنە هەولا چاکسازیێ و داخازکرنا سەربەستیێ وەکهەڤییێ هەرچەندە ببیتە ئەگەرێ شۆرەش بەرپارکرنێ دژی رژێمێن حوکمرانیێ.

باریٚ فرەنسا بەری شۆرەشێ:

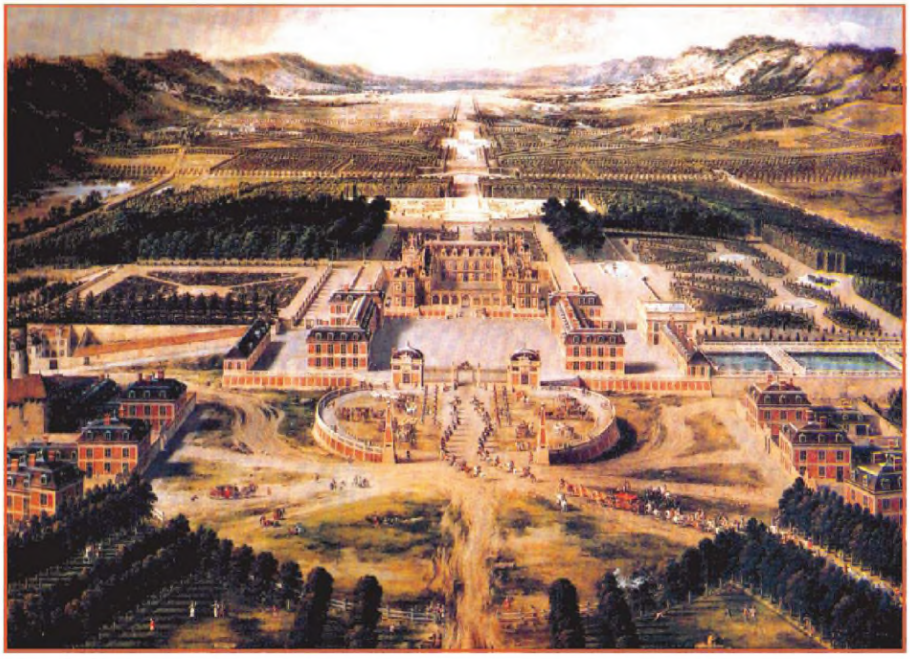
بەرپا بوونا شۆرەشا سالا ١٧٨٩ز ل فرەنسا بتنێ رویدانەکا گرنگ نەبوو د دیرۆکا ئەڤی ولاتیدا، بەلکو د هەمی مێژوویا ئەوروپا و جیهانێ ژی دا ئەوژی ژ بەر وان

بیروباوەرێن دگەل خۆ ئینایین و ئەو شەڕێن مل ب ملێ. وان بەرپابووین و ئەو گروگرفت و وەرگێرانێن ڕامیاری و کۆمەلایەتی ێن سەرهلداین.

١- باریٚ ڕامیاری و کارگێری:

پاشایێ فرەنسا دەسهەلاتەکا بەرفرەھ و بێ سنوور ھەبوو، بەلکو ئەو ب خۆ ژێدەرێ ھەمی دەسهەلاتا بوو، ھەر وی وەزیر دادنان و لاددان ژی، شەر رادگەھاند و پەیمان گرێددان و باج دادنا چەوا دڤیا پارە خەرج دکر. مافێ دانانا یاسا و راکرنا وان ژی ھەبوو یێ دەست بەردای بوو د کاروبارێن گەلێ خۆ دا.

د شیانێن وی دا بوو فەرمانان ب نامەکا مۆرکری چ کەسێ بڤێت بێ لێپرسین دادگەھ بکەت و زیندان بکەت، پاشا بڤێ چەندێ پشت (بیردۆزا مافێ خۆدایی) خۆ

کوچکا فرسای

لویسێ پازدێ

گرێدابوو د حوکمیدا ئەو ماف ژی بتنێ بۆ بەرژەوەندیا خۆ یا تایبەت ب کاردئینا، ولات ژی تووشی چەندین شەڕان کربوو ژبلی ژ شکەستنێ چییێ دی تێدا نەبوو خەرجییێن کۆچکا پاشایەتییێ ل سالا ١٧٨٩ز گەهشتە ڕادەکێ وەسا کو کەسەکێ باوەر نەدکر ژبەر زۆریا وێ، هەتا بووجا گشتی تێرا ئەڤان هەمی خەرجیان نە دکر.

(رژێما کارگێری ژی) هەمی جۆرە خرابییێن حوکمرانییێ تێدا دهاتنە کرن دگەل ئەوێ ئێکەتیا رامیاریا ب سەرڤە کو فرەنسا تێدا دژیا هەر ل سەردەمێ لویسێ چاردێ وەکۆ دەسهەلاتا ڕامیاریا بلندا خانەدانان ژ ناڤ بر، بەلێ ولات هەر ب شێلی مابوو، ئەڤێ ژی گەلەك ئەگەر هەبوون وەکی جۆراو جۆریا یاسا و رژێما کێشانێ و پیڤانێ کو هەر دەڤەرەکێ یاسا و رەوشت و تیتالێن خۆ یێن تایبەت هەبوون زێدەباری جوداهیا سنووریێ دەڤەران چونکی د دابەشکرنێن کارگێریدا بەرژەوەندیا گەل و سروشتێ ولاتی بەرچاڤ وەرنەگرتبوو کو لدویڤ ئەڤێ ژی جوداهیا باج و گومرکێ دهات، باجا گومرکێ بتنێ ل سەر بازرگانیا دەرڤە نەبوو، بەلکو باجا نافخویی دناڤبەرا دەڤەرا ژی هەبوو کو ئەڤێ ژی ئاستەنگ دئێخستنە د رێکا بازرگانیا نافخویی ل دەڤەرەکێ و دەڤەرەکا دی.

٢- بارێ ئابووری و دارایی:

باج گەلەك دگران بوون و ب شێوەکێ دا دپەروەرانە دابەش نەکربوون، پرانیا وان ب سەر هەمی تەخێن میللەتیدا سەپاندبوون باجا خانیان چەسپاندن (باجا

مولکداری) بتنێ ل سەر ملێن پرانیا مللەتی بوو و خانەدان و پیاوێن ئایینی لێ هاتبوونە لێبوورین، باجا سەرانە هەمی ئاکنجی ڤەدگرتن بەلێ پیاوێن ئایینی دیسان لێ د ڤەدەربوون، بەرامبەر پارەکێ کێم کو جاروبارا ددانە پاشای، خانەدانان ژی پارەکێ کێم یێ وەساددا دگەل سامانێ وان نەدگونجا، ئەڤە زێدەباری باجێن لاوەکی وەکو باجێن ڤەخارنێ و (یاجا خوێ) فرەنسییان گەلەك کەرب ژ باجا خوێ ڤەدبوون، چونکی شێوەك بوو ژ شێوێن حوکمێ زوردارانە، حکومەتێ بەرهەمێ خوێ ل بن دەستێ خۆدا قۆرخ کربوو (احتکار) و هەمی کەس نە چاردکرن هندەك خوێ ب بهایێ دیارکری بکرن، ئێدی ئەوێ نەبیت بلا زکێ خۆ ب نانێ رویت تێر بکەت. بهایێ وێ ژی ژ دەڤەرەکێ بۆ دەڤەرەکادی یێ جودابوو حکومەتێ راستەوخۆ ئەڤ باجە وەرنەدگرتن بەلکۆ ب کری دداف هندەك کەسان پشتی کو ل سەر پارەکێ دیارکری بۆ هەر باجەکێ ل هەر دەڤەرەکێدا رێك دکەفتن و ل وی دەمی دەسهەلاتەکا زۆر ددا باج وەرگری بۆ کومکرنێ و تشتەکێ ئاساییە کو ئەوی ژی هەمی رێك ب کاردئینان ژ پێخەمەت کومکرنا وان و پشکەکا زۆر بۆ خۆ ڕادکر.

٣- باریٚ کۆمەلایەتی:

جڤاکێ فرەنسی ژ سێ تەخا پێکهاتبوو، (خانەدان و پیاوێن ئایینی (ئولدار) وپرانیا میللەتی)، کو پرانیا میللەتی ژی جوتیار و تەخا بورجوازی (ناڤەندی) ڤەدگرتن کو ئەو دژی تەخا خۆدان مافێن تایبەت بوون ئەو ژی ژبەر نەگونجاندنا بەرژەوەندییێن وان دگەل ئێکدا. ئەو خانەدانێن کۆ دەسهەلاتا خۆ یا سیاسی ل سەر دەمێ ڕیشیلیۆ [1] ژ دەستدای مافێن خۆ یێن تایبەت هەر پاراستبوون زێدەباری

(١) ڕیشیلیۆ: وەزیرێ پاشایێ لویسێ سێزدێ (١٦١٠ز - ١٦٤٣ز) کو سیاسەت مەدارەکێ چەلەنگ بوو و دەسهەلاتا پاشایی چەسپاند بوو و دەست ب لێدانا خەنادانان کر بوو.

ریشیلیۆ

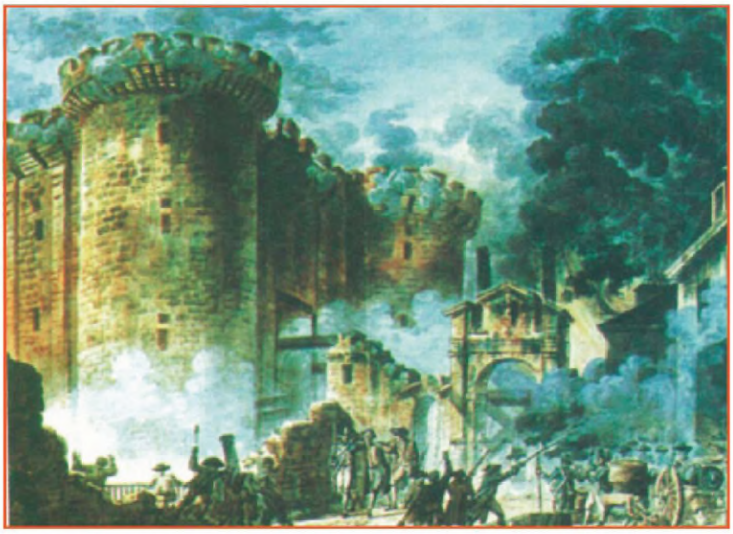
بەخشینا وان ژ پڕانیا باجێن مەدەنی و ئـایینی و گـەلەك مـاف و تـایبەتێن دی ژی هـەبـوون وەك میرات بۆ وان مابوون کو ئەو ژی ژ پاشمایێن تـەخـا دەرەبەگایەتی بوون. بەلێ پیاوێن ئایینی چ باج ل سەر زەڤی و زارێن کەنیسێ نە ددان کو دگـەهشتـە نێزیکی پێنجیەکا هەمی زەڤی زارێ فڕەنسا، ژبلی وان دیاریا کو جـاروباران ددانە پاشای، زێدەبـاری ئەوێ ژی باجا خـۆ ژ میللەتی د ستاند وەکو بـاجـا دەهێکی و ژنخوازی و هتد ... بەلێ پڕانیا تەخا ئەڤ پیاوێن ئایینی دەردەسەرێیدا دژیان چونکی مەزنێن وان دەست ب سەر سامان و داهاتێ کەنیسێ دا گرتبوو و پێدڤیێن ئایینی یێن ل سەر ملێن وان جێبەجێ نەدکر. بەلکو هەمی ئەرکێن خۆ ئێخستنە سەر ملێن قەشێن بچووك بەرامبەر کریەکا کێم و ئەوێن دیتر پارە بۆ دەم ڕابورینێ و حەزا خۆ دمەزاخت. ئەڤجا سەیر نینە ئەو ل پشت پڕانیا میللەتیدا ب ڕاوەستن دەمێ سەرهلدانێ بۆ داخازکرنا مافێن خۆ ددداخازکرنا وەکهەڤێ دا دگەل مەزنە پیاوێن ئایینی.

بەلێ پڕانیا تەخا میللەتی وەکی مەگوتی جوتیار وبورجوازییا ڤەدگرت کۆ بێ بەهر بوون ژ هەمی مافێن تایبەت، و ئەرکێ باجدان و سوخرە و سەربازکرنا ب زۆری کەفتبوو سەر ملێن وان. ئەڤە پڕانیا هەرە زۆربون، و مەزانی چەوا ڤەدیتنێن جوگرافی هاریکاریا تەخا بورجوازی (ناڤەندی) کریە و داکوکی ل سەر مافێن وان دکر دژی رژێما دەرەبەگایەتی. و ب راستی ئەڤ تەخە یا جودابوو دگـەل

تەخا پرانیا میللەتیدا گەلەك ژوان بوونە نوژدار و نڤیسەر و پارێزەر و مامۆستا. ئانکو تەخەکا رووناکبیرە و هەست ب باریّ کۆمەلّایەتی و ئابووری دکەت و دزانی دگەل پلەیێن (پەیسکێن) وان یێن رامیاری نا گونجێن. و پایێن خۆ یێن نزم ل بەرچاڤ خانەدان و پیاوێن ئایینی دبینت. و بڤی جوری بەرژەوەندییێن وان دژی بەرژەوەندیا خودان مافێن تایبەت دراوەستا دگەل بەرژەوەندییا گشتی ئێك دگرت. ئەویّ ژی پال پێڤەنا ببنە پێشەواییّ شۆرەشیّ کۆ هەولدا دا بۆ تێکشکاندنا رژێما گەڤن و ریّ خوشکرن بۆ گەهشتنا حوکمی و ب دەستڤەئینانا مافێن خۆیێن ڕامیاری پاشی ب دەستڤەئینانا هەمی پێدڤییێن خۆ یێن ئابووری.

دەسپێکێن شۆرەشا فرەنسی:

ل بەراهییّ مەزانی ئەو ڤەژاندنا روناکبیری کۆ نڤیسەر وفەیلەسوفێن فرەنسی سەرکردایەتیا ویّ دکر چەوا بەرهنگاریا حوکمیّ تاکرەویّ و نەوەکهەڤیّ و یاسایا پاراستنا بازرگانان بوون و داخازا ئازادیا تاکە کەسی و لێبورینا ئایینی و ئازادی

دکارێن ئابووریدا دکر وخەلك بەرامبەرۆ بەندایەتی وچەسپاندنا ئەو تێدا ژیان هشیارکرن رایا گشتی دژی بارێ وی سەردەمی هەژاند. ئەوا کو گۆمان تێدا نینە ئەو بو جڤاکەك وەکی جڤاکێ فرەنسی یێ پاشکەفتی دبارێ کۆمەلایەتیدا... بەلێ هەست ب پاشکەفتنا خۆ و ئەگەرێن وێ کر، ئاژاوە و بەرەلایەیی ب سەردا کێشابوو. ب راستی نەرازیبوونێ گشت خەلك ڤەگرتبوو و حەزەکا ڤەدەر ژ شینان هاتە گۆرێ بۆ خو رزگارکرنێ ژ ڕژێما دەسهەلاتێ، بەلێ چاڤەرێیا دەرفەتەکا گونجای دکر.

کێشا دارایی و کۆمبوونا جڤاتا تەخێن مللەتی:

لویسێ چاردێ دوماهی پاشایێ بهێزێ بنەمالا بۆربۆن بو کو فرەنسا ب خۆڤە دیتبوو، و دگەل وێ هەمی هێز و شیان و رومەتا کو فرەنسا لسەر دەمێ لویسیدا تێدا دژیا، لێ پشتی خۆ گەلەك کێشێن وەسا بجهـ هێلان وەلات بدەستێ وان دنالی. بۆ نموونـە تەپەسەرکرنـا (هیگۆنۆت) هژمارەکا زۆر ژ وان نەچـارکر وەلاتی بجهـ بهێلن، ئەگەر ئەم بزانین ئەڤە ژ ئەندامێن خورت گورجێن بەرهەم ئینانێ بوون و پشکەکا زۆر یا سەروسامانی ددەستدابوون، وی دەمی ئەم دشێین ڤێ زیانا مەزنا ژ ئەنجامێ ڤی کاری ب فرەنسا کەفتی دەستنیشان بکەین. هەروەسا ئەو شەڕێن زۆرێن لدوماهییا دەسهەلاتا خۆدا کرین، هەڤوەلاتی گەلەك بێهێزکرن شییان لێ برین ب تایبەتی دبارێ ئابووریدا هەتا لویس ب خۆ نەچار بوو ل سالا (١٧١٣ز) ب پەیمانا ئەتراخت [1] رازی ببیت کو گەلەك ژ پلە و پایێ فرەنسا ئینا خار ل چاڤ دەولەتێن مەزن.

---

(١) پەیمانا ئەتراخت: ژ ئەنجامێ وی شەری هاتە گرێدان کو لسەر تەختێ ئسپانیا دناڤبەرا فرەنسا و نەمسادا هاتبووکرن، و فرەنسا پشکەك ژ مولکێن خۆ ل ئەمریکا ژ دەستدان.

و ئەوا پتر بێ هێزکری و بەرەف هەڕفاندنێ بری، لویسێ پازدێ پاشابوو، کو هیچ هەولا چاککرنێ نەدا، بەلکو مژیلی دەم بوراندنێ و ژیانا کەیف و خۆشیێ، بوو و کارێن دەولەتێ بۆ ب دەستڤانێن خۆ ژ خانەدانان هیلا بوون، ئەوێن چ جارا د هەوارا کاروبارێن ولاتی نەدهاتن ژبلی مسوگەرکرنا بەرژەوەندییێن خۆ و پاراستنا مافێن خۆ ییێن تایبەت نەبیت. لەورا فرەنسا ژ ئەنجامێ شەرێ حەفت سالّی (١٧٥٦ - ١٧٦٣) ئەو مولکێن کو ل هندێ و جیهانا نویدا ماین ژ دەستدان و دەسهەلاتا و سیاسەتا دەرڤە کێمبوو و بارێ دارایییژی تێکچوو.

لویسێ شازدێ:

دەمێ پاشایەتی کەفتیە ددەستێ لویسێ شازدێ دا، بارۆ دۆخ خرابتر بوو، و سالوخەتێ کاروباران نیشانا وێرانکارییەکا تمام پێڤە دیار بوو ئەگەر ژ بیرمەندی وحەزەکا راست و دروست نەبا بۆ چاککرنا وان. لویسی حەز هەبوو دچاککرنا وەلاتێ خۆ و ڕزگار کرنا وی ژ وان کارەساتان کو نێزیك بوون ڕوی ب ڕوی ببنێ بەلـێ بـــارێ دەوروبـــەرێن خۆ نە هەلّسەنگاندن و نە دزانی چ ڕێك بگریت بۆ وان چاکسازییێن پێدڤی. ونابیت کارتێکرنا دەستڤانێن کوچکێ ژ بیرامە بچیت کو بەرهنگاریا وی دکر بۆ وان چاکسازییێن وی دڤیا پێ ڕاببیت، و ب تایبەتی دەمێ مە زانی کو ئەو بخۆ گەلەکێ دوو دل و بێ

لویسێ شازدێ

دەسهەلات بوویە و لسەر بۆچونەکێ جێگیر نەدبوو گوهێ وی ددەستێ ماری ئەنتوانێت (هەڤژینا وی یا نەمساوی) دا بوو.

ماری ب ئامانجا پەیداکرنا خزماتییا ژن و ژنخازیێ دناڤبەرا هەردوو خێزانێن (بۆربۆن و هبسبرگ) شوی ب لویسی کر، ئەو جۆرێ ژن خازی و شویکرنێ یە کو ئامانجا وێ بتنێ بهێزئێخستن و مکومکرنا هەڤبەندییێن رامیارینە، بەلێ گەلێ فرەنسا بچاڤەکێ کەرب و کینێ تەماشەی شاژنێ دکر چونکی کەرب ژ بنەمالا هبسبرگ ڤەدبوون، ماریا بەروڤاژی هەڤژینێ خو یا بهێز بوو، و زیرەکیەکا بێ هەڤکیف هەبوو، بەلێ د رەفتارا خودا سەر کێش بوویە و شەهرەزایا رەوشت و تیتالێن فرەنسا نەبوویە، نە د شیا د ناخ و دەروونێ گەلێ فرەنسا و پێدڤیێن وان بگەهیت ل روویێ چاکسازی ڤە. و هەست ب هەلویستی راست و درستیێ هەڤژینێ خۆ نەدکر، و هەر وەسا لسەر دەست بەردایی و بۆرینا دەمێ خۆ یا بەردەوام بوو دگەل وێ دەستکورتی و تەنگاڤیا دارایی کو دەولەت کەفتبووتێدا.

جڤاتا نیشتیمانی:

لویسێ شازدێ هەولدا وێ قەیرانا دارایی بریکا زێدەکرنا سەپاندنا باجێ چارەسەر بکەت، لەورا جڤاتا تەخێن میللەتی داخاز کرن بۆ کۆمبوونێ کو پێکهاتبوون ژ پیاوێن ئایینی و خانەدان و خەلکێ سادە، ل وێرێ حەزا خۆ نیشاندا ب سەپاندنا باجێ لسەر تەخا پرانیا گەل و پاشی هەردوو تەخێن دیژی (پیاوێن ئایینی و خانەدان)، بەلێ ئەوان رێکا دەنگدانێ بکارئینا لگۆر وی بنەمای کو هەر تەخەکێ مافێ دەنگەکی هەیە، د ئەنجامدا شیان وەبکەن کو باج لسەر وان نەهێتە سەپاندن، لەورا هەڤرکی دروست بوو لسەر چاوانیا گوهۆرینا سیستەمێ دەنگدانێ

کو ب ڕەنگەکی بیت هەر نوینەرەکی دەنگەك هەبیت و هەرسێ تەخ ژی د ئێك هۆلدا کۆمببن، داخازیێن تەخا پرانیا گەل بەرسڤ نەدان، هەر ژبەر هندێ ئەوان ژی کۆمبوونەکا تایبەت ب خۆڤە گرێدا و ناڤێ خۆ کرە (جڤاتا نیشتیمانی) لسەر وی بنەمای کو نوینەرێن ٩٦٪ یێن هەمی ئەندامێن مللەتینە و هەر کەسەك ژی ژ نوینەرێن هەردوو تەخێن دی هاتبانە دگەل ئەوان پێشوازی لێدکر، وان سویند خار و راگەهاندن کو ئەو دەستابەرنادەن تاکو دەستورەك بۆ فڕەنسا نەهێتە دانان، ژ ئەنجامێ ئەڤێ ژی پشکەك ژ نوینەرێن پیاوێن ئایینی و خانەدانان هاتنە دگەل جڤاتێ، لەورا پادشا نە چاربوو بفەرمی دانپێدانێ ب جڤاتا نیشتیمانی بکەت، بەلێ یێ رژد بوو لسەر وێ چەندێ کو دەرفەتەك بۆ بهێت کاروباران بڕێکا هێزێ ڤەگەرینتە ڤە جهێ خۆ. دڤێرێدا دەستڤانێن وی و لسەر هەمیارا شاژنا وی ئەو پاڵددا، جڤاتژی جار لدویف جارێ کۆم دبوو پشتی زانی سەرباز ل پاریسێ و و فڕەنسا مژویلی خڕڤەبوونێ نە.

نیشتیمان پەروەر ژ سەرەدەریا پاشای دترسیان و دەمێ وان داخاز ژێ کری سەربازان ژ پاریسێ دویر بێخیت داخازایا وان رەتکر و بلەز (نیکەر) ژکار ئێخست و ئێك ژ تاگرێن خۆ لجهێ وی دانا، ئەوژی بۆ ئەگەرێ هەلچوونا رەئیا گشتی و گوتارا بێژان لسەر هەمیارا (مارا و کامبل و دیمولّان) ب گۆتارێن خۆ یێن گرنگ جەماوەر رژاند و پالدا بۆ شۆرەشکرنێ و دئەنجامدا هێرش برە سەر بنگەهێ (ئەنفلید) و چ چەکەکێ کو تێدابوو دەستبسەردا گرت.

کەفتنا باستیل:

ل چاردەیێ گەلاڤێژێدا جەماوەری بەرێ خۆدا کەلا باستیل کو ب شاشیڤە وان دزانی عمبارا چەکی یە، پشتی پێکدادانەکا گەرم فەرماندێ کەلێ وسەربازان خۆ

ڕادەستکر وشۆرەشگێر بخۆ چوونە دناڤدا هەمی زیندانی ئازادکرن و ب تەڤر و مەربێلێن خۆ کەفتنە دیوارێن وێ کو ب نیشانا ستەم و زۆرداریێ دانا بوو. کەفتنا باستیل ژ ڕوویێ سەربازیڤە یا گرنگ نەبوو بەلکو گرنگیا وێیا ڕامیاری گەلەك مەزنتربوو چونکی پشتی ڕووخاندنا وێ هەلچوونەکا گشتی پاریس ڤەگرتەڤە و شۆرەشگێران حکومەتەك پێکئینا بۆ پاراستنا ئاساییشێ و لەشکەرەك ژ خۆ بەخشان (المتطوعين) دروست کر کو ب (زێرەڤانێن نیشتیمانی) بەرنیاس بوون، و (لافایيت) بۆ سەروکاتیا وان هەلبژارد ب ڤێ ژی پاریس کەفتە دبن کونترولا شۆرەشگێرانڤە. و گیانێ شۆرەشێ ل هەمی لایێن فرەنسا بەلاڤبوو و خەلکی ل هەرێمێن جوداجودا هێرش برنە سەر کەل و کوچکێن خانەدانان و ئەو تۆمار وناڤێن وان دسووتن کو مافێن خانەدانێن دەرەبەگ تێدا چەسپاندبوون وهژمارەکا زۆر ژوان رەڤین چوونە وەلاتێن دەوروبەر.

پاشا نەچار بوو دان ب وی باریّ نوی بدانیت و ب روویدانێت باستیل رازیبوو بێ کو لڤینەك ژێ بهێت ژ پاریسێ فەرمان دا هێزێن خۆ خۆ ڤەکێشن و (نیکەر) ڤەگەڕاندە جهێ وی و دان ب حکومە تا شۆرەشگێران دانا و رازیبوو ب دانانا لافایيت وەك سەرکردێ زێرەڤانێن نیشتیمانی.

کریارێن جڤاتا نیشتیمانی:

پشتی کەفتنا باستیل، جڤاتا نیشتیمانی ب تەمامی بهێز کەفت، و دەست ب وان کاران کر کو بریار دابوو پێ رابیت ژ پێخەمەت د مفایێ گەلێ فرەنسیدا، و ل کۆمبوونا (ا۷ێ تەباخ)ێ مافێن تایبەتییێن خانەدانان نەهێلان و دگەل هەمی وان ئەرکێن کو گرێدای ڕژێما دەرەبەگاتییێ و جوداهیا دناڤبەرا تەخان ژی نەهێلا، هەروەسا بەندا‌تی ژناڤبر و وەکهەڤی دناف خەلکیدا د کارێ مەدەنی و سەربازیدا ئاشکراکر، بەلێ پشکەکا زۆر ژ خانەدانان لسەر هەمیانرا (کۆنت ئەرتوا)ێ برایێ پاشای، فرەنسا بەرەف سنووریێ باکوریێ ڕۆژهەلات بجهـ هێلا وەکی نەرازیبوونەك هەمبەر وان کریاران و پاشی ب کۆجبەر هاتنە نیاسین و ل وێرێ دەست ب پیلان گێرانێ کر دژی شۆرەشێ و پاشایێن ئەوروپا بۆ هندێ پالّددان. پشتی وێ بچەند رۆژەکان جڤاتێ داخوّیانیا (مافێ مرۆڤی) ئاشکراکر، کو د دەقێن وێ دا ئازادییا خەلکی تێدا هاتبوو زێدەباری وەکهەڤیا وان د ماف و ئەرکاندا و هیچ کەسەك ژی ژ یێ دی پلە بلندتر نینە ئەگەر ئەو نەبیت کو بەرژەوەندیا گشتی پێدڤی بکەت، هەروەسا مافێن سروشتی یێن مرۆڤی تێدا هاتبوون.

هەلویستێ پاشای هەمبەر جڤاتێ:

پشتی ئاشکراکرنا مافێن مرۆڤی، پاشا کەفتە ترس و لەرزێ و چجارا رازی نەبوو دانپێدانێ پێ بکەت و ژ لایێ دەستڤانێت خۆڤە گەلەك تەنگاڤ بوو کو بیروباوەرێن شۆرەشێ هوسا سەرکەڤن کو دوژمنێ وانە، پاشای داخازا هێزا ئوردیگایێ (فلاندەر)ێ پشتەڤانێ خۆکر بۆ هندێ خۆ ل پشت بپارێزیت، بەلێ هاتنا ڤێ تیپێ پتر ئاریشێنوان زێدەکرن، چونکی د دەمەکیدابوو، گەل ل پاریسێ د برساندا دنالّی،

دەنگ و باسێن وێ مێڤانداریيا بۆ سەربازان هاتیە دانان ل ڤرسای بەلاڤبوو کو ل گوبیتکا تێر و تەسەلی و دەست بلاڤێدابوو، و هەلچوونا خەلکی بهێزتربوو و ژن کۆم کۆم وەریس د دەستا دا بوون تۆپ ڕادکێشان زەلامێن چەکدارژی ل پشت وان بوون ژ پاریسێ بەرەف ڤرسای دچوون، داخازا نانی دکر و شیان خۆ بگەهینن کۆچکا پاشای، بەلێ گەهشتنا لاڤاییت دگەل پشکەك ژ زێرەڤانێن نیشتیمانی نەهێلا شۆرەشگێر و پاشا رووی برووی ئێکببن، لوییسی بریاردا بۆ ئارامکرن و پشت راستیا جەماوەرێ سەرهلدای ئەو و خێزانا خۆ بچنە پاریس و بریارێ لسەر داخوّیانیا مافێن مرۆڤی بدەت.

جڤاتا نیشتیمانی ژ ئەنجامێ ڤەگوهاستنا پاشای چوو پاریس و دکۆمبوونێن خۆدا یا بەردەوام بوو، و کەفتە بەرهەڤکرنا دەستووری و دوی دەمیدا گەلەك کریار ئەنجامدان کو گرنگیێن وان ژ دەستووری کێمتر نەبوون، بەری هنگی مە ئاماژە ب هەلوەشاندنا مافێن تایبەتی و ئاشکراکرنا مافێن مرۆڤی کر، ژ وان کارێن گرنگ یێن جڤاتێ بدەستڤەئیناین هەلوەشاندنا دابەشکرنا کارگێر یا کەڤنا وەلاتی بوو، و دابەشکر بۆ سەر (٨٣) هەرێمان کو تارادەکی رووبەرێن وان لێك نێزیکبوون و لسەر هەر پشکەکێ ناڤێ دیارترین جهێن سروشتی ژ رووبار و چیا لێدان. و بۆ هەر هەرێمەکێ جڤاتەکا بریڤەبرنێ پێکئینا کو ژ خەلکێ هەرێمێ ب خۆ دهاتنە هەلبژارتن بۆ هندێ سەرپەرشتیا کاروبارێن ناڤخۆیی بکەن و تا نهو ژی وان دابەشکرنا کار پێ دهێتە کرن.

هەروەسا جڤاتێ ڕژێمەکا دادوەریا نوی بەرهەڤکر و دەست ب دانانا وان یاسایان کر کو دگەل پرنسیپێن نوی دگونجن.

و دەمێ جڤاتێ ڕژێما دارایی یا کەڤن و پاشکۆیێ باجان ژ نافبرین خۆ ددەستکورتیا داراییدا دیت و ئەڤێژی ئــەو نەچارکرن ملکێن کــەنیسێ بێخنــە دبن دەسهەلاتا مللەتیڤە و بۆ ڤێژی (دەستوورێ مەدەنییێ)پیاوێن ئایینی) دانا، تێدا پیاوێن ئایینی ب فەرمانبەرێن حکومەتێ دانان و ب هەلبژارتنا دهێنە دامەزراندن و موچێ دیارکری بۆ هاتە دانان. هەروەسا دەست بسەر زەڤی و زارێن کەنیسێ دا گرت و بڤێ چەندێ ژی هەڤبەندی دنافبەرا پاپای و کەنیسا فەرەنسی دا پڕچاند (قەتاند).

ڕەڤینا پــاشای و گرتنا وی:

کریارێن جڤاتا نیشتیمانی د چاڤێن پاشای و دەستڤانێت وی دا زێدە گافیبوون ب تایبەتی ئەوێن پەیوەندی ب ملکێن کەنیسێ و پیاوێن ئایینی ڤە هەی، و وەسا دهاتە زانین کو لویسی خودان هەستەکی ئایینێ بهێزبوو لەورا بریار دا ولاتی بجهبهێلیت.

و ل ٢١ێ خزیرانا ١٧٩١ز ئەو و هەڤژین و زاروکێن خۆ ب جلوبەرگێن گوهارتی، کوچکا خۆ بجههێلا و ب گالیسەکێ (عربة) بەرەف سنووریّ رۆژهەلات چوون. بەلێ هەر زوی لسەر سنووری ل باژێرێ ڤارین (Vareene) ئاشکرا بوون دناڤ قەرەبالغ و هەوارێن تڕانەپێکرنێ جارەکا دی زڤراندەڤە پاریس. ڕەڤینا پاشای کارەکێ خراب بۆ سەر رەئیا گشتی هەبوو کو دوێرێدا لادانا پاشای بەرامبەر مللەتی وخیانەتکاریا وی دوی بابەتیدا ددیتن وگەلەك خۆ نیشاندان هاتنەکرن وجەماوەری داخازا لادانا پاشاتیێ و راگەهاندنا کومارێ دکر، بەلێ جڤاتێ کو پرانیا ئەندامێن وێ (**پادشا ویستێن دەستووری**) بون، هەولدا بەهــانەکێ بۆ ڕەڤینا وی ڤەبینن و کــارێن خۆ ڕاوستاندن هەتا ژ بەرهەڤکرنا دەستووری بدویماهی بهێت و پاشی پاشا سویندا دلسوزیێ بۆ بخوّت.

دەستووریّ سالآ ئیّکیّ (١٧٩١ز):

جڤات ل دویماهیا ئیلوّنا ١٧٩١ز بتمامیّ ژ دانانا دەستووری ب داویهاتبوو و پاشای بریار لسەر دا و سویندخار بپاریّزیت، ئەف دەستووره لسەر جوداکرنا دەسهەلاتا هاتبوو دانان دەسهەلاتا بجهئینانیّ دا پاشای دگەل مافیّ سەرکردایەتیا سوپای و هەلبژاردنا وەزیرانژی بەلیّ نە ژ ئەندامێن دەسهەلاتا یاسادانا نیّ بن و پاشای مافیّ ڕەتکرنا دیارکری (Veto) هەبوو.

بەلیّ دەسهەلاتا یاسا دانانیّ دا جڤاتەکیّ دهاتە نیاسین ب (جڤاتا یاسا دانانیّ) ئەندامێن ویّ ب دووپلان هاتنە هەلبژارتن لدویڤ چەند مەرجەکێن تایبەت.

و ژ ئەنجامیّ ڤێدا ئاشکراکر کو ئەرکیّ لسەر ملێن خوّ بداوی ئینانە وئەندامێن ویّ بریار دا ژ پێخەمەت مفایێ گشتی و دەست ژکار بەردانا خوّ بسەلمینن، بوّ هیچ کەسەك ژ وان نینە د جڤاتا یاسا دانانا داهاتیدا خوّ هەلبژێریت وخەلکی وەسا زانی کو شوّرەش ب داویهات.

جڤاتا یاسادانانیّ:

جڤاتا یاسا دانانیّ ل ئیّکیّ ل چریا سالآ ١٧٩١ز هاتیە گرێدان، و یا جودابوو دگەل جڤاتا نیشتیمانی ب ویّ چەندیّ کو ئەندامێن ویّ گەنج بوون و پتر ژ نیڤا وان ژ سیە سالآن نەبوری بوون و ئەڤیّ ژی وەلیّ کر پتر ژ یێت بەری هنگی گورج وخوین گەرمتر بن. ئەرکیّ لسەر ملیّ ڤیّ جڤاتیّ بتنیّ بجهئینانا فەرمانێن دەستووری و پاراستنا کریارێن جڤاتا نیشتیمانی بوو. ئەندامێن ڤیّ جڤاتیّ بسەر دوو پارتێن سەرەکیدا دابەش ببوون ئەوژی: **پارتا ڕاستڕەوا مامناڤنجی وپارتا چەپڕەوا شوّرەشگێری.**

پارتا ئێکێ ژ ئەندامێن پاشا ویستا(حەژێکەرێن پاشا) پێکهاتبوو، ئەوێن پشتەڤانیا پاشاتیەکا گرێدایی دەستووری دکر، بەلێ یا دووێ ژ شۆرەشگێر وکۆماریان پێکهاتبوو کو وان دڤیا پاشاتی نەمینیت و ڕژێما کۆمارێ بهیتە ئاشکراکرن و بهەر بهایەکێ بیت ئەنجامێن شۆرەشێ ب پارێزیت کو بناف و دەنگترینێن وان یەعقوبی [1] و گیرۆندی [2] بوون.

تەڤگەرا سییێ هەبوو کو هیچ رەئیەکا ئاشکرا نەبوو و دوو دلبوون، د جڤاتێدا دا چیتە دگەل وێ پارتا بهێزتر، و دشێین بێژینێ پارتیا مام ناڤەندی.

ئەو کێشێن جڤاتا یاسادانێ تووشبوویێ:

جڤاتێ خۆ ل هەمبەر گەلەك گیروگرفتێن گران ددیت، بۆ نموونە بارێ ناڤخۆ ژی هەر یێ شێلی بوو ب تایبەتی ئەوا پەیوەندی ب پاشای و هەلویستێ گۆمان لێکریێ پیاوێن ئایینی ژ شۆرەشێ هەبوو و ل دەرڤەی ولاتی کۆچبەر هەر مژیلێ هندێ بوون کو پاشایێن ئەوروپا بدژی شۆرەشی پاڵدەن ب ئومێدا ڤەگەریانا دەسهەلاتێ و مافێن تایبەتێن وان و ددەمەکی دا کو ل دەولەتێن ئوروپا پاشا و میرێن زۆردار و کەڤنە پەرست حوکم لێ دکر. ئەو هەر د ترس و لەرزیێ دا بوون کو چریسکا ئاگرێ شۆرەشێ ولاتێن وان ڤەگرن و ل دەرفەتەکێ دگەریان کو ل شۆرەشێ و بیروباوەریێن وێ بدەن. و دەمێ (لیوپولد)ێ برایێ شاژنا ماری ئەنتوانێت

---

(١) یەعقوبی: ئەڤ کۆمەلە لسەر دەمێ جڤاتا نیشتیمانی ژ پشکەك ژ نوینەرێن هەرێما بریتانی پێکهات و دەمێ جڤات ڤەگوهاستی پاریس ئەندامان دێرەکا یەعقوبیا کرە جهێ ئاکنجیبوونا خۆ ب هندێ هاتنە ناڤکرن و پایێ ڤێ پارتیێ مەزنبوو و گەلەك ژ کۆڕێن مللەتی چوونە دگەل و گەلەك لق ل فڕەنسا دامەزارندن.

(٢) گیرۆندی: بڤی ناڤی هاتنە نیاسین لگۆر هەرێما گیرۆند چونکی پرانیا سەروکێن وان نوینەرێن ڤێ هەرێمێ بوون.

هاتە سەر تەختێ نەمسا ل سالا ١٧٩٠ز، خوشكا وی هەوارا خۆ بو بر هەتا وێ و هەڤژینێ وێ ل مەترسیا شۆرەشێ ڕزگار بكەت، هەروەسا بیروباوەرێن شۆرەشێ هێدی هێدی ل ئەردێن نزمێن نەمسا كارتێكرنا خۆ دكر، نەمسا هەست كر كو پێدڤییە خۆ بێخیتە لناف ڤی كاری و شۆرەشێ ل ڤی ئاستی ڕاوەستینیت. و دەمێ دەنگو باسێن گرتنا لویسی و ئەندامێن خێزانا وی گوهـ لێ بوی دەمێ ئەوانا ڤیایی ب ڕەڤن ئیمبراتور (لیوپولد) گەلەك بێزار بوو. و ل هەڤبەش دگەل پاشایێ پڕوسیان گەلەك گەف كرن و ژ هەمیا گرنگتر **بەلاڤوكا (بلنتز)** (Plinitz) ل سالا ١٧٩١ز دابوو و تێدا وان ئەشكرا كر كو بەرژەوەندیا پاشایێن ئەوروپا دوێ چەندێ دایە كو دوو دل نەبن بۆ زڤراندنا پاشایێ فڕەنسا بۆ دەسهەلاداریا وی و ڤان گەفا دەنگ ڤەدانەكا بهێز ل فڕەنسا هەبوو و رایا گشتی توندكر چونكی ئەڤە ب دەستێوەردانەك ل ناف كاروبارێن تایبەت دزانی.

مژیل بوون ب جەنگێ دەرڤە :

جڤاتێ دیت چارە نینە و دڤێت پشكداریێ دجەنگی دا بكەت لـەورا بریاردا هەر پەنابەرەك نەزڤریتە بۆ وەلاتێ خۆ (خائینە) و دەست دانا سەر مولكێن وان، و هەر كەسەك ژ پیاوێن ئایینی سویندا بێگێریێ بۆ دەستووریێ مەدەنی نەخوێت دێ ل وەلاتی هێتە دویرئێخستن.

پاشا نەچار بوو ل (٢٠) نیسانا ١٧٩٢ز دا، جەنگێ دژی نەمسا ڕاگەهینیت و(لافاییت) كرە سەركردێ گشتی یێ سوپاێن فڕەنسا و پاشای ب جەنگ د ڤیا ب ئومێدا ڕزگاربوونێ ژ شۆرەشێ وڤەگەڕاندنا دەسهەلاتادا خۆ. ل دەمێ پڕوسیا پشتەڤانیا نەمسا كر و (**برونسویك**) سەركردێ گشتی یێ سوپایی بڕوسیابوو سەركردی گشتی یێ سوپای هەڤپشك كو كوم ببون بۆ هێرش كرن فڕەنسا و ل دەست پێكا جەنگی دا فڕەنسیان هندەك شكەستن بخوێڤە دیت بەلێ دەمێ ل پاریس گەفا برۆنسویك كو ل

ناڤ گەلێ فرەنسا (٢٥ێ گەلاڤێژێ) بەلاڤ بووی کو وی دڤێت هەمی نیشانێن شۆرەشێ ژ ناڤ ببەت و پاریسێ وێران بکەت ئەگەر ئازارەك ب پاشایی یان ئێك ژ ئەندامێن خێزانا وی بگەهیت. خەلکی وەسا زانی پاشای دەستێ دگەل دوژمنان دا یێ هەی و پلانێن وان یێن جەنگی بۆ دوژمنان ئاشکرا دکەت. و وەسا رێکەفت دوی دەمی شاندەکێ زێرەڤانێن نیشتیمانی ژ مارسیلیا گەهشتە پاریس و سرودا (مارسلیز) دگۆت کو ئەفسەر (رۆجیە دی لیل) (Rougetde Lisile) دانابوو، و خەلك ب تەمامی ئازریان و شۆرەشگێران ب دەرفەت دیت و سەرکردایەتیا خۆ نیشاندانەکا مەزن کر و هێرش برە سەر کوچکا تویلری و پاشا دوورپێچ کر ئەوی ژی دگەل خێزانا خۆ هەوارا خۆ برە بەردەم جڤاتێ خونیشاندەران داخازا پێدڤیا لادانا پاشای کر، بەلێ جڤاتێ ئەڤ کارە ڕاوەستاندن هەتا جڤاتەکا نیشتیمانی یا نوی پێکبهێت و ئەوژی ب ناڤێ (کونگرێ نیشتیمانی) هاتە نیاسین، بۆ سەحکرنا مانا پاشایەتی یێ. لاڤاییت هەولدا بەرهنگاریا بریارا جڤاتێ بکەت بۆ رزگارکرنا پاشای، بەلێ سوپایێ وی گوهـ نەدایێ و نەچار بوو ب رەڤیت و دەمێ سوپایێن دوژمنان چووینە هەرێما (لورین) و (ڤردوون) و دەمێ دوورپێچ کری کەلەگەرمیا گەلێ فرەنسا بۆ دویرئێخستنا مەترسیا سەر ولاتی زێدەتربوو و دەستەکا ب جهئینانێ بۆ رێڤەبرنا ولاتی ب سەرۆکاتیا دانتون پێکهات و باژێرڤانیا پاریس کرە خۆ جهیا خۆ پشتی ئەندامێن جڤاتا باژێرڤانیێ تێدا دەرئێخستین و هاتە نیاسین ب (کۆمۆن).

هەمی دەسهەلاداریێت وەلاتی کەفتنە دەستێن وی دا، هەروەسا لیژنەکا تایبەت ب سەروکاتیا (مارا) بۆ چاڤدێریا دورژمنێن شۆرەشێ و هژمارەکا زۆر ژێ ئێخستنە زیندانان.

و دەمێ دەنگو باسێن کەفتنا ڤردۆن گەهشتین و دوژمن گەهشتیە دەوروبەرێن پاریس هژمارەکا زیندانیان هنارتن بۆ مەقصەلێ (سەربرینێ) وپشکەکادیژی ب بهانەیا پشتەڤانیا دوژمنان د زیندانا دا کوشتین.

بەلێ دیمورێیە کو ل جهێ لاڤاییتی سەرکردایەتی وەرگرت شیا رێکا زڤرینێ ل سوپایێ (بروتسویك) بگریت ئەوژی بخۆ ڕاگرتن ل بلنداهیێن ڤالمی (Valmi) و لەشکرێ پروس نەچاربوو خۆ ڤەکێشیت، و ژبەر کو دڤێ دەمی دا پڕوسیا موژیلی ئاریشا پولونیا بوو دگەل ڕوسیا دا لەورا هەردوو لا ل سەر ڕاوەستاندنا شەڕی رێکەفتن و ب شێوەکێ دەمی مەترسی لسەر فرەنسا هاتە دوورئێخستن. جڤاتا یاسا دانانێ ل رۆژا گەهشتنا دەنگوباسێن سەرکەفتنێن دیموریە، کارێن خۆ تەمامکرن.

کونگرێ نیشتیمانی:

کونگرێ نیشتیمانی بەهرا پتر ژ ئــەندامێن دیار و بلندێن هەردوو جڤاتێن بەراهیێ پێکهاتبوون و دەمێ ل ٢٠ێ ئیلۆنا سالا ١٧٩٢ز دا هاتیە ڤەکرن هەردوو پارتێن سەرەکی یێن د ناڤ جڤاتێ (یەعقوبیان) کو جهێ خۆ ل سەر کورسیکێن سەرێ هولێ گرتبوون و پاشی هاتنە نیاسین ب پارتا چیا و ئەوان پشتەڤانیا رژێما نوی دکر ب تایبەتی ژی مارا و رۆبسپێر و دانتۆن، پاشی (گیروندییان) کو ژ (یەعقوبیان) کێمتر نەبورن بۆ پشتەڤانیا بیروباوەرێن شۆرەشێ و پاراستنا وێ دا بەلێ نەرمتربوون و کەرب ژ توند و تێژیێ و خوین رشتنێ ڤە دبوون.

و هندەك ژ ئەندامێن بێ لایەن هەبوون بەلێ هەر زوی ل بن کارتێکرنا رایا گشتی چوونە دگەل پارتا چیا. ئــەرکێ سەر ملێن کونگرەی گەلەك بوون، (یا ئێکێ سەحکرنا ئاریشا پاشایەتی پاشی بەرهنگاربوونا جەنگێ دەرەڤە و کــارکــرن ژ

پێخەمەت چەسپاندنا ئاسایشا نافخۆ، ل دوماهیکێ ژی دانانا دەستوورەکێ نوی بۆ ولاتی. و ل رۆژا دووێ یا کۆمبوونا نا خۆدا کونگرەی بریارا لادانا ڕژێما پاشایەتی یێ و ڕاگەهاندنا کوماری دا. و بریار دا کو پێدڤیە پاشا بهێتە دادگەھ کرن و ب گونەها هەڤکاری دگەل دوژمنان دژی مانا فرەنسا) و دەمێ لویسێ شازدێ بەرامبەر کونگرەی حوکم کری فەرمانا حوکمێ سێدارەدانێ بو دەرئێخست ل ٢١ێ کانوونا دووێ ١٧٩١ز برە (مەقصەلێ) جهێ سەر برینێ کوشت و دەمێ دەنگوباسێن پێشکەفتنا لەشکرێن دیموریە ل بەلجیکا دا ژ ئەنجامێ سەرکەفتنا وی ل شەڕێ (جیماب) ل سەر نەمسا و یان (٦ چریا ئێکێ ١٧٩٢ز) گەهشتین کەلەگەرمیا گەلێ فرەنسا بۆ شەر و کوشتارێ ب هێز تربوو و وەلێهات سوپایێن کونگرێ نیشتیمانی ژبەرگریا نیشتیمانی نەراوەستیان بەلکو کەفتنە کاری پێخەمەت ڕزگارکرنا نەتەوەیێن ئوروپا. ئەڤە بوو کونگرەی ئاشکراکر کو چ کێمتر خەمیێ ناکەت بۆ هنارتنا هاریکاریێ بۆ هەر گەلەکی دڤێت ژ فەرمانەرەوایێن زۆردار رزگاربیت ب مەرجەکی ولاتی هاتیە رزگارکرن ئەرکێ ب خودانکرنا سوپایێ فرەنسا بخیتە ستویێ خۆ. و سوپایێ فرەنسا شیا (نیس و سافۆی) ژ پاشا نشینا سەردینیا بگریت، و ژ ئەنجامێ ئەڤان سەرکەفتنان بیردۆزا (سنووری سروشتی)[1] هاتە گۆڕێ و فەرماندەوایێن تونددەو مانا وێ ب پێدڤی زانی.

گرێدانا پەیمانا ئێکێ یا ئەوروپی دژی فرەنسا:

کوشتنا لویسێ شازدێ ژ لایەکی و دەرکەفتنا بەرفرەھ خوازیا فرەنسا کو سیستەمێ (هەڤسەنگیا هێزا ئوروپا) تێکدا ژ لایەکێ دی ڤە، کەرب و نەرازیبوونا دەولەتێن ئوروپی هژاند و بریتانیا ژی ل دەستپێکا سالا ١٧٩٣ز چوو دگەل نەمسا و

(١) سنووری سروشتی:- ئەو تیورەیە کو دبێژیت: پێدڤیە سنووری ئەلب و دەڤەرا راین بچنە پشت نیشتیمانێ فرەنسا ل سەر وی بناغەی ئەو چەند پشکەکێن کەڤنێن فرەنسانە.

پڕوسیا شیا پەیمانەکێ پێکبینیت ئەڤان دەولەتان و هۆلەندا و ئیسپانیا و سەردینیا بخوڤە بگریت. و سوپای فڕەنسا بەرەف شکەستنێ چوو دەمێ نەمساویان سوپایێن دیموریێیە ل نیروندن (Neerwinden) شکاندی و بەلجیکا ژێ ستاند، دوژمنێن شۆرەشێ ئەڤە ب دەرفەت زانی وکەفتنە خۆشکرنا ئاگرێ نەرازیبوونێ ل کۆمارێ.

سەردەمێ تەقاندنێ (تیرۆر):-

یەعقوبیا بەرامبەر توندبوونا مەترسیا دەرڤە دبەرپابوونا شۆرەشا نافخۆ وان ب باشی زانی هەوارا خۆ بەنە بەر حوکمەکێ دیکتاتوری و ب شێوەکێ دەمی دەسهەلاتێ بێخنە دبن دەستێ خۆڤە. کونگرەی بریارا پێکئینانا دوو لیژنان دا، یا ئێکێ (لیژنا ئاسایشا گشتی) کو کارێ وێ رێکخستنا بەرەڤانی کرنێ ژ نیشتیمانی و زالبوون ل سەر دوژمنێن شۆرەشێ د نافخۆدا بوو. و یا دووێ (دادگەها شۆرەشێ) کو ئەرکێ وێ گونەهبارکرنا هەر کەسەکی بو کو گومان ل سەر دلسۆزیا وی هەبیت بەرامبەر کومارێ، فڕەنسا وی سەردەمی دا حوکمەکێ تەقاندنێ بخوڤەدیت کو زوردارایا وێ پشتی خیانەتا دیموریێیە دڕەڤینا بۆ نەمسا توندتر بوو. یەعقوبیان دەست ب ڕێسواکرنا گیروندیان کر ژ هەڤالێن دیموریێیە و ئەو پەرێ دل رەقیێ دکوشتنا ئاژەوەگێرێن نافخۆ هەتا شیان ب سەروان دا زاڵ بن و یاسایا ب ب زۆرییا سەربازی کرنێ (التجنيد الالزامي) راگەهاند (ورەیێن) جەماوەری بلندکرن و هەولێن (کارنۆ) ژ پێخەمەت رێکخستن و پرچەکك کرنا سوپای دا هاریکاریا ڕاوەستاندنا ڤەکێشانا سوپای هەڤپەیمانان بۆ سەر فڕەنسا بکەت و ب وی ڕەنگی بۆ نیشتیمانێ فڕەنسا رێککەفت ژ مەترسیا دەرڤە رزگار بیت.

بەلێ ئەڤ سیاسەتا توندوتیژیێ یا یەعقوبی ل سەر چووین بوو ئەگەرێ دووبەرەکی یێ ل ناڤبەرا سەرکردێن شۆرەشگێر ب خۆ و هەندەك ژوان بەرەڤ لایێ نەرمی یێ چوون وەکی (دانتۆن) کو ژوان ڤە چ پێدڤیەك ب فەرمان ڕەوایا تەقاندنێ نەما، بەلێ (ڕۆبسبیر) و کوما وی وەساددیت کو پێدڤیە ل سەر سیاسەتا تەقاندنێ و تونديێ بەردەوامبن و دوماهیکا ئەڤێ دووبەرکیێ ئەو بوو ڕۆبسبیری ب تنێ حوکمکر و دوژمنێن خۆ هنارتنە بەر (مەقصەلێ) و هەر بەردەوام بوو لسەر سیاسەتا تەقاندنێ و د ڤێ چەندێدا جڤاتا باژێرڤانیا پاریس (کۆمۆن) (Commune) هاریکاریا وی کر، بەلێ دوماهیکێ وی خۆ ل بەردەم لیژنا ئاسایشا گشتی و کونگرەی دا خۆ دیت و فەرمانا سێدارەدانێ لسەر دانا هنارت بۆ مەقصەلێ. و ژ ئەنجامێ ئەڤێ دوو بەرەکیێ هژمارەکا زۆر ژ سەرکردێن شۆرەشێ تێدا چوون زێدەباری هژمارەکا مەزن ژ دوژمنێن شۆرەشێ و ئەوێن هاتینە گونەهبارکرن ب گەڤنە پەرستیێ و خیانەتکاریێ.

دوماهییا سەردەمێ تەقاندنێ:

ب مرنا ڕۆبسبیری فەرمان ڕەوایا تەقاندنێ ب دوماهیی هات ئەندامێن نەرمێن کونگرەی زالبوون کونگرەی لیژنا ئاسایشا گشتی و دادگەها شۆرەشێ لادا هەروەسا یاسایێن نەئاسایی نەهێلان، لێ بۆرینا گشتی دەرئێخستن بۆ زیندانییێن سیاسی و کەفتە ئامادەکرنا دەستووری. بەلێ لایەنگرێن ڕۆبسبیری خرابیا ئابووری ب دەرفەت زانی و خۆ نیشاندانەك ڕێکخست و جەماوەرێ سەرهلدای هێرش برە سەر هولا کونگرەی، بەلێ کونگرە شیا ب سەر دوژمنان زالبیت و بزاڤا وان ڤەمراند. رزگار کرنا ئەندامێن کونگرەی و بەلاڤەکرناکرنا خۆ نیشاندەران ڤەدگەریتن بۆ ئەفسەر ناپلیۆن کو ئەرکێ پاراستنا کونگرەی پێ راسپار دبوو کو بێ وژدانانە خۆ نیشاندەر دانە بەرگوللا و نێزیکی دوو سەدان ژێ کوشتن.

کارێن کونگرێ نیشتیمانی:

پشتی تەمام بوونا سەر دەمێ تەقاندنێ کونگرە مژیلی دانانا دەستوورەکێ نوی بوو بۆ ولاتی کو هاتە نیاسین ب دەستووری سالا سێییێ و سالا ١٧٩٥ز ئینا گوری و ئەڤجا ئاشکراکر کو کارێ وێ تەمام بوو.

ناهێتە ژ بیرکرن کو کونگرێ نیشتیمانی گەلەك خزمەتێن مەزن پێشکێشی فرەنسا کرین کو زێدەباری رزگار کرنا وەلاتی ژ مەترسیا دەرڤە و زالبوونا ب سەر شۆرەشێن نافخۆ و پاراستنا بیروباوەرێن شۆرەشێ و کۆمارێ و دگەل وان دا بوو بەلێ شیان گەلەك چاکسازیان ئەنجام بدەت ل بیاڤێ کۆمەلایەتی و ئابووری ڤە ژ وانا (یاسایا مەدەنی یا فرەنسا دانا) مۆزەخانا لۆڤەر ل پاریس دامەزراندن، گەلەك فێرگەهێن بلند دروست کرن، خواندنا ب زۆری (التعليم الالزامي) چەسپاند، و سیستەمەکێ نوی بۆ کێشان و پیڤانێ دانا ئەو ژی رژێما دەهی یان مەتری کو هەتا نهۆ ژی کار پێ دهێتە کرن دگەل چەندین چاکسازیێن دی.

حکومەتا ب رێڤەبرنێ:

دەسهەلاتا یاسا دانانێ یا نوی ل دویف دەستووری ١٧٩٥ز (دەستووری سالاسیێ) ژ دوو جڤاتان پێکهات، یا ئێکێ جڤاتا نوینەران یان (جڤاتا پێنج سەدی) و هژمارا ئەندامێن وێ پێنج سەد ئەندام بوون کو ب کاروبارێن یاسا دانانێ رادبوون. و ئەوا دیتر جڤاتا پیران بووکو هژمارا ئەندامێن وێ ٢٥٠ ئەندام بوون کو ژیێ وان ژ ٤٥ سالا کێمتر نەبوو وکارێ وێ ژی بژارەکرن وچەسپاندنا یاسایان بوو. بەلێ دەستهەلاتا بجهئینانێ هاتەدان بۆ جڤاتەکا پێنج ئەندامی کو دهاتنە نیاسین ب رێڤەبەران کو دکۆمبوونەکا هەڤپشکدا دا هەردوو وان جڤاتا د هەلبژێرن و هەر سالەکێ ئەندامەك

ژ وان ب هەلبژاردنا دهاتە گوهۆرین. و ئەڤ جڤاتا ڕێڤەبرنێ وەزیر دادنان و بەرامبەر وان بەرپرسیار بوون و یاسایان بجهـ دئینیت وفەرمانبەرێن مەزن و سەرکردێن سوپای دادنیت. و ددەقەکێ دەستووری دا هاتبوو کو دڤێت دوو لسەر سێ دەستهەلاتا یاسا دانانێ دخولاخۆ یا ئێکێ دا ژ ئەندامێن کونگرەی بیت بۆ هاریکاریا مانا حوکمێ کۆماری و رزگارکرنا وەلاتی ژ دەستهەلاداریا توندەروان یان کەڤنە پەرستان.

ئەو بارودخێ کو حکومەتا ڕێڤەبرنێ تێدا بۆری یێ سەخت بوو. باریّ ئابووریێ ولاّتی و داراییێ حکومەتێ ب شێوەکێ گشتی بەرەف تێك چوونێ دچوو. جەنگێ ژ دەرڤە هێشتا یێ بەردەوام بوو. حکومەتێ ژی هەمی شیان تەرخان کربوون بۆ دەستڤەئینانا سەرکەفتنێ دجەنگێن دەرڤەدا. و (کارنۆ) ب ڕێکخەرێ سەرکەفتنێ هاتە نیاسین، دیارترین و ب شیانترین ئەندامێن حکومەتا ڕێڤەبرنێ بوو و بەردەوام بوو بو ئامادەکرنا سوپای و دەمێ حکومەتێ بریار دای کو هێرشێ بەتە سەر نەمسا دئیتالّیادا و سوپایەك بو وێ مەرەمێ ئامادەکر نابلیۆن پوناپرت بۆ سەرکردایەتیا وی سوپای هەلبژارد. وی ب خۆ سوپایێ بریتانیا شکاند ل سالاّ ۱۷۹۳ دەمێ بریتانیا بەندەرێ (تۆلۆن) دوورپێچ کری و بەرگریا ناپلیۆنی ل کونگرێ نیشتیمانی سالاّ ۱۷۹۵ز.

ناپلیۆنی سەرکردایەتیا سوپای کر ل چیاێن (ئەلب) و سوپای سەر سەردینیا شکاند و ل سەر پایتەختێ وان (تورینا) داگرت و پاشایێ وێ نەچارکر شەڕی دگەل دا راوەستینیت و نیسی و ساڤوی بو فڕەنسا بهێلێت، پاشی ناپلیۆن ل رویبارێ (پۆ) دەربازبوو و دەشتێن (لومبارددیا) ژ سوپایێ نەمسا ستاندن و چوو (میلانو) و هەردوو میرێن (پارما) و (مۆدینا) سەرێ خۆ بۆ شۆرکر، هەروەسا (پاپا)ی ژی کو

دەست ژ هندەك ویلایەتێن ئیتالیا بەردا بۆ فرەنسا، ناپلیۆن بەرەف پێش چوو بۆ ڤیەننا، ئەڤێ ژی نەمسا نەچارکر پەیمانا (کۆمبۆفۆرمیۆ) ل ١٧ چریا ئێکێ ١٧٩٧ز دا گرێ دەت و ل دویف پەیمانێ نەمسادان پێدان ب وێ کر رویبارێ (ڕاین) سنووری فرەنسا بیت و دەست ژ ئەردێن نزمێن نەمسا و گزیرتێن ئەیونییا بەردا و هەروەسا ل میلانو ژی بەرامبەر کومارا بوندوقییە کو بێخیتە پال نەمسا. و هەر وەسا دان پێدان ب وان گورانکاریان کر کو ناپلیۆنی ل باکورێ ئیتالیا کربوون ب ڤی جۆری پەیمانا ئێکێ یا ئەوروپا دژی کومارا فرونسی ژناڤبر.

هێرشا فرەنسا ل سەر مسرێ:

بتنێ بریتانیا ما بوو چەك دژی فرەنسا هەلگرتی، و حکومەتا ڕێڤەبرنێ بریاردا، بۆ لێدانا بریتانیا دەرفەتەکا باش دەستڤەبینیت و دەمێ شۆرەشا ئیرلەندا ل سالا ١٧٩٨ز سەرهلدای، هەولدا هاریکاریا وێ بکەت بەلێ نەشیا، و جارەکا دی ژی هێرشەك بۆ جەنگێ بریتانیا ڕێکخست بەلێ چ ئەگەرەکێ ئێکسەر پەیدا نەبوو بۆ پێکدادانا هەردوو دەولەتان حکومەتا ڕێڤەبرنێ هزر کر کو باشترین ئەگەر بو لێدانا بریتانیا داگێرکرنا میسرێ و ب وێ گەفا ل ڕێکا هاتن و چوونا ئیمبراتوریەتا بریتانیا دکەت بۆ هندستانێ، دگەل هندێ ژی دا مسر ژ لایێ مەمالیکاڤە دهاتە حوکم کرن و بناڤی ژی هێشتا ل بن سیبەرا سولتانێ ئۆسمانی بوو، و سەرکردایەتیا هێرشێ دا ناپلیۆن پوناپرتی ل سالا ١٧٩٨ کو ناڤ و دەنگیاوی ل داگیرکرنا ئیتالیا دەرکەفت بوو. بەلێ هێرشێ شکەستن ئینا و نەشیا چ ژ ئارمانجێن خۆ ب دەستڤە بینیت، لەوڕا ناپلیۆنی سوپایی خۆ ل مسر بجهـ هێلا ئەو ب خوژی ڤەگەریاڤە فرەنسا داکو کودەتایەکێ بکەت و دەستهەلاتێ ب دەستڤە بینیت.

پشکا دووێ

ناپلیۆن پۆناپرت

١- ژیانا وی

ناپلیۆن پۆناپرت ل باژێرێ (ئەجاکسیۆ) پایتەختێ گزیرتا کۆرسیگا ل ١٥ ێ تەباخا سالا ١٧٦٩ز دا ژ دایك بوویە، و ژدایك بوویەکێ فرەنسی دهێتە هژمارتن چونکی فرەنسا ئەف گزیرتە بەری ژ دایك بوونا وی کرێ بوو ناپلیۆنی ل فرەنسا خواندی یە و ل بیرکاری و هونەرێن جەنگی یێ سەرکەفتی بوو و ب پلا (میلازمێ دووێ) دەرچوو، بیروباوەرێن (جان جاك ڕۆسۆ) وشۆرەشا فرەنسی

ناپلیۆن پۆناپرت

کار لێ کربوون و هەڤکاری دگەل پارتا (یەعقوبیان) کریە ڕەنگەئەوژی ب ئەگەرێ حەزاخۆ دیارکرنێ بیت نەك باوەر ئینان ب بیروباوەرێن شۆرەشێ و دلسۆزی بۆ هزرو بووچونێن وێ بیت. و ل دووپێچکرنا (تۆلۆن) ناڤ و دەنگیا وی دەرکەفت ل سالا ١٧٩٦ز دا جوزفین بێژنا ئێك ژ ئەفسەرێن سوپایێ فرەنسا ئینا و ئەوێ ژی هاریکاریا وی کر بو نیاسینا ئێك ژ سەرکردێن حکومەتا ڕێڤەبرنێ.

٢- ناپلیۆن پۆناپرت (کونسۆلێ ئێکێ)

گرێدانا پەیمانا دووێ یا ئەوروپا دژی فرەنسا :

نابلیۆن ل مسرێ بوو دەمێ گەفا دەولەتێن ئەوروپی دژی فرەنسا کوهلێ بووی، هەڤپەیمانا دووێ پێکئینا کو ژ بریتانیا و نەمسا و ڕوسیا پێك هاتبوو ناپلیۆن بلەز

ڤەگەڕیاڤە و شیا کو دەتایەکێ (انقلاب) د حکومەتا ڕێڤەبرنێدا بکەت ل ساڵا ١٧٩٩ز دا ل دەمەکێ وەسا نالەباردا خۆ بکەتە سەرکردێ هەرە بلند.

دەستووری کۆنسولییەتێ:

پشتی کو دەستوورەك دانای و تێدا کۆمار ئاشکراکری و ئەو ب خۆ بوو کونسولێ ئێکێ. بەلێ لدویڤ دەقێ ڤی دەستووری حکومەت ژ (سێ کونسولان) و **جڤاتەکا پیران** پێکدهات کو کونسوڵێ ئێکێ ئەندامێن وێ دادنیت.

و ئەڤ جڤاتا پیران ژ لیستا بەربژێرێن مللەتی ئەندامان بۆ **جڤاتا یاسا دانانێ و جڤاتا (تربیۆن)**ێ هەلدبژێرت.

بەلێ جڤاتا تربیۆنێ یاسایان ڤەدکۆلیت بێی دەنگی لسەر بدەت و جڤاتا یاسا دانانێ دەنگ لسەر وان یاسایا ددەت بێی کو ڤەکۆڵیت، و کارێ جڤاتا پیران پێکهاتیە ژ چاڤخشاندنێ لدۆر دەستوورییەتا وان یاسایان.

بەلێ پێشنیارا یاسایان ژ دەستهەلاتا کونسوڵێ ئێکێ یە. و وەسا دەردکەڤیت شێوێ ڤێ حکومەتێ لسەر بناغێ هەلبژاردنێت مللەتی هاتبیتە دامەزراندن بەلێ راستیا وێ دەستهەلات د ئەنجامدا د دەستێ کونسوڵێ ئێکێدا کۆمبوو. هەروەسا وەلێهات ڕێڤەبرن و سیاسەتا دەرڤە و سەرکردایەتیا سوپای ژی ددەستی وی دا بوو.

ژناڤبرنا پەیمان بەستنا دووێ:

ئەڤجا ناپلیۆنی خۆ بەرهەڤکر بۆ رویبروبوونا پەیمان بەستنا دووێ، و شیا ڕوسیا وەلێبکەت، کۆ خۆ ژوێ پەیمانێ ڤەکێشیت. بهەڤکاری دگەل وێ و بڕوسیا و سوێدێ بۆ راهێلانا بریتانیا، ب وی رەنگی ناپلیۆن شیا بەرهەڤبیت بۆ لێدانا نەمسا، ئیتالیا داگیر کر و ل **شەڕێ مارنکۆ** (Marengo) یێ خزیرانا ١٨٠٠ز دا زاڵ

بوو لسەر نەمسا و نەچارکر کو ڕێککەفتنا لونڤیل (Luneville) دگەل گرێدەت کو دانپێدان ب بەندێن پەیماننامە (کۆمبۆفۆرمیۆ) کر بەلێ نەشیا ددەرباییدا سەردا زالّبیت. هەروەسا بریتانیا ژی دیسان نەشیا دهشکاتییدا ناپلیۆنی بشکێنیت و ژبەر هندێ هەردوو لا دڤێ هەڤرکییدا بێزاربوون، لەورا هەردووکا پەیمانەکا ڕێککەفتنێ ١٨٠٢ز گرێدا کو دبێژنێ پەیماننامە ئەمیان (Amien) لگۆر ڤێ پەیمانێ دا بریتانیا پەیماندا ئەو جهێن داگیرکری کو لدەمێ جەنگی دا دەست بسەردا گرتبوو بۆ فرەنسا ڤەگەرینتە ڤە ژبلی هەردوو گزیرتان سیلان ل (ئاسیا) و ترینیداد ل (ئەمریکا) و دەست ژ مالتا ژی بەردەت بۆ ئاکنجیێن وێ، بەلێ ئەڤ دوو گزیرتە ب ڕاستی هەر د دەستێ ئنگلتەرا دا بوون ئەڤەژی ژ ئەگەرێن وێ هەڤرکییێ بوون کو پشتی هنگی دناڤبەرا بریتانیا و ناپلیۆنیدا پەیدابووین.

٣- کریارێن ناپلیۆنی:

ناپلیۆن د دەمێ کونسۆلیا ئێکێ دا لسەر دەمێ ئیمبراتوریەتا خۆدا گەلەك کارێن گرنگ ئەنجامدان ب تایبەتی پشتی ڕێککەفتناما ئەمیان و دشێین ئەڤان کار وکریاران د ئەڤێن خارێدا کورت بکەین:-

ئێك: ناپلیۆن یێ بەردەوام بوو د بەلاڤکرنا بیروباوەرێن شۆرەشا فرەنسیدا، و لدەمێ جەنگێن خۆدا ولات ب نافێ (کۆرێ شۆرەشێ) داگیر دکرن و بیروباوەرێن شۆرەشێ بەلاڤدکرن، ئەڤێ ژێ هاریکاریا وی کر ڕابیت ب ڕزگارکرنا وان جهێن ل ئەورووپا ماین ژ شونوارێن سەدەییێن ناڤەراستێن کەڤن.

دوو: ناپلیۆنی گرنگی ب ڕێکخستنا حکومەتێ و رێڤەبرنێ دایە و کو هەمی دەسهەلاتێن دەولەتێ دبەرپسیارن هەمبەر رێڤەبەریا ویلایەتا. و ناپلیۆنی ب خۆ ئەو ڕێڤەبەر ددانان، ئانکو نابلیۆن سەرۆکێن وان دادنیت ئەوژی کارگێریێن دیتر دادنن، بوی شێوەی جۆرە هەرەمەك پێکدهێت کو ناپلیۆن ل گۆپیتکێ دایە.

سێ: ناپلیۆنی گرنگی دایە کاروبارێن دارایی و شیا دەسکەفتێن حکومەتێ ب رێکخستنا هەمی باجان زێدە بکەت و ل بەرژەوەندییێن وان فەرمانبەران بدەت ئەوێن بخرابی دەسهەلاتێن خۆیێن دارایی بکارئینایین، دامەزراندنا (بەنکا فڕەنسا) سالا ١٨٠٠ز کو بهێزترین دام و دەزگەهێن دارایییێن جیهانی دهێتە هژمارتن، باشیا ڤان سازیان (مؤسسات) بۆ ئەڤێ چەندێ دزڤریتە ڤە.

چار: ناپلیۆن شیا دگەل (پاپای) رێکبکەڤیت، و پەیوەندییا دناڤبەرا وی و دەسهەلاتا سیاسی دا دیار بکەت پشتی کو ددەمێ شۆرەشا فڕەنسی دا خرابووین، ئەوژی بگرێدانا **رێککەفتنا کۆنکۆردات** (Concordat) سالا ١٨٠١ز، کو پاپای دانپێدان بدەست سەر داگرتنا ملکێن کەنیسێ و دارخستنا دێران ژ لایێ حکومەتا فڕەنسا ڤە کر بمەرجەکی حکومەتا فڕەنسا ژ گەنجینا دەولەتێ مووچەی بدەتە پیاوێن ئایینی (ئولداران).

پێنج: هەر وەسا ناپلیۆنی گرنگی ب چاککرنا دادوەریێدا، سیستەمێ دادوەریێ ل فڕەنسا هاتبوو شێلاندن، گەلەك سیستەمێن جودا جودا هەبوون کو پاشماێن سەردەمێ بەری شۆرەشێ بون. و ناپلیۆنی لیژنەیەکا دادوەری راسپارد بۆ دانانا یاسایەکا مەدەنی گشتی کو ل سالا ١٨٠٤ز دا دەرچوویە و دگوتێ **یاسایا ناپلیۆن** (Co de Napoleon) کو ڤان یاسایان گرنگترین بیروباوەرێن شۆرەشا فڕەنسی ب خۆڤە گرتبوون و هندەك ژ نەتەوەییێن دیێن ئەوروپا مفا ژێ وەرگت.

شەش: هەروەسا ناپلیۆنی گرگنی دایە چاکسازییێن گشتی بتایبەتی ڤەکرنا رێکێن هاتن و چوونێ و هشککرنا گەڕوگۆما (مستنقعات) و دروستکرنـا بیران و ڤەکرنا جوکێن ئاڤدێریێ و دروستکرنا کوچکێن جوان و ڤەشەنگ، گرنگی ب کاروبارێن زانسی دایە کەفتە هاندانا خواندنـا زمـانێ فڕەنسی و زانیاریان و خـانیێ

ماموّستایان (دار المعلمین) دامەزراندن بۆ هندێ دا ماموّستا بەرهەڤ بکەت بۆ فێرگەهێن گشتیێن فرەنسی. و فێرگەهێن سەرەتایی و یێن بلند ئێخستنە دبن چاڤدێریا حکومەتێ ڤە.

٤- ئیمپراتۆرییەت:

ناپلیۆن بۆ سەروکێ فرەنسا و گەلەك نەما بوو ببیتە ئیمپراتۆر بتنێ بناڤ نەبیت ل سالا ١٨٠٤ز دا دەلیڤە بۆ هات دەمێ جڤاتا پیران ئەو ناسناڤ پێبەخشی ئەڤجا دهەلبژاردنەکا گشتی دا گەلێ فرەنسا بریار لسەر ئەوێ دا و ئاهەنگەکا تاج لسەر دانانێ ل کەنیسا نوتردام سازدا و پاپا یێ ئامادەبوو بەلێ ناپلیۆنی ب خۆ تاجا خۆ بلندکر و دانا سەر سەرێ خۆ بڤی رەنگی بناسناڤێ (ئیمپراتۆر ناپلیۆنێ ئێکێ) هاتە نیاسین.

ناپلیۆنی راگەهداند کو لگۆر بیروباوەرێن شۆرەشا فرەنسا دێ سەرەدەریێ کەت و پرنسیپێن شۆرەشێ (**ئازادی و برایەتی و وەکهەڤی**) لسەر زارێ هەمیان بوو وئالایێ رەنگینێ سێگۆشەیی وەك ئالایێ دەولەتێ مایە بەلێ هندەك روخسارێن شۆرەشێ گوهۆرین کو رۆژهژمێرا رۆژێ کار یێ کریە لجهێ رۆژهژمێرا شۆرەشێ و ناسناڤێ (مسیۆ) شینا (هەڤنیشتیمانی) گرت، بەلێ براستی گەلەك گوهۆرین بسەر حوکمیدا هاتن ئەڤە بوو چاڤدێری ئێخستنە سەر رۆژنامان، گەل کەفتە دبن چاڤدێریێ هەتا وەلێ هات ناپلیۆن بو سەرکردەکێ ستەمکار پتر ژ ستەمکاریا بنەمالا بۆربۆن.

ناپلیۆن سەردەمێ کونسولیەتێ ب چاکسازیێن ناڤخۆ و بهێزکرنا فرەنسافە بوراند، بەلێ ب دەسهەلاتداریا فرەنسا بتنێ رازی نەبوو بەلکو دڤیا دەست بسەر هەمی ولاتێن ئەوروپادا بگریت، و ئەڤ بلند فرینە لدەمێ کو بۆیە ئیمپراتۆر دەرکەفت، هەردەم خۆ بۆ جەنگی بەرهەڤ دکر هەمی دەرامەتێن فرەنسا ودەولەتێن

ژێردەستێ وی ژ پێخەمەت بدەستقەئینانا ئارمانجێن خۆ یێن بەرفرەھ بکارئینان دگەل ھندێ گەلێ فرەنسا حەز ل ئاشتیێ و دویرکەفتن ژ جەنگێ ھەبوو چونکی ھیچ مفایەك تێدا نە ددیت.

٥- جەنگێن ناپلیۆنی:-

رێککەفتنا (ئەمیان) کو دناڤبەرا بریتانیا و ناپلیۆنێ ھاتە گرێدان بتنێ شەر راگرتنەك بوو دوو سالان ڤەکێشا، چونکی دوی دەمیدا ھەردووکا خۆ بۆ جەنگی بەرھەڤدکر بەلێ ئارمانجێن ناپلیۆنێ مەزنتربوون، دەسھەلاتا وی گەھشتە ئەردێ نزم و راین و ئیتالیا و دەست بسەر رویبارێ مسیسپی دا گرت ل ئەمریکا. بریتانیا ژ ھێزا فرەنسا و بەرفرەھبوونا دەسھەلات و مەترسیێن وێ د ترسیا و ھەست دکر بازرگانی و داگیرکەھێن وێ دبن مەترسیێدانە.

ئەڤان ئەگەران دووبارە جەنگ نویکرەڤە و بریتانیا ل سالا ١٨٠٤ز جەنگ دژی فرەنسا دەستپێکر و ناپلیۆنی ژی ئەڤە پێخۆش بوو و هەولدا ژ پێخەمەت بدەستڤەئینانا ئارمانجێن خۆ بریتانیا ژ ناڤبەت ناپلیۆنی لبەراهیێ دڤیا گزیرتێن بریتانیا بگریت و بۆ وێ مەرەمێ بهاریکاریا ئسپانیا (کو دەست بسەر پرتوگالێ دا بگریت) هێرشەك بەرهەڤکر بەلێ گەشتیگەلا (پاپۆر) بریتانی تێکوپێکدا و پرۆژێ وی بۆ داگیرکرنا گزیرتێن بریتانی شکەستن ئینا.

گرێدانا پەیمانا سییێ یا ئەوروپا:

د ڤان دەماندا ل بریتانیا **ولیەم پت** (Wiliam pitt) هاتە سەر حوکمی کو یێ بناڤودەنگ بوو بدوژمناتیا ناپلیۆنی و شیا بەرەیەکی ژ بریتانیا و نەمسا و رۆسیا و سویدێ بدژی فرەنسا پێکبینیت ل سالا ١٨٠٥ز کو ب (پەیمان بەستنا سییێ) دهاتە نیاسین بەلێ ناپلیۆنی دەست ژ داگیرکرنا بریتانیا بەردا بەرێ خۆ دا کوشتنا دوژمنێن خۆ ل ئەوروپا، دگەل نەمسا جەنگی و د **شەڕێ (ئولم)** دا سەرکەفتن بسەر ئینا و بسەر بلندی ب چریا ئێکێ سالا ١٨٠٥ چوو ڤیەنا بەلێ بریتانیا دهەماندەمدا بەرهنگاریا ناپلیۆنی ل دەریایدا دکر و (لۆرد نلسۆن) بسەر کەشتیگەلا فرەنسی د **جەنگێ (ترافلگار)** (Trafulgar)دا زالبوو دربەکێ کوژەك ل هەردوو کەشتیگەلییێن فرەنسی و ئسپانیدا لۆرد نلسۆن هاتە کوشتن پشتی کو گەشتیگەلا وی سەرکەفتن بدەستڤەئینای.

ئەڤجا ناپلیۆن یێ بەردەوام بوو دبەرهنگاریکرنا دوژمنێن خۆ ل ئەوروپا و ل **جەنگێ (ئوسترلیتز)** دا (Austerlitz) شیاخۆ ب سوپایێن (فرەنسیسێ دووێ) ئیمپراتورێ نەمسا و ئەسکەندەرێ ئێکێ قەیسەرێ رۆسیا را بگەهینیت و ل کانوونا ئێکێ سالا ١٨٠٥ز ناپلیۆن دڤی جەنگێ هشکاتییدا بسەرکەفت، کو نەمسا

بنەچاری خۆ ژ پەیمان بەستنا سێیێ ڤەکێشا پشتی هەمی دەستهەلاتێن خۆ ژ دەستداین و دانپێدان بناپلیۆنی کری وەکو پاشایەك لسەر ئیتالیا. بڕوسیا ژی چوو دگەل پەیمان بەستنا سییێ چونکی هانۆڤەر دەست نەکەفت کو ناپلیۆن سوزدابوو بدەتێ، ژبەر هندێ ناپلیۆن جەنگ دگەل کر و ل **جەنگێ (یێنا)** (Yena) سوپایێ فردریك و لیەمێ سیێ پاشایێ بڕوسیا ل چریا ئێکێ ١٨٠٦ز شکاند و سوپایێ بڕوسیا ئەو پایە و ڕومەتا جاران کو لسەر دەمێ فردریکێ مەزن دروست کربوو ژ دەستا چوو پاشی ناپلیون یێبەردەوام بوو دجەنگێ ڕوسیا دا و ل بڕوسیا ڕۆژ هەلات ب سوپایێ ڕوسیارا گەهشت و ل هاڤینا ١٨٠٧ز سەرکەفتن لسەر ئینا و **(پەیمان بەستنا تلست)** (Tilist) دناڤبەرا ناپلیۆنی و ئەسکەندەریا هاتە گرێدان و ئەسکەندەری لدەمێ دانوستاندنێدا گەفتە دبن کاریگەریا ناپلیۆنیدا هەردوو لا لسەر جەنگێ بریتانیا رێککەفتن و ناپلیۆنی پەیمان دا دەستێ ئەسکەندەری ل فنلەندا و دەولەتا ئۆسمانی بەرەڵڵا بکەت بەرامبەر پەیماندانا ئەسکەندەری کو بچیتە دگەل ناپلیۆنی بۆ ڕووبرووی بوونا بریتانیا و دوورپێچ بکەن، ناپلیۆن شیا پەیمان بەستنا سییێ تێك بدەت و کەس ل هەمبەر وی نەما دشەری دا ژ بلی بریتانیا و سویدێ نەبیت بەلێ سوید توشی هێرشەکا فڕەنسی بوو ژ لایێ دانیمارکێ ڤە و ئێکا ڕوسی ژ فنلەندا ڤە ئەڤجا نەچاربوو رێکەفتنامەکێ دگەل دا گرێدەت وپەیوەندییێن بازرگانی دگەل بریتانیا ببڕیت.

دورپێچکرنا کیشوەری :-

کەس نەمابوو چەکی لبەر سنگێ ناپلیۆنی راکەت ژ بلی بریتانیا کو هێشتا د دەریایێدا بەرهنگاریا وی کر. ناپلیۆن هەمی سەرکەفتنێن خۆ لسەر هشکاتیێ بدەستڤە ئینان، بەلێ نە دشیا د دەریایێدا بریتانیا بشکێنیت، ژبەر هندێ هزر دهندێدا کر بەرهنگاریا بریتانیا بکەت ب سەپاندنا دورپێچێ بسەر وێدا و بڕینا

پەیوەندییێن بازرگانی دگەل ولاتێن ئەوروپییێن دی چونکی هێز و شیانێن بریتانیا یا گرێدایە ب پیشەسازی و بازرگانیا دگەل ئەوروپا و داگیرگەهێن وێ، ئەگەر ناپلیۆن شیا رێکێ ژ کەل و پەلێن بریتانیا بگریت و نەهێنە ئەوروپا و نەهێلیت کەرەستێن سەرەتایی بگەهنە بریتانیا، دێ پیشەسازی و بازرگانییێن وێ ژ ناڤچن و دێ گەلێ بریتانی بنەچارێ حکومەتا خۆ شەرمزارکەت. حکومەت ژی دێ بنەچاری داخازا رێککەفتنامێ کەت، ل وی دەمی ناپلیۆن چاوا دڤێت دێ مەرجێت خۆ بسەردا سەپینیت. ناپلیۆنی دەست ب چەسپاندنا ڤی پرۆژەی کر کو ب **(دۆرپێچا کیشوەری)** دهاتە نیاسین و ل چریا دووێ ١٨٠٦ز **مەرسوومێن بەرلێنێ** بەلاڤکرن بۆ بجهئینانا وێ دۆرپێچێ و دابڕینا بازرگانیا بریتانی، و بەندەرێن ئەوروپا لهەمبەر پاپورێن بریتانیا گرتن و ناپلیۆنی بەلاڤکر کو هەر کەل و پەلەکێ بریتانی دوەلاتێن بندەستێ وی دا بینیت دێ دەست بسەر دا گریت یان دێ سوژیت.

بەلێ بریتانیا بەرسڤا ڤێ کریارا ناپلیۆنی دا ب دەرئێخستنا چەند بریارەکا ددەڤێت واندا هاتییە (کو پێدڤییە هەر پاپۆرەکا بازرگانیێ دگەل فرەنسا بکەت بگریت)، بڤێ چەندێ نەهێلا بەرهەمێن پیشەسازیێن بیانی بۆ بچن، ژبەر کو ل فرەنسا و ئەوروپا بزاڤەکا پیشەسازی تێدا دروست نەبوو، کارەکێ زۆر کرە سەروان و هاریکارێ سەرنەکەفتنا ناپلیۆنی بوو د بجهئینانا پرۆژێ دۆرپێچا کیشوەریدا.

٦- هێرش بۆ سەر ڕوسیا :

گیانێ سەرهلدانێ دژی ناپلیۆنی ب ئێکجاری دەرنەکەفت هەتا ب تەمامی پەیوەندی دناڤبەرا وی و ئەسکەندەری تێکنەچووی. ناپلیۆنی زۆر حەز هەبوو کو بجهئینانا دۆرپێچا کیشوەریا وی ب دژی بریتانیا بۆ بچیتە سەری و ئەو پەیمانا

کو دابوو ئەسکەندەری دەربارەی پۆلەندا و سوێد نەبرە سەری و ئەوا کو ئەڤ پەیوەندییە پتر ئالوزکرین ئەو زیانبوون ێن کو ب ڕوسیا کەفتین ژ ئەنجامێ دۆرپێچا کێشوەریدا، چونکی ڕوسیا ولاتەکێ چاندنەیی بوو، زۆر پێدڤی ب کەل و پەلین بریتانی هەبوو، دۆرپێچا کیشوەری وەل گەلێ روسی کر گەلەك نەرازیبیت ژ سیاسەتا قەیسەری، و ئەو ژی نەچاربوو پەشیمان بیتەڤە و دەرگەرهێ بازارێن ولاتێ خۆ لبەردەم بازرگانیا بریتانی ڤەکەت و ئەڤی کاریژی ناپلیۆن تورەکر و بکریارەکا دوژمنکارانە بدژی خۆ دادنا. ژبەر وێ ناپلیۆنی ل سالا ١٨١٢ز خۆ بۆ هێرشا لسەر ڕوسیا بەرهەڤکر و سوپایەك ژ فڕەنسا و نەمسا و بڕوسیا و ئیتالیا و پۆلەندا کۆمکر و هژمارا سەربازێن هێرشێ ژ ٦٠٠،٠٠٠ سەربازان بووریبوون. ناپلیۆنی ل خزیرانا ١٨١٢ز هێرش برە سەر ڕوسیا بەلێ قەیسەرێ ڕوسیا بریاردا ل شەرەکێ روویبری خۆ ل ناپلیۆنی نەدەت، بەلکو وی خۆ ڤەکێشان باشتر زانی بەرامبەر دوژمنێ خۆ داکو رابکێشیتە دناڤ خۆدا هەتا دگەهیتە دەشتێن سروسەرماینێن ڕوسیا. ناپلیۆنی هیچ بەرهنگارییەکا وەسا نەدیت هەژی بەحسکرنێ بیت، بەرەف ناڤدا چوو هەتا گەهشتیە موسکو و ئەو شەڤا گەهشتیە موسکۆ، باژێر سوت و پرانیا بەرهەمێن خوارنێ فەوتاند و ئەڤ سووتنە بۆ ئەگەرێ کەربوکینا جوتیارێن روسی ل هەمبەر ناپلیۆنی و بەرامبەر کێمییا خوارنێ و سەرمایێ ناپلیۆن نەشیا ل زستانێ ل وێرێ بیت ونەچار بوو خۆ ڤەکێشیت و ئەڤ ڤەکێشانە مەزنترین کارەسات و خرابترین شکەستن بوو دیروکێ بخۆڤە دیتی و ئەو بوو سوپایێ ڤەکێشای ئازار و برس و سەرمایەکا زۆر داکر و نەچار بوو هەر چ درێکێدابا تالاندکر بڤێ چەندێ بۆ جهێ ترانە و یاریپێکرنا خەلکی و بهزارەها درێیا ڤەگەریانێدا مرن و ناپلیۆنیژی دڤێ هێرشێ دا نێزیکی نیڤ ملیۆن سەربازان ژ دەستدان.

گرێدانا پەیمانا چارێ یا ئەوروپی:

قەیسەرێ ڕوسیا بتنێ ب شکاندنا ناپلیۆنی ڕازی نەبوو، بەلکۆ بریار دا یێ بەردەوام بیت دراهێلانا وی دا و بتمامی ژ ناڤ ببەت، بریتانیا و بڕوسیا و سوید دگەلدا رێککەفتن و پەیمانا چارێ گرێدا، بەلێ ناپلیۆنی هەولدا گەلەکۆما دوژمنێن خۆ ژناڤببەت هندەك سەرکەفتن دچەند شەرەکاندا بدەستڤەئینان و نەمسا هەولدا ناپلیۆنی و دوژمنێن وی پێکبینیت و رێککەفتنامەکا گونجایی گرێدەت بەلێ دوێرێدا سەرنەکەفت چونکی ناپلیۆن بسەرکەفتنەکا ئێکلاکەر نەبیت بسەر دوژمنێن خودا رازی نابیت. لەورا نەمسا ژی چوو دگەل پەیمانا چارێ و جەنگ دناڤبەرا ناپلیۆنی و پەیمان بەستنا چارێ دا دەستپێکر و **شەڕەك** ل **(لایبزك)** ل چریا ئێکێ سالا ١٨١٣ز رووبدا کو ب **(شەڕێ مللەتان) (معركة الامم)** هاتە ناڤکرن و ناپلیۆن بشکەستنەکا خراب شکەست و ڤەگەریا فڕەنسا، بڕوسیا دڤی جەنگیدا ژ دەستهەلاتا ناپلیۆنی رزگاربوو. پاشی هەڤپەیمان دچوونا خۆدا دبەردەوامبوون سنووری فڕەنسا بڕی و ل ئادارا ١٨١٤ز چوونە پاریسێ و ناپلیۆن بنەچاری ژ تەختێ دەسهەلاتداریێ هاتە خار و پەیمانەك مورکر لگۆر وێ پەیمانێ دەست ژ هەمی مافێن دەسهەلاتداریا فڕەنسی بەردا و وان ژی رێ دایێ ل گزیرتا (ئەلبا) بمینیت و سالانە ملیۆنەکا فرەنکا وەربگریت، ناپلیۆنی فڕەنسا بجهـ هێلا بەرەف بارەگایێ خۆ یێ نوی چوو و ناسناڤێ ئیمپراتوریژی هەر بۆ مابوو.

٧- ماوێ سەد رۆژی و کەفتنا ناپلیۆنی:

پشتی نەمانا حوکمێ ناپلیۆنی لویسێ هەژدێ ژ بنەمالا بۆربۆن لسەر تەختێ فڕەنسا هاتە دانان و سنووری فڕەنسا ل چریا دووێ ل سالا ١٧٩٣ز یێ چاوا بوو وەلێکرەڤە و لویسێ هەژدێ دەستوورەك بۆ گەلێ خۆدانا کو بیروباوەرێن شۆرەشا

فڕەنسی تێدا بوون بەڵێ لویس درازیکرنا گەڵێ خۆدا یێ سەرکەفتی نەبوو لەورا نەرازیبوون بەڵاڤەبووبتایبەتی دناڤ تاگرێن ناپلیۆنیدا کو هەمی گاڤا چاڤەرێی ڤەگەریانا وی بوون.

ناپلیۆن ژی یێ دل تەنگ بوو و ل گزیرتا (ئەلبا) خۆ نە دگرت و زانیبوو کو هێشتا مللەتی ئەو دڤێت. ل شواتا ١٨١٥ز بدزیکیڤە رەڤی و دکنارێن فڕەنسا دا هاتە خار. لویسێ هەژدێ هەر زوی سوپایەك ڤرێکر بۆ گرتنا وی بەڵێ نەشیان، وی لەشکری بدیتنا ئیمپراتۆرێ خۆ ب جل و بەرگێن سەربازیڤە کار لوان کر و چوونە دگەلدا دەمێ لویسی گول ڤێ بووی ڕەڤی داکو رزگاربیت.

ناپلیۆنی ب گەهشتنا خۆ بۆ پاریس ئاشکراکر کو ئەو یێ ڤەگەریای بۆ رزگارکرنا فڕەنسا ژ دەستێ خانەدانا و دێ زەڤیا دەتە جوتیاران و مافێن مرۆڤی کو شۆرەشا فڕەنسی راگەهاندبوون دێ چەسپینیت و حوکمێ وی بۆ فڕەنسا دێ حوکمەکێ دەستووری بیت و دێ دەست ژ سیاسەتا جەنگك و داگیرکرنێ بەردەت.

بەڵێ هەڤپەیمانا ل ڤیەنا ژبۆ دانانا بنیاتێ ئاشتیێ کۆمبوون و لسەر ڤێ ناکوکی کەفتنە دناڤ واندا، بەڵێ دەمێ وان زڤرینا ناپلیۆنی بۆ فڕەنسا بهیستی دەست ژ هەمی ناکوکێن خۆ بەردا و دژی دوژمنێ خۆ یێ هەڤپشك ئێکوددووگرت بۆ ژناڤبر نا وی بئێکجارێ و هەرچار دەولەتێت هەڤپەیمان، پەیمانا خۆ نویکرەڤە و سوپایێن خۆ بۆ هێرشکرنا بسەر فڕەنسا کۆمکرن.

بەڵێ پیلانا ناپلیۆنی پێکهاتبوو ژ پرتوبەڵاڤکرنا دوژمنێن وی دا ژبۆ لێدانا وان سوپایان هەرئێك ژوان جودا جودا بساناهیبیت و چوو دناڤ بەلجیکادا و ل ١٨ی خزیرانێ ل (واترلۆ) دیماهی جەنگك کر، ناپلیۆن شکەست و سوپایێ وی پەرش و بەڵاڤبوو. واترلۆ بمەزنترین جەنگێن دیروکی دهێتە دانان چونکی داوی ب ناپلیونی و دەسهەلاتا وی ئینا.

ناپلیۆن بشکەستن ڤەگەڕیاڤە پاریس، بەلێ هەڤپەیمان بدویڤ کەفتن چوونە پاریسێ و دگەل خۆ دا لویسێ هەژدێ ڤەگەڕاندەڤە و پەیمانەکا نوی دناڤبەرا فرەنسا و هەڤپەیماناندا هاتە گرێدان (**گرێدانا پەیمانا دووێ یا پاریسێ**) سنووری فرەنسا وەکی بەری شۆرەشا فرەنسی لێکرەڤە قەرەبووکرنەکا مەزنا جەنگیژی لسەر فرەنسا هاتە سەپاندن، بەلێ ناپلیۆن رەڤی و پاشی خۆ رادەستێ سەرکردێ پاپۆرەکا بریتانی کر و بلەز هاتە هنارتن بۆ گزیرتا (**سانت هیلانە**) ل زەریایێ ئەتلەسیێ باشوور. و پشتی ئەو پێنج سالّ و نیڤا لوێرێ ژیێ خۆ بوراندی، ل سالّا ١٨٢١ز مالئاڤای کر.

٨- ئەگەرێن کەفتنا ناپلیۆنی:-

و دشێین لخارێ ئەگەرێن کەفتنا ناپلیۆنی بڤی جۆری کورتبکەین:

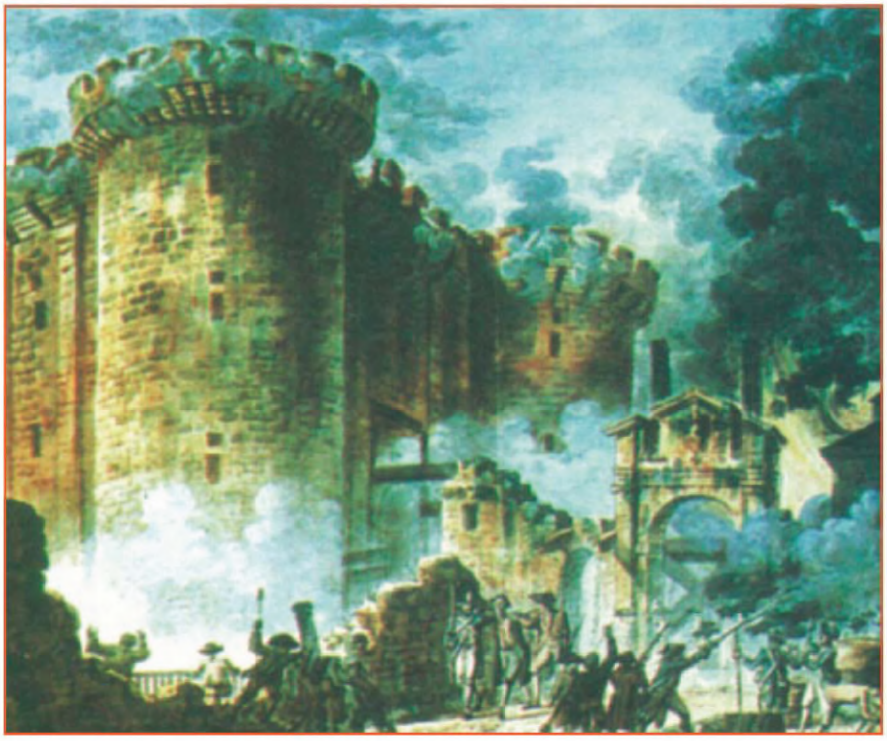
ئێک: ناپلیۆنی گەلەك باوەری بخۆ هەبوو بەلێ نەشیا پشتی بەرفرەهبوونا ئیمپراتوریيەتا خۆ هەر تشتەکی ل ستۆخۆبگریت و هەر جارەکا سەرکەفتنەك بدەستڤەئینابا، هند باوەری بشیانێت خۆ زێدەتر بوو و هند گومانژی ژ تاگرێن خۆ دبر هەتا وەلێهات گۆمان ژ بشیانترین وان زەلامان دبر کو جهێ باوەریا وی بوون بتایبەتی تالیران وەزیرێ دەرڤە و فوشێە (Fouche) وەزیرێ ناڤخۆ.

دوو: ناپلیۆنی ئەرکەکێ وەساگران ئێخستبوو سەر ملێن فرەنسا و نەتەوێن بن دەستێ وی کو چ جارا دشیانێن واندا نەبوو هەلبگرن، و جەنگێن وێن زۆر هەمی ئەو سامانێن مەزن ژناڤبرن کو ژ دارایێ فرەنسا خەرج دکرن ژ پێخەمەت دەستڤەئینانا هێرشێن خۆدا هەتا وەلێهات نە دشیا ئەرکك و بەرهەڤیەکا وەسا بدەستڤەبینیت کو بەر سنگێ هەمی ئەوروپا پێ بگریت.

سێ: دۆرپێچا کێشوەریا وی دژی بریتانیا و چەسپاندنا بزۆرێ بێی کو بشێت لسەر بەردەوام بیت، بۆ ئەگەرێ هندێ ئەوروپێ ژێ دویر بکەڤن، وهەر دەمێ د وێ

سەپاندنێدا ئاستەنگەك هاتبا درێدا، زێدەتر هێز بكاردئینا هەتا نەچار بوو دگەل ئەسكەندەرێ هەڤالێ خۆ بجەنگیت ژبەركو ئەسكەندەر نەشیا د وێ دۆر پێچێدا یێ بەردەوام بیت چونكی ولاتێ وی یێ چاندنێ بوو و دشیانێت ویدا نەبوو پەیوەندییێن خۆیێن بازرگانی دگەل بریتانیا یا پیشەسازی ببڕیت.

چار: سەرهەلدانا گیانێ نەتەوایەتی دژی ناپلیۆنی و زێدە دەستبسەر داگرتنا نەتەوێن شكەستی و دەستئێخستنا ناڤ چارەنڤیسێ نەتەوێن ئەوروپی و دابەشكرنا تاج و تەختا لسەر كەسوكار و مرۆڤێن خۆ و سەر و ژنوی ئەوروپا یا ناڤەڕاست رێكخست ب ڕەنگەكی كو دگەل بدەستبسەر داگرتنا ویدا بگۆنجیت و بەرسنگگرتنا توندییا گیانێ نەتەوی ب تایبەتی ل ئسپانیا و بڕوسیا، بوونە ئەگەرێ سەرهلدانا گیانێ نەتەوی ژ پێخەمەت ڕزگاربوون ژ دەسهەلاتا وی و ژناڤبرنا وی.

پشکا سێیێ

ئەوروپا پشتی شۆرەشا فرەنسی و دەسهەلاتداریيا کەڤنەپەرستی

١- کونگریّ ڤیەننا

هەڤپەیمانان بۆ جارا ئێکێ دەمێ چووینە پاریسێ پەیمانا ئێکێ یا پاریسێ گرێدا کو فرەنسا لگۆر ڤێ زیانەکا مەزن ڤێنەکەفت پاشی وەسا رێککەفتن کو کومبوونا خۆ ببنە ڤیەننا بۆ چارەنڤیسێ چاککاریێن گشتیێن سالاّنە یێن ئەوروپا و دانانا بنیاتەکێ بۆ ئاشتییەکا هەمدەمی و بەردەوام.و لبەراهیێ وەسا ریککفتبوون کو نە هێلێن فرەنسا پشکداریێ دکونگرەیدا بکەت. بەلێ تالیران وەزیرێ دەرڤە یێ فرەنسا شیا هەڤرکیێن دناڤبەرا هەڤپەیمانان دا بخۆ بچەوسینیت وەسا خۆ درێخست کو وی دڤێت هەڤسەنگیێ دناڤبەرا وان دا بپارێزیت، ب وی ئاوای فرەنسا ل داویێ هاتە داخاز کرن بۆ کونگرەی. ل دەمێ کو دانوستاندنێن وان دبەردەوامبوون رەڤینا ناپلیۆنی ژ گزیرتا (ئەلبا) و رەڤینا لویسێ هەژدێ ل پاریسێ بۆ ئەندامێن خۆ راگەهاندن و ترس و لەرزێ ئەو گرتن، بەلێ کونگرە دگومبوونێن خۆدا هەر یێ بەردەوامبوو، ماوێ سەد رۆژی ب دیماهی تێکشکاندنا ناپلیۆنی ل واترلو و ڤەگەڕاندنا لویسێ هەژدێ بۆ دەسەلاتێ ب داویهات پەیماننامە دووێ یا پاریسێ هاتە گرێدان کو لگۆر ڤێ گەلەك مەرجێن گرانتر ژبەری هنگی لسەر فرەنسا هاتە سپاندن. بەلێ ئەو بریارێن کونگرێ ڤیەننا کو پەیوەندی ب چاککاریێن گشتیێن ئەوروپاڤە هەبوون ل ٩ی خزیرانا سالاّ ١٨١٥ز هاتنە دانان، ئانکو بەری شەرێ واترلو ب چەند رۆژەکا. ئەو پرنسیپێن (بیروباوەرێن) کونگرە بۆ دانانا بریارێن خۆ لسەر برێڤەچووی ئەڤەبوون:

ئێك: ڤەگەڕاندنا كەڤن بۆ بارۆدۆخێ وێ یێ جاران:

لسەر بجهئینانا بنەمایێ هەڤسەنگیا ناڤبەرا ولاتان[1] كو دەولەتێن مەزن نە هەڤسەنگیا خۆ ژ ئەنجامێن جەنگێن ناپلیۆنیدا تێدا ددیت و تالیرانی لسەر ڤی بنەمای بیروباوەرێن مافێن خۆ یێن رەوا دانان بۆ پاراستنا مافێ بنەمالێن پاشایان بوێ چەندێ ژی دڤیا بەرەڤانیێ ژ بنەمالا بۆربۆن بكەن و ئەنجامێ هەمی ڕویدانا بێخنە سەر ملێن ناپلیۆنی نەك فرەنسا.

دوو: بنیاتێ قەرەبووكرنێ:

بنەڕەتیا (ڤەگەرراندنا كەڤن بۆ بارۆدۆخێ وێ یێ جاران) هندەك گوهۆرین تێدا هاتنە كرن، ئەوژی ئەو دەولەتێن ژ ئەنجامێ جەنگێن ناپلیۆنیدا و بۆ ژناڤبرنا ناپلیونی زیان پێكەفتین، بۆ وان قەرەبووبكەن و لگۆر بنەرەتیا وێ قەرەبووكرنێ بریتانیا هەردوو گزیرتێن (مالتا) و (سیلان) و داگیركەها (كاب) بوونە ملكێ وێ.

٢- بریارێن كونگرەی:

بەلێ بریارێن گشتیێن كونگرەی ئەڤەنە:-

ئێك: بریارێن تایبەت ب بارێ دەولەتێن مەزن ڤە:

ڕوسیا هندەك پشكێن پولەندا یا پروسی و (دۆقیا وارشۆ) بدەست كەفتن پڕوسیا بنەچاری دەست ژ پشكەك ژ پولەندا یا بروسی (دۆقیا وارشۆ) بەردا بەرامبەر كو هەرێما راین و نێزیكی نیڤا سەكسونیا بێخیتە پالوێ ویلایەتێن ئەڵمانیا كو ئێكەتیا جرمانی ژێ پێكهاتبوو و كێمكرن بۆ نێزیكی سیە و نەهـ ویلایەتان بەلێ دەسهەلاتێن.

---

(١) هەڤسەنگی دناڤبەرا ولاتاندا: ئانكو رێ نەهێتە دانان بۆ هیچ ولاتەكی كو خۆ بسەپینیت لسەر ولاتەكێ دی نەك پاشی دەسهەلاتا خۆ لسەر ئەوروپا دا بگریت كاچاوا فرەنسا لسەر دەمی ئیمپراتوریيەتا ناپلیۆنیدا كری.

نەمسا ل ئیتالیا گەلەك زێدەتربوون ژ وانا، ڤینیسیا (ویلایەتا بندوقیە) بوو ملکێ وێ و لومباردیا ژی ستاندەڤە. میرگەهێن ئیتالیا بشێوەکێ ئێکسەر یان نە ئێکسەر کەفتنە دبن دەسهەلاتا نەمساڤە بەلێ بیدمۆنت و جێنوا ئێخستنە پالْخۆ و هێزەك ژێ دروستکر بەرامبەر فرەنسا، و دەولەتا پاپای هاتە زڤراندن، و شانشینا (ناپۆلی) ئێخستە دبن چەنگێ بنەمالا (بۆربۆن)ڤە، (مەتەرنیج) سەروك وەزرێرێن نەمسا دگەل پاشایێ (ناپۆلی) رێککەفت بوی مەرجی کو پاشایێ ناپۆلی دەستووری نەدەتە مللەتێ خۆ.

دوو: بریارێن تایبەت ب بارێ دەولەتێن بچویك ڤە:

کونگرەی بریارا ئێکخستنا هەردوو دەولەتێن (هۆلەندا و بەلجیکا) و پێگئینانا (شانشینا ئێکگرتییا ئەردێن نزم) دا بۆ هندێ ببیتە دیوار و بەرەبەستەکێ بهێز هەمبەر فرەنسا و تەختێ ڤێ شانشینێ ژی پێشکێشی (ولیەم ئورانج)ی و هەروەسا دۆقیا (لۆکسمبۆرگك)ێ دایێ و بریتانیا داگیرگەها (جاوە) بۆ ڤێ شانشینێ ڤەگەڕاند و دوو ملیون (جونەیە - پاوەند) بقەر دانێ هەتا بشێت سنوورێن خۆ هەمبەر فرەنسا قایم بکەت بەلێ بەلجیکییان کەرب ژ هولەندییان ڤەدبوون و لدوماهیێ شیا پشتی دەمەکێ کێم ژ وان جودا ببنەڤە. بەلێ سویسرا بۆ دەولەتەکا ئێکەتیا (فیدراسیۆن)ی کو پێکهاتبوو ژ ٢٢ هەرێمان و سەربخۆیی و بێلایەنیا هەمدەمیا خۆ ڕاگەهاند و دەولەتێن دیژی پەیمانا دەستەبەرکرنا ئەڤێ سەربخۆیێ و بێلایەنییێ کر ئسپانیا ژی زڤراندەڤە بۆ سنووریێ وێ یێ کەڤن و فردیناند کرە پاشایێ وێ و هەر وەسا پورتوگال ژی گەهشتە سنووریێ خۆ یێ کەڤن.

ڤی کونگرەی بریاردا کو نەرویج ژ دانیمارکێ بهێتە جوداکرن و بێخیتە پاڵ سویدێ، ئەڤەژی لسەر سوزەکا بەری هنگی، چونکی سوید چووبوو گرێدانا پەیمانەکێ دژی ناپلیۆنی. بەلێ سوێدێ (بومیرانیا) رۆژئاڤا ژ دەست دا کو ئێخستیە

پاڵ پڕوسیا، و فنلەندا ژی ئێخستە پاڵ ڕوسیا.

سێ: بریارێن تایبەت ب هەلبژارتنا:

ڕوسیا پولەندا یا بروسی - دوقیا وارشۆ - و فنلەندا وەرگرت، بەلێ بریتانیا گزیرتا هێلکۆلاند و گزیرتێن ئەیۆنی و سیلان و تریندداد و کاب و پشکەك ژ کینیا وەرگرت.

چار: بریارێن گشتی:

کونگرەی بریاردا بازرگانیا بەندەیا ژ ناڤ ببەت ل دویف وێ کو (ناگونجێت دگەل پرنسیپێن (بیروباوەرێن) مەدەنی و ڕەوشتێ گشتیدا) و سوز و پەیمان دا دەولەتا براوەستینت، کونگرەی هندەك بریارێن گشتی دان، کو تایبەت بوون ب نوینەراتیا دبلۆماسی و پلا نوێنەرێن دبلوماسی و برێڤەبرنا رویبارێن نیڤ دەولەتی.

گەلەك ڕەخێن توندوتیژ ئاراستەی بریارێن کونگرەی هاتنە کرن و سەرکردێن وێ ب کەڤنەپەرستی و بەرهنگاریا هزرا ئازادیێ گونەهبارکرن.

ئەڤجا گرنگترین ڕەخنێن وان ئەڤەنە:

ئێك: بریارێن کونرگرەی جەنگەك بوو دژی ئازادی وبیروباوەرێن دیموکرراتی و مافێن تایبەتیێن پاشا هاتینە دان و میللەت ژ مافێ هەڤپشکرنێ د حوکمیدا بێ بەهرکرن. ئەوا هاریکاریا پشکداربوویێن کونگرەی دای بگەهنە ئارمانجێن خۆ ئەو بارێ ترسناك بوو کوب سەر ئەوروپا دا هاتبوو ژ ئەنجامێ شەرێن ناپلیۆنیدا و هیڤی و خواستێن گەرمێن میللەتان بوون ژ پێخەمەت ئاشتییێ، کونگرەی ئەڤ هیڤی و خواستە بۆ خۆ ب دەرفەت زانی بو دنانا ئاشتییەکا کەڤنە پەرستانە بەرامبەر بهایەکێ گران، کو میللەتان ژ ئازادیێ و ڕومەتا خۆ یا دایێ.

دوو: کونگرێ گیانێ نەتەوایەتی پشت گوهاڤێتبوو کۆل دەمێ شۆرەش و شەڕێن ناپلیونیدا ل ناف میللەتێن ئەوروپا بەلاڤبووی، سەرکردێن کونگرەی دەست ب گوهۆڕینا سنووڕێ (شانشینا) کر و ژوان دابرین و دئێخستنە سەر ئەوێن

دیتر ژ پێخەمەت رازیکرنا بنەمالا پاشایێن وان. بەلێ حەزا میللەتان و داخازیێن وان ژ رزگاربوونێ و سەروەریا نیشتیمانی پشت گوهاڤێتن و ڕەنگە ئەڤە هەمی کریارێن کونگرەی بۆ داهاتی کو جهێ ڕەخنێ بیت کو ل پشتی تەمام بوونا کونگرەی گەلەك پێڤەنەچوو، رویدانێن خەلەتییا ئەوان رێکان سەلماند، بۆ نموونە ئێکەتیا (هۆڵەندا و بەلجیکا) ژ پازدە سالان زێدەتر ڤەنەکێشا، و شۆرەش ل ئیتالیا و ئەڵمانیا بەرپابوو، و ل پشتی نێزیکێ نوّت سالان ئێکەتیا نەرویج و سوید تێکچوو.

سێ: هەروەسا کونگرەی داخازێن دەولەتێن بچووك ژی پشت گوهاڤێتن کو گەلەك قۆربانی ب مافێ خۆ دابوون ژ پێخەمەت بەرژەوەندیا دەولەتێن مەزن. ویلایەتێن ئیتالیا بوونە تالانێ نەمسا و ئسپانیا ترینیداد ژ دەست دا. ل سەر داخازیا ڕوسیا پۆڵەندا بۆ جارا چارێ دابەش کر. دگەل ئەوێ ژی دا هندەك بریارێن تایبەت کونگرەی هەبوون ژهەژی نە بەحس بکەین وەکو **(ژناڤبرنا بەندەیا و بریارێن تایبەت ب نوینەراتیا دبلۆماسی و بناغێن تایبەت ب ڕێڤەبرنا روێبارێن نێف دەولەتی)**. کو ژ بریارێن گرنگێن سەدەیا نۆزدێ بۆ ڕێکخستنا پویوەندییێن نیف دەولەتی دهێنە هژمارتن. و ئەنجامێن کونگرەی ئەو چەسپاند کو سەدەیا نۆزدێ و شەر دناڤبەرا دەولەتان وەکو شەرێن ناپلیۆنی ب خوڤە نەدیت ژبلی جەنگێ قرم نەبێت. بەلێ گەلەك شۆرەش دژی زووردارییا پاشان و داخازکرنا ئازادیا نیشتیمانی و دیموکراتی بەرپا بوون.

٣- ڤەگەڕاندنا پاشاتیا ستەمکار:

فرەنسا:

ژ بیروباوەرێن کونگرەی ڤیەننا (ڤەگەڕاندنا کەڤن بۆ بارۆدۆخێ و یێ جاران) و (مافێن ڕەوان) بون، ژبەر ئەوێ هەڤپەیمانان لویسێ هەژدێ دووبارە ڤەگەڕاندەڤە بۆ تەختێ فرەنسا ب ڤێ ژی، کەڤنەپەرستی و هێزێن (لایەنگریا پادشاویستێن

توندڕەو) ڤەژاندەڤە و گەلێ فڕەنسی دابەش بوو بۆ ئازادیخوازان و کەڤنەپەرستان، ئازادیخواز پێگیربون ب بیروباوەرێن شۆڕەشا فڕەنسی ل وێرێ ژی دا جوتیار و تەخا بورجوازی (ناڤەندی) پشتەڤانیا وان کر. کەڤنە پەرست ژی پێکهاتبوون ژ پشتەڤانێن پاشای و خانەدانا و هندەك پارێزگەران ل گوندا. لویسێ هەژدێ ژی کەفتبوو دبن فشارا ڤان هەردوو پارتا و نەشیا رێکبێخیت، بەلێ بریاردا رێکەکا ناڤەند بکاربینیت و دان پێ دان ب چاکسازیێن ناپلیۆنی ژلایێ کارگێری و یاسایێدا کر و ل هەمان دەم ژی دان پێدان ب خانەدانان کر و هندەك مافێن وان بۆ ڤەگەڕاندن.

ئەڤجا لویسێ هەژدێ ژ سیاسەتا کەڤنە پەرستیێ پەشیمان بوو و ل دویڤ سیاسەتەکا مام ناڤەندی کەفت و وەزارەتەك ژ میانرەوا (معتدل) پێکئینا. بەلێ ئەڤ حکومەتا میانرەوان (معتدل) پشتی سالا ١٨٢٠ز ل حوکمیدا نەما چونکی کەڤنەپەرستان روێدانا کوشتنا برازایێ پاشای ژلایێ ئازادی خوازاڤە ب دەرفەت زانی و ژ ئەنجامێ کارڤەدانا وێ روێدانی دەسەلاتا حوکمی وەرگرت و کەڤنەپەرستان ب خوین گەرمی حوکمێ خۆ دەست پێکر و بەرهنگاریا هەمی روخسارێن ئازادیان کر. ئەو بەندێن دەستووری کو تایبەت بوون ب ئازادیا تاکەکەسی ڤە ژکار ئێخستن و دەنگێ رۆژنامێن وان بێدەنگرن و یاسایا هەلبژاردنا ب جۆرەکی گوهۆری د جڤاتێدا، کو پرانی تێدا مسوگەر کر، و لڤێ خولێدا فڕەنسا بو ژناڤبرنا شۆڕەشا ئیسپانیا هەلبژارد و راسپارد بۆ ڤەگەڕاندنا فردیناند بۆ تەختێ شاهاتیێ بەلێ لویسێ هەژدێ گەلەك نەژیا و ل سالا ١٨٢٤ز دا وەغەرکر پشتی کۆ نێزیکێ دەهـ سالا حوکم کری. پشتی لویسێ شازدێ برایێ وی **کۆنت ئارتوا** (Artois) ل حوکمیدا جهێ وی گرت و بناڤێ شارلێ دەهێ چوو سەر تەختێ دەسەلاتێ، شارل ئورستوکراتییەکێ

ستەمکاربوو نموونا خرابترین شێوە بوو ژ شێوێن کەڤنەپەرستیێ و رێك بۆ کەڤنەپەرستان خۆش کر و حوکمێ شارلی یێ بێ سنوور بوو و باوەری ب رژێما پەرلەمانی نەبوو، رێك ل رۆژنامە گرت و مافێن تایبەتێن خانەدانا ڤەگەڕاندن و ئەو مولکێ ددەمێ شۆرەشێ دا ژ دەست چووی بۆ خەرجکرنا ئێك ملیون فرەنگ ژ گەنجینا گشتی بۆ قەرەبوکرن و رێك دا (جزویتا)[1] ڤەگەرنەڤە بۆ فرەنسا.بەلێ فرەنسی شیان خۆ ژ حوکمێ شارلی رزگار بکەن بەری کو نەمساوی خۆ ژ حوکمێ مەتەرنیخ رزگار بکەن ئەوژی دەمێ ئازادیخوازێن فرەنسی ل سالا ١٨٣٠ز سەرهلدای و (شارل) ژ تەختی ئینایە خارێ و لویس فیلیپ حوکم وەرگرت و ئەو ژی ژ بنەمالا بۆربۆن بوو، بەلێ د سەر دەمێ شۆرەشا فرەنسیدا ل رێزا ئازادیخوازا شەر دکر.

ئسپانیا:

ل ئسپانیا ژی بنەمالا بۆربۆن دەسەلاتا خۆ وەرگرتەڤە و دەسەلاتا ئوروستوکراتییا و پیاوێن ئایینی وەکو جاران لێ هاتەڤە، بەلێ ئازادیخوازێن ئسپانیا هەر د خەباتێدا بوون هەتا فردیناندێ هەفتێ ب نەچاری داخازێن وان بجهئینایە. و بزاڤا ئازادی خوازان ل ئسپانیا کۆ ل سەردەمێ شەرێن ناپلیۆنیدا دەست پێکر گەلەك ب هێزتر بوو توندرەتربوو ژ وانێن دناڤەراستا ئەوروپادا دەرکەفتین ئەو بوو ئاگرێ شۆرەشا خۆ هەلکر و فرەنسا نەچار کر لەشکەرەکی بهنێرتە سەر وان وەکو ل پێشیێ هاتیە بەحسکرن.

---

(١) ژ تونددرەوێن داخازێن پاپایەتیێ و باوەری بوون ب دەسەلات و سەروەریا وی بوون و داخازا پێتڤی بوونا ئێك کەنیسی ل جیهانێ دکر.

ناپۆلی:

فردیناند، کو ب چەوساندنا ئازادیخوازان یێ بناڤودەنگ بوو ڤەگەڕاندە ڤە بۆ تەختێ ناپۆلی، بەلێ ئازادیخوازان نەچارکر کو دەستووری بدەتێ و ب نەچاری ل سالا ١٨٢١ز دا بۆ وان بجهئینا و ئەڤەژی جهێ نەرازیبوونا موترنیخ بوو کو فەرمان دا فردیناندی لەشکرەکێ نەمساوی بهنێریت بۆ ژناڤبرنابزاڤا ئازادیخوازان دولاتێ ویدا و ب راستی ئەڤی لەشکری دەست بکارێ خۆ کر و بهێزی ئازادیخوازێن ناپۆلی شکاندن، نەمسا ژی هەر ل سەر هەمان سیاسەتا توندوتیژیێ ل بوندوقییە (ڤینیسیا) و لۆمباردیا و ئەلمانیادا دچوو دبەرهنگاریا ئازادیێ و بزاڤێن دەستووری و دیموکراتیان دکر و زیندانێن خۆ ب ئازادیخوازان پڕکرن. دگەل ئەوێ ژی دا ئەڤ سیاسەتا مل شکاندنێ و خوین رشتنێ ب سەر بیروباوەرێن ئازادیێدا سەرنەکەفت و هەر ژی ئەو بیروباوەر و بزاڤێن دەستووری پشتی مرنا موتەرنیخ سەرهلدافە. بەلێ موتەرنیخ گرنگ ب ئەنجامێ ئەڤان کریارا نەدا و بتنێ توندوتیژی کرد بوو دار دەست بۆ بەرهنگاریا ئازادیخوازان. و ل پشکەکا داهاتیدا دێ بەحسێ ئەنجامێ کریارێن موتەرنیخ ل نەمسا و ئیتالیا و ئەلمانیا کەین.

پرسیارێن بەندێ ئێکێ

١- بەحسێ گرنگترین نیشانێن ڤەژاندنا ڕوناکبیری ل سەدەیێ هەژدێدا بکە و کاریگەریا ئەڤێ ڤەژاندنێ ل ئاراستەکرنا خەلکیدا دەربێخە.

٢- بەحسێ کاریگەریا هەر ئێك ژ ڤۆلتێری و مۆنتسکیۆ و ڕۆسۆ بۆ هشیارکرنا خەلکی دەربارەی خرابیێن جڤاکێ ئەوروپی دوی سەردەمی دا بکە.

٣- ئەرێ ئەم دشێین ڕوخاندنا باستیل ب سنورەکی دناڤبەرا دوو سەردەماندا بینین. وبۆچی؟

٤- بۆچی حکومەتا شۆرەشا فرەنسی دگەل دەولەتێن هەڤسوییێن خۆدا کەفتە شەڕی؟

٥- بەراوورد دناڤبەرا دەستورێ سالاّ ئێکێ (١٧٩١) ز و دەستورێ سالاّ سیێ بکە و وەکهەڤی و جوداهییێن دناڤبەرا واندا دیاربکە؟

٦- چەوا شۆڕشا فرەنسی ب سەر پاشایەتییدا و رازیبوونا وان ب ناپلیۆنی وەکو ئیمپراتۆرێ فرەنسا دگونجیت؟

٧- بۆچی بریتانیا بەرهنگاریا ناپلیۆنی کر؟ و ئەرێ سیاسەتا هەڤسەنگیێ دناڤبەرا ولاّتان کاریگەری بو ئەوێ چەندێ هەبوو؟

٨- گرنگترین ئەگەرێن بێهێزیێ و کەفتنا ناپلیۆنی بژمێرە و ئێکێ ژوان ب درێژایی بەحس بکە.

٩- گرنگترین ئەو بیروباوەرێن بەلگەنامێن مافێ مرۆڤی ب خۆڤە دگریت چنە ژ کاریگەریا وان لسەر مێژوویا نوی چنە؟

١٠- بیروباوەرێن شۆرەشا فرەنسی چنە؟ شۆرەش هەتا چ رادەکی شیا ئەوان بیروباوەران ب دەستڤەبینیت؟

١١- هندەك دبێژن (ئەگەرێن شۆرەشا فرەنسی سیاسینە) بوچوونا تەبەرامبەر ئەڤێ ڕامانێ چییە؟

چالاکی

پێدڤی یە قوتابی راپۆرتەکێ بنڤێست ژ پێنج لاپەران کێمتر نەبیت دەربارەێ ڕۆلێ مێژوویی یێ کەسەکی ژوانا یێ ب دلێتەبت و ناڤێ وی دڤێ پەرتووکێدا هاتبت.

بەندێ دووێ

شۆرەشا پیشەسازی

و گوهۆڕینێن ئابووری و کۆمەلایەتی (جڤاکی)

پشکا ئێکێ

شۆرەشا پیشەسازی

١- باریٚ ئەوروپا بەری شۆرەشا پیشەسازی:

چاندن بەری شۆرەشا پیشەسازی دیارترین سیمایێ ژیانا ئابووری بوو د هەمان دەم دا دەرامەتێ سەرەکی یێ سامانێ نەتەوان بوو، هەروەسا سامانێ دەولەمەندێن مەزن بتایبەتی خانەدانان ژ مولکداریا ئەردی پێکهاتبوو، بەلێ سەرمایەدارێن مەزن د ڕێکا بازرگانییێ دا پەیدابوون ب تایبەت ب هەڤپشکرنێ دگەل ئەو کۆمپانییێن مەزن و بازرگانیا هندستانێ و جیهانا نوی دەست ب سەر دا گرتبوو.

بەلێ ئاکنجییێن ئەورپا ددەسپێکێن سەدەیێ نۆزدێدا هژماراوان ژ (١٨٠) ملیۆن کەسان نەدبۆری.

باژێر وەکو نهوو ئاکنجییێن گەلەك ب قەلەبالغ نەبوون بو نموونە ئاکنجێن پاریس ٧٠٠٠٠ کەسان زێدەتر نەبوون. بەلێ باژێرێن پیشەسازی یێن مەزن یێن نهو وەکو مانجستەر و پەرمنگهام ل بریتانیا و لیل و لیۆن ل فرەنسا، چەند باژێرەکێن بچووك بوون و چ گرنگیا خۆ نەبوو. و هەروەسا پرانیا ئەو باژێرێن بەرنیاسێن ئەڤرۆ مورکێ چاندنێ پێڤەبوو، و بتنێ پایتەختێ وان هندەك قەلەبالغی پێڤە یا دیاربوو هەروەسا بزاڤا بازرگانی یان پیشەسازی تێدابوو. و ب شێوەکێ تایبەتی خانەدانان هەڤپشك تێدا خۆ جهبوون، بەلێ گوند بتەمامی ژ باژێرێن ڤەقەتیابوون ژبەر کێمیا هۆیێن ڤەگوهاستنێ و خرابیا ڕێکێن هاتن و چوونێ، ژیان تێدا چاندنەکا

ڕویت بوو. و ژیانا کۆمەلایەتی یا داکەفتی بوو و بەندەیێن ئەردی تێدا زۆر بوون، جوتیار ژی مل کەچێن دەسەلاتا دەرەبەگا بوون ژ خانەدانان و پیاوێن کەنیسێ. زێدەباری ئەوێ ژی ژیانا گشتی یا ئەوروپی پێشڤەچوو ب تایبەتی دەمێ بزاڤا پیشەسازی کەفتیە دقوناغا گەشەکرنێ دا، بەلێ ئەڤ پێشکەفتنە گەلەك یا ل سەر خۆ بوو ژبەر نالەباریا ژیانا ئابووری و نەبوونا هۆیێن بەرهەم ئینانێ، ژبەر وێ ل پێشیێ بەرهەم ئینان ل سەر کارێ دەستی و هندەك کەرستە و ئامیرێن ئاسایی یا گرێدایبوو، و خودان کارخانە سەرمایەکێ وەسا نەبوو هاریکاریا دەمەزراندنا کارگەهێن مەزن وەکو شێوێ ئەڤرو دبینین دابمەرزین. کورتییا ئاخفتنێ ئەوە کو پێشکەفتنا ژیانا ئابووری بەری شۆرەشا پیشەسازی گەلەك یا ل سەر خۆ بوو ل چاڤ ئەو پێشکەفتنا ئەڤێ شۆرەشێ ل پشتی وان بەرپاکری.

٢- شۆرەشا پیشەسازی ل بریتانیا:

ئەو ئەگەرێن بریتانیا بەری دەولەتێن دێ پێش ئێخستی ل شۆرەشا پیشەسازیدا:

دەسپێکێن شۆرەشا پیشەسازی ل بریتانیادا بەری دەولەتێن دیێن ئەوروپا کەفت و ل وێرێ ڤەگوهاستیە بۆ دەولەتێن رۆژ ئاڤایێ ئەوروپا و ولاتێن دیێن ئەوروپا. **ئەگەرێن دەرکەفتنا شۆرەشێن پیشەسازی ل بریتانیادا بەری جهێن دیتر ڤەگەرێتە بو چەندەها ئەگەرا گرنگترین ژوان:**

١- هێمنیا باریٚ سیاسی:

ل سالا ١٦٦٨ز دا شۆرەشا مەزن د بریتانیادا بەرپابوو، بو ئەگەرێ چەسپاندنا پاشایەتیێ و پەرلەمانی، ئەڤجا پارتێن سیاسی بهێزبوون و یاسا جڤاتا وەزیران دەرئێخست و بریتانیا دویر ئێخستە ژ کودەتا (انقلاب) یێن نەچاڤلێکری و کارەساتێن شەرێن شۆرەشا فرەنسی و ناپلیۆن، هندی مەترسی نەکەفتیە سەر بەرژەوەندیێن ناپلیۆنی دەستێوەرنەدا. ب ڤی جۆرێ باریٚ ژیانی جیگربوو ئاکنجیێن

وێ ژی گرنگی ب باڕێ ئابووری و پیشەسازیدا

٢- گەشەکرنا سەرمایەدارایێن بریتانی:

ژ ئەنجامێ مفا و قازانجێ چاندن و بازرگانییێ سامانەکێ زۆر ڕژتە (هاتە) بریتانیا، سەرمایەداری تێدا پێشکەفت ژ ئەنجامێ سەرهلدانا شۆرەشا بازرگانی و پەیرەوکرنا (سیاسەتا بازرگانیا ئازاد) و بەرهەمئینانا سەرمایان بۆ دامەزراندنا کارگەهان و ڤەکرنا نۆ کەندوکانان و... هتد ئێخستنە کاری.

٣- دەرکەفتنا بزاڤا داهێنانێ:

یاسایا بریتانی مافێ داهێنانێ و مولکداریەتێ پاراست و هەردوو زانکۆیێن (گلاسکۆ) و (ئەدنبرە) گرگنی ب زانستێن تیۆری (نظري) و کریاری (عملي) دا کۆمەلێن زانستی پاداشت و سامانەکێ زۆر بۆ داهێنەران خەرج دکر و خودانێن سامان دکارگەهان ئامادەیا خۆ بۆ مفا وەرگرتن ژ وان داهێنراوان دیارکر و بۆ باشکرنا بەرهەمی ب شێوەکێ بەرفرەھ ب کارئینان. و ئێکەمین جار ئەو دانهێنراو (ئەوێن هاتینە داهێنان) ب کارئینان بۆ باشکرنا شێوێن ژستن و چنینێ ئەڤجا ب کارئینانا هەلمێ بۆ کارپێکرنا ئامیرێن میکانیکی یێن جودا جودا چ ئەوێن بکارئینان د بەرهەم هێنانا پیشەسازیدا یان دهۆیێن ڤەگوهاستنێ دا.

٤- کرییا کێم، کارێ ئەرزان:

دەمێ مشەخت بوونێ ژ گوندان بەرەف باژێران دەست پێکری. کارکرن ب نرخەکێ ئەرزان دەستکەفت و ژن و زارۆکان د کاری دا هەڤرکیا زەلامان دکر، و ب بهایەکێ ئەرزانتر ژوان کاردکر. کارێ ئەرزان قازانجەکێ مەزن بۆ سەرمایەداران دابین کر و پالدان سامایێن خۆ ل پرۆژێن نوی دا وەبەربهێنن.

٥- زۆریا کانزا و سووتەمەنی ب تایبەتی ئاسن و خەلوزی (پەژی):

دبیت هەبوونا پەژیێ ل نێزیکی ئاسنی ژوان ڤاکتەرێن گرنگ بیت کو بوویە ئەگەرێ سەرکەفتنا پیشەسازیێ ل بریتانیا ئەوژی ژپەرساناهیا ب کارهێنانا وێ دپیشەسازیێن مەزن دا. ل بەراهیکێ دەپ و دار دکارگەهاندنا وەك سووتەمەنی ب کار دهاتن و ئەڤەژی ب گرانی پادوەستیا، بەلێ پەژیێ هاریکاریا پێشکەڤتنا پیشەسازی کر ژبەر زۆری و توندیا گەرمیا وێ و گونجاندنا وێ دگەل ئامیرێن نوی دا.

٦- ئاڤ و هەوایێ بریتانیا و جهێ وێ یێ جوگرافی:

هاریکاریا وێ کر کو د مەیدانا پیشەسازیدا بەری وەلاتێن دی پێش بکەڤیت چونکی ژ کۆمەکا گزیرتێن ڤەقەتیایی پێکهاتبوو و کێشوەرێ ئەوروپا دا و ئەڤجا کەهشتنا وێ ل رێکا دەریایی ڤە بۆ داگیرگەهێن خۆدا ودەستهەلاداریا وێ د دەریادا، ئەڤان هەمیان هاریکاریا هندێ کر کو کەل و پەلێن زۆر بهنێریتە دەرڤە و کەرستێن دەسپێکی ژی ب دەست ڤەبینیت. هەروەسا ئاڤ و هەوایێ وێ یێ شهدار و سار نهو ژی بۆ هندەك پیشەسازیا ب تایبەتی پیشەسازیا ڕستن و چنینێ یێ گونجاویە.

٣- داهێنراوێن میکانیکی (ئەو تشتێ هاتیە داهێنان) وسیستەمێ کارگەهان

بناغێن شۆرەشا پیشەسازی لسەر دور بزاڤێن گرنگ یا بەندە، ئێك بزاڤا داهێنانێ و ڕاهێنانا کریاری د چاندنێ دا و پیشەسازیێ و مفا وەرگرتن ژ رێ و رێباران. بەلێ بزاڤا دووێ ب سیستەمێ کارگەهان دهێتە نیاسین.

أ- بزاڤا داهێنانێ:

ئەو داهێنراوێن گرنگ ل رۆژ ئاڤایی دەرکەفتین بەرهەمێ هزرا پشکەکا کێمێن داهێنەران نەبوون، بەلکی (کارێ) چەند داهێنەرەکان بوون کو هەڤکاریا تەمام کرنێ و پێگەهشتنا وان دا. سالا ١٧٣٨ز دا (جۆن کای) (Gohn kay) شیا ئامیرەکێ نوی ب داهێنیت دگوتنێ (مەکوکا بالدار) دشێت مەکوکێ بلەزاتیەکا زۆر بزڤرینیت

ئەوژی ب رێکا داڤە دەرزییەك کو پێڤەگرێدایە. ب وێ ژی لەزاتیا ڕستنێ زێدەتر بوو و هەروەسا کرێکار شیا (تەڤنێن) پان ژی دروست بکەت. ئەڤجا جێمس هاگریڤز (Hagreaves Games) ل سالا ١٧٧٠ز دا ئامیرەکێ نوی ب ناڤێ (جینی) داهێنا، ئەو ژی تەشییەکا لێکدای ب رێکا وێڤە کرێکار د شێن دئێك دەم دا سەرپەرشتیا هەشت تەشییان بکەت و ئاشکرایە ئەڤی ئامیری چەند گرنگی یا هەی د زێدەکرنا لەزاتیا رستنێ دا و هەرزان بوو ناوێ. ئەڤجا چەند چاککرنەکێن دی تر ب سەر ڤان تەشیان داهات ب زێدەکرنا هژمارەکا تەشییان و تەڤنان. ئەوژی پێنگاڤەکا گرنگ بوو درێکا دامەزراندنا کارگەهاندا .

ژ وان داهێنەرێن کو ناڤێ وی ب داهێنانا لڤینەرێ هەلمێ ڤە گرێدای (جێمس وات) (Games watt) ١٧٣٦ز - ١٨١٩ ز.

و ل سالا ١٨٠٧ز دا ڕۆبرت فۆلتن (Robert Fulton) شیا پاپۆرەکێ دروست بکەت و ب سەرکەفتیانە ل رویبارێ هەسن، کاری پێ بکەت. و ل سالا ١٨٣٨ز دا ئێکەم پاپۆرا هەلمێ هاتە دروست کرن کو دماوێ (١٥) درۆژدا دەریایێ ئەتلەسی بڕی، ئانکو ب نیڤا وی دەمێ کو ل وی سەردەمی ب پاپۆرێن گەرۆك دهاتە برین. هەمی دەست پێشخەر و باش بۆ جورج ستیفنسن (Geroge stephenson) ڤەدگەریتن بۆ بکارئینانا لڤینەرێ هەلمێ بۆ کارپێککرنا شەمەندەفەرێن ئاسنی.

ب- سیستەمێ کارگەهان :

بەلێ سیستەمێ کارگەهان پشتی دەرکەفتنا (ئەوێن داهێنانێ دکەن) هاتنە گۆڕێ و کو ل د پیشەسازیێ دا مفا لێ هاتە وەرگرتن. خودانێن پیشەسازیا بەری شۆرەشا پیشەسازی کار د مالێن خۆدا دکر و ژن و زارۆکان د پڕانیا کارگەهاندنا

پشکداریا زەلامان دکر. و دەمێ داهێنراوێن نوی دەرکەفتین ب تایبەت ئەوێن ب هێزا هەلمێ دزڤرین، ئێدی مال بۆ کاری نە دگونجین و هێدی هێدی پیشەسازێن ناف مالێ ژناڤ چوون و کارگەهێن مەزن ب ئامیرێن خۆ یێن مەزن ڤە کو هزارەها کرێکاران تێدا کاردکرن جهێ وان ڤەگرتن. ب ڤی جۆرێ بەرهەمێن پیشەسازی ب رێکا ئامیرێن میکانیکی دروست دکرن ل سەر بناغێ بسپۆریا د کاری و بەرهەمی دا ب شێوەکێ بەرفرەھ دروست کرن.

سیستەمێ کارگەهان لسەر بناغێ کۆم کرنا سامانی هاتە دامەزراندن کو کەسانێن زۆر هەڤپشکیا کۆمکرنا سامانی دکەن، چونکی دشیانێن ئێك کەسدا نینە ئەڤ جۆرێن کارگەهێن مەزن بکرِیت و ب رێڤە ببەت بۆ ب دەست ڤەئینانا ڤان ئارمانجان. هەر دڤێت هەڤکاری دگەل کەسانێن دی تر دا بکەین. ئەڤ پێدڤییە بوویە ئەگەرێ هەڤکاری کرنێ بۆ پێکئینانا کومپانییێن پیشەسازییێن هەڤپشکك بۆ کوم کرنا سەرمایێ پێدڤی و رێکخستنا کاری.

ئەڤ سیتەمێ نوی یێ کارگەهان چەندەها خالێن باش هەنە نەوەکی بکارئینانا ئامیرێن میکانیکی یێن مەزن کو هاریکاریا بەرهەم هێنانا دکر. ب شێوەکی بەرفرەھ و ب وێ ژی بهایێ تێچوونێ کێم دبوو و بهایێ بەرهەمان ئەرزان دبوو، هەروەسا هاریکاریا بسپۆرێ دکاریدا دکر، کو کرێکار دشێت ب کارەکێ دیارکری رابیبت و ئەنجام دا هویر دەکاریێ تێدا بکەت و بلەزاتی و چەلەنگی بەرهەمی بینیت.

بزاڤا پیشەسازیێ زیانەکا زۆر ل چاندنێ کر، ئەوژی دەمێ جوتیاران کشتوکال هێلای و بەرەڤ باژێران چووین و دکارگەهاندنا کار کرین، باژێرێن پیشەسازی ب قەرەبالغ کەفتن و ئەڤ وەلاتە نەشیان پشتبەستنێ ب بەروبوومێ چاندنێ بکەن و نەچار بوون کو بەرهەمێ چاندنێ و خوارنێ ژ دەرڤەبینن.

کورتییا ڤێ، ڕەنگە سیستەمێ کارگەهان پشتی داهێنراوێن میکانیکی، گرنگترین ئەگەرێ پێشکەفتنا پیشەسازیێ ببیت، ئەڤ پێشکەفتنە بوویە ئەگەرێ گوهۆرینا مورکا چاندنێ یێ جڤاکێ ئەوروپی بۆ مورکا پیشەسازی ب تایبەتی ل دەولەتێن مەزن وەکی بریتانیا ئەڵمانیا و فرەنسا.

٤- ڤەگوهاستنا شۆڕەشا پیشەسازی بۆ کیشوەری ئەورپا:

شۆڕەشا پیشەسازی دەستپێکێ ل بریتانیا دەرکەفت بەلێ گەلەك پێڤە نەچوو ل دەولەتێن ئەوروپا ڕۆژ ئاڤا ژی دا دەرکەفت شۆڕەشا پیشەسازی ل دەستپێکێ ل بریتانیا دەرکەفت بزاڤا پیشەسازی و فرەنسا دا بشێوەکێ بەرفرەه ل سەردەمێ (لویس فیلیپ) و (ناپلیۆنێ سیێ) بەڵاڤ بوو. بەلێ ل وەلاتێن دی یێن ئەورپا ب ڕێکا بریتانیا و فرەنسا بەڵاڤ بوویە. و دبیتن داهێنراوێن میکانیکی و سیتەمێ کارگەهان وەربگریت. هەروەسا ئەوان مفا ژ شارەزایا پیشەسازی یێن وان وەرگرت ب تایبەتی ئەو چاککرن و هویردەکار یێن ب سەر ئامیران ئینای ژ ئەنجامێ ب کارئینانا وان دپیشەسازیێ دا بەری دەولەتێن دی تر.و ل بەر رووناهیا ئەڤان سەر بووران بزاڤا پیشەسازی ل بەلجیکا و ئەڵمانیا و نەمسا و مەجەر و ئیتالیا و ڕوسیا بەڵاڤ بوویە.

پیشەسازی بیاڤەکێ زۆرێ بەرفرەه بۆ بەڵاڤبوونێ نە دبوو ئەگەر بۆ دامەزراندن و بەڵاڤبوونا وێ مەرجێن پێدڤی بو دابین نەکربایە. ژبەر وێ ئەڤ بزاڤە ل ڕۆژئاڤا و ناڤەڕاستا ئەوروپا و بلەز بەڵاڤە دبیت ژبەر هەبوونا رەژی و ئاسنی (ب تایبەت ئەگەر کانێن وان نێزیکی ئێك بان) و هەبوونا سەرمایەی و شارەزایا هونەری و بازاڕ بۆ فرۆشتنا کەل و پەلێن بەرهەمهێنان دەمەکی دا ل هندەك پشکێن ئەورپا ڕۆژ هەلات ژبەر نەبوونا ئەڤان ئەگەران بەڵاڤبوونا وێ پاش کەت.

٥- ڕۆخسارێن شۆڕەشا پیشەسازی

شۆڕەشا پیشەسازی بشێوەکێ ئینانا هندەك داهێنراوێن نوی بۆ مەیدانا پیشەسازی د باشککرنا ئامیرێن کەڤن دەستپێکر. بەلێ ئەنجامێن ئەوێ شۆڕەشێ بتنێ بزاڤا پیشەسازی نەگرتیە بەلکێ ب هەمی بیاڤێن ژیانێ ڤە دیار بوو. و ل خوارێ هندەك ژ ڕۆخسارێن ئەڤێ شۆڕەشێ دێ دیار کەین.

ئێك: زۆربون وکومکرنا سامانی:

ژ ئەنجامێ ب کارئینانا ئامیرێن میکانیکی و بەرفرەهبوونا بزاڤا دامەزراندنا کارگەهان سامانەکێ زۆر ل دەولەتێن پیشەسازی کو هاریکاریا زێدەبوونا بەرهەم هێنانێ کر. ئەڤێ ژی ب دەورێ خۆ هاریکاریا ئەرزان بوون و بەلاڤبوونا کەل و پەلان دکر. کو بوویە ئەگەرێ هندێ کو خودانێن کارگەهان مفایەکێ گەلەك و مەزن دەستڤەبینن.

هەروەسا بزاڤا یشەسازی ل ئەڵمانیا و فرەنسا بویە ئەگەرێ زێدبوونا سامانی و زێدەبوونا بەرهەمی بەلێ د بیاڤەکێ تەنگ تردا ژ یا بریتانیا، ئەوژی چونکە شۆڕەشا فرەنسی و جەنگێن ناپلیۆنی، فرەنسا و ئەوروپا بۆ دەمەکێ وەسا مژیل کربوون کو گوهـ نەدەنە بزاڤا پیشەسازی، ژبەر وێ ئەڤ بزاڤە ل فرەنسا پاشکەفت.

دوو: زێدەبوونا ئاکنجییان

تشتەکێ ئاسایی بوو شۆڕەشا پیشەسازی ببیتە ئەگەرێ زێدەبوونا ئاکنجییان، چونکی پویتە ب بەرهەم هێنانێ و سامانێ گشتی دا د شیانێن پرانیا هژمارا خەلکی دا بوو دشێن ل بن سیبەرا ئەڤی سیتەمێ ئابووریێ نویدا بژین پتر ژوان شیانێن کو بەری شۆڕەشێ هەین و ل خشتەی دا بەروار د ناڤبەرا ئاکنجییێن دەولەتێن مەزن ل سالا ١٨٠٠ و ١٨٧٠ز دا

دەولەت	ژمارا ئاکنجییان ل سالا ١٨٠٠	ژمارا ئاکنجییان ل سالا ١٨٧٠
بریتانیا	١٤ ملیۆن	٣١ ملیۆن
فڕەنسا	٢٧ ملیۆن	٣٦ ملیۆن
ئەڵمانیا	٢١ ملیۆن	٢٧ ملیۆن
ئیتاڵیا	١٨ ملیۆن	٣٨ ملیۆن

ل ڤێرێ بۆ مە روون دبیت کارێ شۆرەشا پیشەسازی بۆ زێدەبوونا ئاکنجیێن دەولەتێن پیشەسازی چەندە و ئەڤ زێدەبونەژی بتنێ زێدەبوونا ژ ئەگەرێ ژ دایك بوونێ نینە بەلکێ هەر وەسا ژ ئەنجامێ باش بوونا بارێ ساخلەمیێ یێن وان دەولەتان کو بوویە ئەگەرێ کێم بوونا مرنێ، گومان تێدا نینە کو ئەڤ زێدەبوونە ئاکنجیان ل گوندان و دەڤەرێن چاندنێ رووی نەدا بەلکو زێدەتر دەڤەرێن پیشەسازی ڤەگرت و ئەگەرێ دی ژی هەبوو بۆ هاریکاریا زێدەبوونا هەژمارا ئاکنجیێن باژێراندنا ئەو ژی مشەخت بوونا جوتیاران بو ژ گوندان ب ئەنجاما ب دەست ڤە ئینانا کرییەکا بلندتر دکارکرنێ دا کو شیانێن وان نەبوون، ژ پیشەیا چاندنێ دا ب دەستڤەبینن. وبوی جوری هژمارەکا زۆر یا جوتیاران مشەخت بوون و زەڤیێن خۆ بجهـ هێلان بەرەڤ باژێران هەتا دکارگەهاندا کاربکەن ژ ئەنجامێ زێدەبوونا هژمارا ئاکنجییان وەلێهات چەند باژێرێن مەزن یێن پیشەسازی پەیدابوون کو ل بەراهیێ چەند باژێرەکێن بچویك بوون یان گوندێن بێ مفا بوون وەکو مانچستەر و پەرمەنگهام و شیفیلد ل بریتانیا و لیل و لیۆن ل فڕەنسا و بەرلین و کۆلۆن فرانکفۆرت ل ئەڵمانیا.

سێ: بساناهی بوونا هاتن و چوونێ:

لڤینەرێ هەڵمێ بتنێ کار نەکر سەر گوهۆرینا شێوێ بەرهەم هێنانێ بەلکی

هەروەسا هاتن و چوون ژی ڤەگرت و شۆرەشەکا کویر تێدا سەرهلدا و لەزاتیا هاتن و چوونێ ب گرنگترین ڕوخسارێن ئەڤێ شۆرەشێ دهێتە دانان. چونکی سیستەمێ کارگەهان و شێوێ بەرهەم هێنانێ ب شێوەکێ بەرفرەھ ب ئاشکرایی پێدڤی هۆێن باش و لەزێن هۆیێن ڤەگوهاستنا هەبوو بۆ ڤەگوهاستنا کەرستێن دەستپێکێ ێن ب لەز بۆ کارگەهان و ل وێرێ کەل و پەلان بهنێرنە بازاران، هەتا وەلێهات بازرگانیا نافخۆ و دەرڤە و ب تەمامی پشتا خۆ ب ساناهیا هاتن و چوونێ و لەزاتی و کێمیا بهای گرێدا.

بریتانیا بۆ بکارئینانا لڤینەرا هەلّمێ بۆ ب ساناهی کرنا هاتن و چوونێ بەری هەمی ولاتێن دی تر کەفت، ل سالاّ ١٨٢٥ز دا ئێکەم هێلا ئاسنی د جیهانێ دا دناڤبەرا ستۆکن (Stocten) و دارلنگتۆن (Darilington) دامەزراند بەلێ ل فرەنسا بزاڤا دامەزراندنا هێلێن ئاسنی ئەوژی ژلایێ کومپانیاڤەبوو، بەلێ ل بن چاڤدێریا حکومەتا و هاریکاریا وان یا دارایی بوو.

کارتێکرنا شۆرەشا پیشەسازی تەنها هاتن و چوونا هشکاتی ب خۆڤە نەگرتبوو بەلکی هاتن و چوونا دەریایی ژی ب خۆڤەگرت کو زێدەباری ب کارئینانا لڤینەرێ هەلّمێ بۆ هاژوتنا پاپۆران. ل دروست کرنا وان ژی ل جهێ دارا، ئاسن ب کارئینا و وەلێهاتن قەبارێن وان ل پاپۆرێ گەرەوك مەزنتر بوو زێدەباری لەزاتیا وان ژی ل چاڤ واندا. ژ ئەنجامێ ئەڤێ پێشکەفتنا مەزن لەزاتیا ڤەگوهاستنێ و نزم بوونا بهایێ ڤەگوهاستنا باری ژ ولاّتەکی بۆ ولاّتەکێ دی و بەرفرەھ بوونا بازرگانی و هەروەسا ئەڤێ پێشکەفتنێ هاریکاریا رێکو پێککرنا دەمێ ڤەگوهاستنێ و دەستنیشان کرنا دەمێ چوونا پاپۆرێن وان دا کو مفا و قازانجەکێ زۆر بۆ بازرگانی و گەشتیاران و بارکرنا کەل و پەلان بۆ هەمی لایێن جیهانی.

چار: بەرفرەھ بوونا بازرگانی:

ئەو گوھۆرینێن شۆرەشا پیشەسازی دبواڕێ ھاتن و چوونێ و شێوێ بەرھەم ئینانێدا ئینانە گۆڕێ، کارەکێ زۆر بۆ سەر بەرفرەھبوونا بزاڤا بازرگانی ھەبوو، پێدڤی یا بدەستڤەئینانا کەرەستێن سەرەتایی و ڤەدیتنا بازاری بۆ فرۆشتنا کەل و پەلێن پیشەسازی و بکارئێخستنا سەرمایەی، گەلەك ھاریکاریا بەرفرەھبوونا بازرگانیکر بشێوەکی کو مرۆڤی بەری شۆرەشا پیشەسازی خەون ژی پێڤە نە دیتبوون و بریتانیا ژ ھەمی دەولەتێن دی پتر مفا ژڤێ بەرفرەھبوونا بازرگانی وەرگرت بتایبەتی پشتی ناڤەراستا سەدێ نۆزدێ. بەرفرەھبوونا بازرگانیا دەرڤە بۆ ئەگەرێ دامەزراندنا گەلەك بانکێن مەزن بۆ بساناھیخستنا ئالۆ گۆڕینێ دناڤبەرا ولاتێن جودا جودا ژمارا بانکان زۆر بوون ل سالا ١٨٧٠ز رێبازەکا نوی ھاتە گۆڕێ ئەوژی دامەزراندنا بانکێن حکومی بوو ژبۆ چاڤدێریا بانکان و رێکوپێککرنا مامەلە و دەرئێخستنا پارەی، ئەڤان بانکان گەلەك خزمەت پێشکێشی کومپانییێن پیشەسازی و بازرگانی کرن، ئەوژی قەرپێدانا وان ھەتا بشێین ب ڤەکرنا پرۆژێن پیشەسازی و بازرگانییێن ھەمە جۆر رابن.

و ژ ڕۆخسارێن بەرفرەھبوونا بازرگانی، بەلاڤبوونا رێبازا ئازادی و سەربەستییا بازرگانی بوو، دسەدێ ھەژدێ دا گشت دەولەتێن ئەوروپی رێبازا رامیاریا پاراستنێ بکارئینا، ئەوژی بدانانا باجەکا گومرکی یا بلند بسەر داھاتان، بەلێ ل سەدێ نوزدێ رامیاریا ئازادی و سەربەستییا بازرگانی دەست ب بەلاڤبوونێ کر، ژ ئەگەرێ ھەولدانا وان ئابووریناسێن دڤیا بیروبۆچوونێن (ئادەم سمیث) ئابووریناسێ بریتانی و خودانێ پەرتووکا سامانێ مللەتان (Wealth of Nations) بەلاڤبکەت.

پێنج: بارێ ژیانا کرێکاران:

شۆرەشا پیشەسازی کارەکێ باش نەکرە سەر ژیانا کرێکاران، چونکی بارێ ساخلەمیا وان خرابتربوو. کێم نەبن کو ژیانا وانژی لچاڤ زێدەبوونا سامانێ گشتی هند بلند نەببو و ل تاخێن پیس و گۆڕی و خانیێن تەنگین. وەسادا ئاکنجیبوون هیچ مەرجەکێ ساخلەمیێ تێدا نەبوو، ژن و زارۆکان شەڤ و رۆژان کاردکر ب بهایەکێ وەسا چ جارا تێرنەدکرن. خودانێن کارگەهان هەمی هەولدانێن چاککاریێ رەتکرن خۆ ئەگەر بڕێکا یاسادانانێ ژی بیت یان بدەستد رێژی دهاتە دانان بۆ سەر مافێ ملکداریا تاکەکەسی بتنێ کرێکار ژ برساندا دمرین و ئەنجامێ کارێ گران و سەرەدەریا دویر ژ مرۆڤاتیێ خودانێن کارگەهان دراستا واندادکر، بەلێ ل نیڤا دووێ ژ سەدێ نۆزدێ بارێ ژیانا وان باشتربوو ژبەر گرنگیپێدانا حکومەتان ببارێ ساخلەمیا کرێکاران و دویر ئێخستنا زارۆکان ژ کارکرنێ دکانێن کانزایدا و هندەك پیشەسازیێن گران.

بارێ ژیانا کرێکاران بەرەف باشترچوو دەمێ رێپێهاتیەدان حڤاتا (نقابة) ب دامەزرێنن و دحارێکا ئێکێ یا سەدێ نۆزدێدا کۆمبوونێن کرێکاران قەدەغەکربوون ئەڤجا ل سالا ١٨٤٤ز ل بریتانیا یاسا کومبوونان ژ ناڤبر و ئێدی بۆ کرێکاران هەبوو کۆمەلّ و حڤاتێن خۆ پێکبینن ژبۆ پاراستنا بەرژەوەندییێن خۆ و بریارا دیارکرنا بهایێ کرێ دەربێخن و داخازا زێدەبوونێ ژ خودانێن کارگەهان بکەن هەتا وەلێهات مافێ مانگرتنێ بکاردئینا بۆ بەرەڤانیکرن ژ داخوازییێن خۆ هەمبەر خودانێن کارگەهان.

پشکا دووێ

پشتی شۆرەشا پیشەسازی

گوهۆڕینێن ئابووری و کۆمەلایەتی (جڤاکی)

١- گەشەکرنا تەخا بورجوازی (ناڤنجی):

ئەڤ تەخەبەری شۆرەشا پیشەسازی هەبوو، بازرگان و خودان پیشەیێن جۆرا وجۆر ڤەدگرت، بەلێ گرنگی ب ڤێ تەخێ نەهاتبوودان، مل ب ملێن تەخا خانەدان و جوتیاران بەلێ تەخا بورجوازی (ناڤین) ل دویڤ ڤاندا بوون، دگەل ئەوێ ژی دا هێدی هێدی گەشەکر و هێز و شیانێن وێ دزێدەبوونێدابوو ئەوژی بەلگەبوو کو دپاشەڕۆژێدا ببیتە تەخەکا بایەخدار دجڤاکیدا، چونکی پێشکەفتنا زانستی گەلەك پێنگاڤێن مەزن ژ پێخەمەت کێم کرنا بارێ لسەر ملێن مرۆڤی و بساناهیکرنا کارێن وان هاڤێتن، ئەڤە زێدەباری کارێ گیانێ ئازادیێ و بەلاڤبوونا هزرا نەتەوایەتی کو چەند تەخا بورجوازیان (ناڤین) ب هێز کر و بلندکر. ئازادیخوازان و هەلگرێن هزرا نەتەوەیی ژ نڤێسەران پشتا ئەڤێ تەخێ دگرت و پشتەڤانیا نەتەوە و هێزا ولاتێ خۆ ددانا. ئەڤجا ئەوان ژی ب دەورێ خۆ پارە بۆ رۆژنامە و گوڤار و کۆمەلّ و پارتا دمەزاختن هەتا پشتا وان بگرن و بەرەڤانیێ لێ بکەن و وەل حکومەتێ بکەن ل دویڤ سیاسەتا وان بکەڤن دگەل بەرژەوەندییێن وان بگونجیت.

ژبەر هندێ ئەڤ تەخە ب وێ دەسەلاتداریا ل جیهانا مادی و هزریدا ب دەستڤەئینای نەراوستا، بەلکو داخازا ئەوێ دکر دکاروباری دەولەتێ ژیدا دەسەلاتی هەبیت، و دەمێ پویتە پێ نەدایێ و گوهـ نەدایێ پەنا برە بەر هەڤپەیمانەکێ، ئەوژی ب پێکئینانا پارت و کۆمەلّان هەتا داخازا مافێن وان بکەت. پرانیا داخازێن وان پێکهاتبوون (ژ ئـاشـکراکرنـا ئـازادی و سەربـەستیـا بـازرگانی و دەست تێ

وەرنەدانا حکومەتێ دکاروبارێن پیشەسازیدا هەتا بشێت بەرهەمێن خۆ یێن پیشەسازی بهنێرتە داگیرگەهێن دیتر ژی هەتا ژ ئەنجامێن وێ دا مفایەکێ زۆر ب دەستڤەبینت و ئەڤجا داخازا هەڤپشکرنا لایەنگرێن خۆ دحوکمیدا کر و بۆ ئەڤێ ژی ئەڤێ تەخێ پەنابرە بەر داخازکرنا حوکمێ دەستوری و نوێنەرایەتیا پەرلەمانی).

ب راستی مێژوویا ئەوروپا ل سەدێ نۆزدێدا پێکهاتیە بتنێ ژ هەڤرکیێ دناڤبەرا ئەڤێ تەخێ دگەل دەرەبەگایەتییدا ژ پێخەمەت چەسپاندنا قەبارە و بیروباوەرێن خۆ و مسوگەرکرنا بەرژەوەندییێن تەخا خۆ و دئەنجامدا ژبەر هێز و شیانێن خۆ یێن مادی شیا ب سەرکەڤت و ج بڤێت ب دەستڤەبێت، و هەر کارتێکرنا ئەڤێ تەخێ بوو چاکسازییێن دەستوری ل سالا ١٨٣٢ز ل بریتانیا و پاشی ل سالا ١٨٧٥ز ل فرەنسا و پاشی ژی ل ئەلمانیا پشتی ئێککرتنا وێ و ل ئیتالیا پشتی ئێکەتیا وێ هاتنە ب دەستڤەئینان. ئەڤ چاکسازییێن دەستوری ئەڤ خالە بخۆڤە گرتبوون:

١- بەرفرهەکرنا مافێن هەلبژاردنێ ب جۆرەکێ پلا ئێکێ لایەنگەرێن تەخا بورجوازی (ناڤین) ڤەگریت.

٢- زێدەکرنا دەسەلاتا پەرلەمانی ب جۆرەکی نوێنەرێن ئەڤێ تەخێ کارەکێ وەسا بکەن گوهدانا وان بکەن و ئارمانجێن وان ب دەستڤەبینن.

٣- پاشا بەرپرسیار نەبیت ئەوژی بۆ بێهێزکرنا تەخا ئەروستوکراتی کو دژی تەخا بورجوازی بوو.

٢- دەرکەفتنا تەخا کرێکاران و گیروگرفتێن وان:

ل دەمێ سەرهلدانا شۆرەشا پیشەسازی تەخا کرێکاران چ پویتە پێ نەکر چونکی ئەندامێن وێ دگەل تەخا بورجوازی (ناڤین) تێکەل ببوون و ئەڤ شۆرەشا ب زەندوباسکێن وان بەرپابوو و پایەدار و بەرفرهەبوو و هەر ئەو زڤرینەرێن ئامیران

بوون و کەل و پەلێن خۆ ب بەرهەم دگەهاند و سامانێ خۆ بۆ خودان سەرمایەدار و بازرگانێن دەولەمەند ب دەستقەئینانا پشتی ماندیبوونەکا زۆر بەرامبەر کریەکا دیارکری. ئەڤانە دەمێ دەرکەفتنا ئامیران و دامەزراندنا کارگەهان کو پیشەسازیێن کەڤن برن و ژێدەرێ ژیانا وان نەما دەمێ مالّ و گوندێن خۆ ب جهێلاین و پەنا برینە بەر باژێران بۆ ب دەستقەئینانا پارەی هندەك ژ ژیانا وان بکارگەهاڤە هاتە گرێدان، د پێشیێ دا تشتەکێ ئاسایی بوو کو سەرمایەداران پشتەڤانیا داخازێن وان کربا ب هیڤیا باشبوونا بارێ وان یێ مادی و مەعنەوی.

بەلێ دەمێ دیتی خودان کارگەهان و کومپانیان پویتە پێ نە داین و هەر مفایێ وان یێ تایبەت ل دەف گرنگە ئەڤانە بتنێ وەك هۆیەك بۆ زێدەکرنا مفا و زێدەکرنا سامانێ خۆ ب کار دئینان، بێ هیڤی بوون ژوان و وی دەمی کریکار کەفتنە بەرەڤانیکرنێ ژ بەرژەوەندییێن خۆ و داخازکرنا مافێن خۆ یێن جوراوجور و بۆ ڤێ مەرەمێ چەند کۆمەلّەك و جڤات پێکئینان و بڤی جۆری تەخەکا دییا کۆمەلّایەتی پەیدابوو هاتە نیاسین ب تەخا کرێکاران کو داخاز ژ حکومەتا دکر مافێن وان ب پارێزن و بەرەڤانیێ لێ بکەن دژی خودان کارگەهان و سەرمایەداران کو بۆ وانا چ هۆیێن ساخلەمیێ و ڕوشەنبیریێ بۆ نەرەخساندبوون ژیانا وان مسوگەر بکەت بەلێ ل پیشیێ دا تەخا فەرمانرەوا داخازییێن وان بجهنەئینان بەلکو ئاستەنگێن مەزن دانانە درێکا واندا و یاسا کومبوونا دانا ل دویف ئەڤێ یاسایێ رێکا کومبوونا ل کرێکاران گرت و ژڤانێ پێکئینانا جڤاتان بو بەرەڤانیکرنێ ژ مافێن وان بێ بەهرکرن. بەلێ ئەو هەلوێستێ نارەوانە وەلێ کر زێدەتر ل سەر خەباتێ ژ پێخەمەت بارەکێ باشترێ کارکرنێ.

٣- پێشکەفتنا ساخلەمیێ:

ئێك ژ ڕوخسارێن شۆرەشا پیشەسازی ئەو زێدەبوونا ب لەز یا ئاکنجیان بوو کو ئەنجامێ وێ گوهۆرینا جۆرێ ژیانا مرۆڤی بوو ژ چاندنێ بۆ پیشەسازیێ ئەف زێدەبوونە دگەل کارکرنا خودان پیشەیێن تاکەکەسان دکارگەهاندا ب بهایەکێ ئەرزان، بو ئەگەرێ بەلاڤبوونا دەرد و نەخۆشیا کو بەری هینگێ نەبوون و ئەڤێ وەل زانایان کر بکەنەجەنگ دگەل وان نەخۆشیا و شێوازێ نوژداری یێ سەرکەفتی بوو بۆ بەرهنگاریا بەلاڤبوونا وانا بینن و ژناڤ ببەن و هۆیێن راستیێ ب ساناهی بکەن و دناڤ جەماوەریدا ب هەمی هۆیێن گونجای بەلاڤ بکەن، و ژوانا ئەدوارد جنەر (Adward joner) هات و دەرزیك دانانا دژی نەخۆشیا خوریکان ب کارئینا کو خوریکان هژمارەکا خەلکی ژناڤ بربوون، هەروەسا هویێن نشتەرگەریا برینان ب هێمنی و ل سەرخۆ باشتربوون کو نەخۆشان هاندبدن ب دل هێمنی و بێ ترس نشتەگەریان بکەن. بەلێ مەزنترین دەسکەفتێ نوژداری ئەو بوو زانایێ کیمیاوی یێ فرەنسی پاستۆر (Pasteur) بناغێ سەرەکی یێ نەخۆشیان ڤەدیتیە. ئەڤی زانایێ ل سالا ١٨٦٣ز دا دەرئێخست کو هەمی نەخۆشی ڤەدگەرێنەڤە بۆ گیان بەرەکێ زۆر بچوك کو ب بەکتریا دهاتە نیاسین. ئەڤجا (کوخ) یێ ئەلمانی میکرۆبێ سیلی (سل) ڤەدیت.

٤- پەروەردە و فێرکرن:

د شۆرەشا پیشەسازیدا، بیروباوەرێن پەروەردە و فێرکرنێ هەتا رادەکی زۆر کارێ پەروەردێ بەرهەڤکرنا مرۆڤی بوو بۆ جیهانا دووێ و نەڤەگەریان بوو بۆ پاشڤە و لێنیرین نەبوو و ساخکرنا وان بیروباوەرا بوو کو دوی دەمیدا دبەلاڤبوون

و پێگیربوون ب جهێنانا بتنێ پرەنسیپن سروشتی ڤە، بەلکو ب لێنیرینەکا واقعی و ب هەست پێکرنێ تەما شەی ژیانێ کر و گیانێ خۆ ژ پێشکەفتنا زانستێن سروشتی وەرگرت و هەروەسا ژ ڤەدیتن و داهێنراوێن نویڤە.

و ژ گرنکترین نیشانێن شۆرەشا پیشەسازی گرنگی دان بوو ب بابەتێن زانستی و چەوانیا ب دەستڤەئینانا وان و بایەخ دان بوان دیاردێن سروشتی و کاریگەریا وێ وەسا ددانێن کو زانست د بنیاتدا ژ سروشتی وەرگێرایە و ئەو جهێ بلند و پێشکەفتنا مرۆڤی کو پێگەهشتی ل بن سیبەرا زانستی بوو. ئەڤ چەندە نابیت ئەوێ ژ بیربکەین کو پێشکەفتنا زانستێ دەروونی چ کارتێکرنا دیار ل پێشکەفتنا بیردوزێن پەرورەدەییدا هەبوویە و وەلێ کریە دگەل پێدڤیێن سەدەیێ نویدا بگونجیت. چ ل بەر پێشکەفتنا هەمی بوارێن زانستی و هونەری لەورا زانایێن دەروونی وەسا دبینن کو پەروەردە رێکەکە بۆ گەشەکرنا ئەندامی دەربارەیێ لەش و هش و ڕەوشتی، دهاتەدیتن ڤەکولینا غەریزا زاروکان و زانینا بارێ دەروونێ وان باشترین هاریکاریا پەروەردەکاریە بۆ ئەڤێ گەشەکرنێ و ئەف کارێ کو بدەستڤەئینای بەروڤاژی وێ نەبوو کو کۆمەلناس و سیاسەتڤانا د پەروەردێدا دڤییا چونکی رێك بوو بۆ پاراستنا جڤاکی و پێشکەفتنا ڕێزورومەتا کەرستێن وان ژی پێکهاتبوو ژ ڤەکۆلینا ئەوی سیستەمی و کار و پێتڤیێن جڤاتان بوون.

و سیاسەتڤانان ژی گرنگی بوێ دابوو کو پەروەردە چ پەیوەندییەکا ب هێز ب سەرکەفتنا حکومەتا و پێشکەفتنا گەلانڤە هەیە و گەلەك ژوان روون کرد بوون کو ڤەمانا شێوێن نویێن حکومەتێن دیموکراتی یا گرێدایە ب پەروەردەکرنا میللەتان

و ڤەکرنا مێشکێن وان ب زانیاری و زانستاڤە ئەنجامێ وێ پڕانیا حکومەتا فێرکرن و خواندنا سەرەتایی کرە گشتی و زورە ملی و ب بەلاش.

مەزنترین ئەو زانایێن دپەروەردێدا کارکری و بەرەف ئاراستەکێ زانستیانە بری، پەروەردە کارێ ب ناڤودەنگ (بستالۆتزی) (١٧٤٦ز -١٨٢٧ز) ئێکە ژ مەزنترین پیشەنگێن پەروەردێ یێن وان کارێن باش دئێتە هژمارتن کو دیروك نیاسی ل سەردەمێ رێنسانسێ هزرکرنێ ل ئەوروپا دا. کو کاریگەریا وەسا چاکسازیێن پەروەردا سەرەتایی ل سویسرا و ئەوروپادا هەبوو چ کەسێن دی یێ پێشرەوێن ل بەری ویدا نەبوون هەروەسا جۆن فردریك هربرتێ ئەلمانی (١٧٧٦ز - ١٨٤١ز) خودان ڤەکولینێن نویە ل دەروون ناسێ بیروباوەرێن راست و رەوا دهونەرێ فێرکرنێ دا. ئەڤجا روبل (١٧٨٢ - ١٨٥٢ز) کو هونەرێ دامەزراندنا باغچێن ساڤا بۆڤە دگەریت.

٥- بزاڤا ئافرەتان:

شۆرەشا پیشەسازی خزمەتەکا وەسا پێشکێشێ بزاڤا ئافرەتان کریە چ جارا ناهێتە ژبیرکرن، چونکی ئەو خەباتا ئابووری دبەرفرهەبوونێدا بوو، ئافرەتان ژی هەڤپشکی تێدا کربوو. بەلێ چ دەسکەفتی ژ خودان کارگەهان بدەستڤەنەئینان بارێ سەرملێن وان سڤك بکەت و ب هەمی کاران رادبوون بێ جوداهی دناڤبەرا وان و زەلامان دا بەلێ بلندبوونا دەنگێ کرێکاران و داخازێن وان ژ حکومەتان کو بارێ ژیانا وان باش بکەت و گرنگییێ پێ بدەن و زلم و ستەما خودان کارگەهان ل سەر کێم بکەن، کار بەدەست نەچارکرن بۆ ڤێ مەرەمێ ل دویڤ بهێن و بارێ ژیانا وان باش بکەن و ژوانا وەکی زەلامان هندەك مافێن تایبەت وەرگرتن ئەڤە بوو بارێ ئافرەتا کرێکار.

بەلێ باری ژیانا جڤاکی یێ ئافرەتێ ئەوژی بقی شێوەیێ نەبوو چونکی ب پشت گوهاڤێتبوو د جڤاکیدا چ کەسایەتی نەبوو، بەلێ دەرکەفتنا بزاڤا سۆشیالیستان وەکر ئافرەت بێتە پێش و هەبوونا خۆ ئاشکرا بکەت چونکی سۆشیالیستان پشتەڤانێ ئافرەتێ بوون و داخازا ئازادیێ بۆ دکر و دچەند بارودۆخێن تایبەت دا هندەك مافێن تایبەت یێ بەخشبوون و ئەڤێ هاندانا پشتەڤانیا ئافرەتێدا ژهەردوو تەخا کو هندەك مافێن کۆمەلایەتی و رامیاری بۆ دەستڤەبینن.

ل پێشیێ داخازا فێرکرنا کچان وئافرەتان دکر، قوتابخانە و زانکۆیان دەرگەهێن خۆ بۆ ڤەکرن و وەرگرتن، لەورا هژمارەکا روناکبیرێن پایەبلند تێدا دەرکەفتن کو هەڤپشکییا پێشکەفتنا کۆمەلایەتی و زانستی ب گورج و گوهـ لێ دکر. بۆ نموونە ژوانا (مەدام ئەکرمەن لویز) کو هوزانڤان و نڤێسەرا فەلسەفێ بوو، و دەمێ راپە رینا ئافرەتان گەشەکری و ئەو کۆمەلێن ژ پێخەمەتی وان دا خەبات کری، زۆر بوون، حکومەتێن وان نەچار بوون چاڤدێریا خۆ بێخنەکاری بۆ بەلاڤکرنا زانستی دناڤبەرا نێر و مێ یان دناڤبەرا تەخاندا ب تایبەتی زانسێ سەرەتایی و دەست ب دامەزراندنا قوتابخانێن گشتی ب هەروە (بەلاش) کر، ئەڤجا کار بڤێ چەندێ ژی نەراوەستا ل سالا ١٨٦٨ز زانکۆیا پاریس دەرگەهێ خۆ بۆ وەرگرتنا کچان ڤەکر و بەرهەمێ خویندنا زانستێن جودا جودا ژلایێ ئافرەتێڤە راپەرینەکا بەرفرهە ل وی سەردەمیدا بەرپارکر.

راپەڕینا ئافرەتان ل بریتانیا دا ل ناڤ خانەدانان بەلاڤبوو و بریتانیا ل وی باریدا بوونە دوو پشك، پارێزگار و نویخواز، بەلێ گیانێ ئەوی سەردەمی کو بەرەڤ ژ جهێ بلندێ ئافرەت و زەلاما پێکڤەبوو پشتەڤانیا هزرا نویخوازان دگرت و ژنێن بریتانی ژ هەمی تەخا رێرەوێ ب دەستڤەئینانا زانستا بکاردئینا.

بەندێ سێیێ

بزاڤا نەتەوەیی

و دیموکراتی (١٨١٥ - ١٩١٤ز)

پشکا ئێکێ

بریتانیا و چاکسازییا بارێ دەستوری:

١- پێشەکی:

بریتانیا مەزن ئەو هەلگەرانێن ب هێز نەدیتن درژێما حوکمیدا وەك شۆرەشا فرەنسی، چونکی ئەوان رژێما گەلەك پێکگوهۆر و دەستکاری بخۆڤە دیتن چ شوێنوارەکێ حوکمێ بێ سنوور تێدا نەمابوو هەتا پێدڤی ب شۆرەشی بکەت. رژێما حوکمی ل ئنگلتەرا وەسا ددانا کو رژێمەکا دیموکراتی یا سەربەستە. تایبەت ژ چاڤ میللەتێن دیێن ئەوروپا کو دبن بارێ رژێمەکێدا دنالین کو موتەرنیخ و هەڤالێن ویێن کەڤنە پەرست ژ زەلامێن مەزنە سیاسەتڤانێن ئەوروپا خۆ ل سەر سەپاندبوو.

بەلێ ئەگەر ئەم ب هویری تەماشەی سیتەمێ حوکمێ بریتانی بکەین ل دەسپێکا سەدەیێ نۆزدێ دێبینین یێ دویرە ژ رژێما دیموکراتی، بەلکو ب رژێمەکا دیموکراتی د قەلەم دا ژ چاف رژێمێن دەولەتێن زوردار یێن دی ل کیشوەرێ ئەوروپا. و ئەگەر سەحکەینە تاقەمێ فەرمان ڕەوا دێبینین بتنێ نوینەرێ پشکەکا کێمن د جڤاکێ بریتانیدا. بێ گومان ئەنجوومەنێ (لوردان) نوێنەرێ تەخا ئورستوکراتێ بوون و جڤاتا دی (ئەنجوومەنێ گشتی) هەر ل بن دەسەلاتا ئەڤێ تەخێدابوو کو ب چ جۆرا نوێنەرێ کۆمەلایەتی یێ خەلکی نەبوون بتنێ ب ناڤ نەبیت. ئازادیخوازێن بریتانیا ژی نەشیان وەل حکومەتێ بکەن کو چاکسازیا بکەن. دەورێ کەڤنە پەرستا ژی ل بریتانیا ب درێژی ڤەکێشا هەر ل سالا ١٨١٥ز هەتا

سالا ١٨٢٢ز بەلێ پشتی ئەڤێ دیروکێ پیچەك بێ هێزبوو.

٢- داخوازیکرنا چاکسازیێ:

شۆرەشا پیشەسازی کو ئێکەم جار ل بریتانیا سەرهلدا کارتێکرن کرە سەر جڤاکێ بریتانی، چونکی رێك دا تەخا بورجوازی کو ژلایێ ئابووریڤە ب هێز بیت. ژ بزاڤا ئازادیخوازان و نڤێسینێن رووناکبیران و هەولێن چاکخوازان ب دەرفەت زانی کو ڕەخنێ ل حکومەتێ بگرن و وەلێ بکەن کو یاسایا هەلبژاردنێ باش بکەن و زێدەتر بەرەف یاسایەکا دیموکراتی نێزیك بێخنەڤە. و بۆ هندێ دا بزانین هەتا چ رادەکێ ئازادیخوازا ژ رژیما حوکمی نەدرازینە، دڤێن چاف خشاندنەکێ ب یاسایا پەرلەمانێ بریتانی ل دەسپێکا سەدێ نۆزدێدا بکەین.

(یاسایا پەرلەمانی ل بریتانیا دەسپێکا سەدێ نۆزدێدا):

هژمارا ئەندامێن پەرلەمانێ بریتانیا (٦٥٨) ئەندام بوون (١٨٦) ئەندام نوێنەرێن ئاکنجیێن گوندانن (٤٦٧) ئەندام نوێنەرێن باژێران بوون (٥) ئەندام ژی نوێنەرێن زانکۆیێن مەزن ل بریتانیا بوون دڤێرێدا بۆ مە دەردکەڤن کو جوداهی گەلەکە دناڤبەرا نوێنەرێن باژێران و ئاکنجیێن گوندان ئەڤە ژبلی وێ کو نوێنەرێن باژێران ل ناڤ هەمی ئاکنجیێن باژێران هەلنەدبژارتن بەلکو مافێ هەلبژاردنێ بتنێ یێ گریدایبوو ب تەخەکا کێم ڤە کو سامان هەبوو. هژمارا ئاکنجیێن گزیرتێن بریتانی ددەسپێکێن نۆزدێدا خۆ ل ٢٠ ملیۆنان ددا، کو چ بتنێ ئێك ملیۆنا مافێ هەلبژاردنێ و نوێنەراتیێ هەبوو دپەرلەمانیدا و ئەوێن دی ژی ب تمامی بێ بەرهربوون ژوی مافی. بەلێ شۆرەشا پیشەسازی رێك بۆ تەخەکا دی یا دەولەمەند و چالاك کرەڤە کو ئەوژی تەخا بورجوازییە کو داخازا چاکسازیا و ب

دەستڤەئینا مافێن خۆ دکر ل بەری سەدێ نۆزدێدا، شەرێن شۆرەشا فرەنسی و ناپلیۆنی بریتانیا مژویل کر و رییێ نەتەوەیی وەرگێرا ژ بۆ گرنگی دان ب کاروبارێ سیاسەتا نافخۆ بۆ بەرهنگاریکرن ژ مەترسیا دەرڤە. دەمێ ژی کو حکومەتا بریتانیا شیای ب سەر دوژمنێ خۆدا زالّ بیت، پارتا (تۆری) ئەوی دەمی د حوکمیدا بوو دەسەلاتا بریتانیا گەلەك زێدەترکر، لەورا گەلەك کەسان وبتایبەتی ژ پارێزگاران وەسا ددانا کو ئەڤە ڤەدگەرێتە بۆ بهێزکرنا ڕژێما حوکمی، کەنار گرتوان (المحافظین) ل دەسپێکێ هەمی رێك ب کارئینان بۆ وێ چەندێ وان کەسان بدەن ئەوێن داخازا چاکسازیا بکەن. بەلێ هەول و بزاڤێن ئازادیخوازان، پارێزگار نەچارکرن بۆ وێ چەندێ بەرسڤا داخازیێن وان بدەن و ب هندێ یاسایێن چاککرنێ بجهبینن کو بوویە ئەگەرێ گوهۆرینا رژێما حوکمی. پەیدابوونا جۆرج گەننگ (George ganning) د مەیدانا سیاسەتێدا کارتێکرنەکا زۆر ل سەر وێ کر کو پارتا پارێزگاران سیاسەتەکا کێمتر کەڤنە پەرست و کەنار گرتوو (محافظ) ژ جاران بکاربینیت. ئەڤی وەزیری سیاسەتەکا ئازادیخوازانە دگەل دەولەتێن ئەوروپیدا ب کارئینا. ژ پەیمانا پێنج قولی هاتە ڤەکێشان چونکی باوەریا وی ئەو بوو کو موتەرنیخ و هەڤالێن وی دەستێ وەردان دکاروبارێ ناڤخۆیێ ئسپانیادا کربوو هەتا شۆرەشا وێ یا ئازادیخواز ژناڤ ببەن. هەروەسا دکێم کرنا باجا گومرکێ ل سەر گەنمی ل سالاّ ١٨٢٣ز بوی جۆری رێك ب ساناهی کر بۆ ئینانا گەنمی ژ دەرڤە ب زێدەتر. ئەڤە ژبلی هەول و بزاڤێن (سێر روبرت پیل) (Peel robert) سەرۆك وەزیرێن کو ل سالاّ ١٨٢٨ز هەول دا جوداکرنا هندەك یاسا کو رێك ل کاسولیکان و ئەوێن دیتر گرتبوون کو ب هەمی مافێن خۆیێن مەدەنی شاد ببن. بۆ ئەڤاناژی هەمی مافێن مەدەنی هاتنە پێدان وەك گشت برایێن وان ژ لایەنگەرێن کەنیسا ئنگلیزی.

٣- چاکسازییێن پەرلەمانی:

ئەو بارودۆخێ کۆمەلایەتی و ئابووریێ نوی، حکومەت نەچار کر مل کەچێ داخازییێن گەلی بیت بو چاککرنا یاسایا هەلبژاردنا ل سالا ١٨٣١ز وەزارەتەك ژ پارتا ئازادیخوازان دروست بوو ب سەرۆکاتیا (لورد گرای) (Lord Gray) کو لیستا چاکسازیێ ئامادەرکر و بوویە ئەگەرێ قەیرانەکێ ل ناف حکومەتێ. دەمەکی ژی پاشای گەف ل جڤاتا لوردان کر بۆ هندێ هژمارەکا تەمام ژ لوردان بێخیتەجڤاتا وان دا بۆ رازیبوون ل سەر وێ لیستێ. جڤاتا لوردان مل کەچ بوورازی بیت ل سەر لیستا چاکسازیێ کو هاتە ب ناڤکرن ب لیستا سالا ١٨٣٢ز (The reform bill 1832).

لیستا چاکسازیا سالا ١٨٣٢ز دهێتە دانان ب گرنگترین ئەو لیستێن کو داناین بۆ گوهۆرینا رژێما پەرلەمانی کو سێ خالێن سەرەکی تێدا دبینن:

ئێك: دووبارە دابەشکرنا کورسیکێن پەرلەمانی لسەر باژێران ئەوژی ب وەرگرتنا ١٤٣ کورسیان ژ باژێرێن بچووك و دابەشکرنا وان ل سەر باژێرێن مەزن.

دوو: دانا مافێ هەلبژاردنان ل گوندان بۆ هەر تاکە کەسەکی کو مولکەك هەبیت و داهاتیێ دی یێ سالانە ژ دەهـ (جونەیهـ) کێمتر نەبیت، بەلێ ل باژێران مافێ هەلبژاردنان دایە هەر کەسەکی کو خانی یەك ب کرێ گرتبیت سالێ ب دەهـ (جو نە یهـ)ان بیت.

سێ: چاککرنا رێکا دەنگدانێ کو پێدڤیە هەلبژاردن بتنێ دوو رۆژان ڤەکێشن کو جاران پازدە رۆژان دڤەکێشا. و ب راستی ئەڤ لیستە بتنێ بەرژەوەندیا تەخا بورجوازی ئینا گورێ کو وەلێهات قەبارەك هەبیت کو بەراهیێ ب خۆڤە نەدیت، بەرفرەهـکرنـا مـافێ هـەلبژاردنـان وەلێهات کو هژمارا دەنگدەران

دووجاران هنده لێ بهێت. (پارتا ویگ) (Whig) ههول دا ب جهئینانا ئهڤێ لیستا چاککرنێ د پهرلهمانیدا لهورا ئێکسهر دهمێ هاتینه ل سهر حوکمی ل پشتی ههلبژاردنا دهرکهفت کو پرانیا نوینهران ژ ئازادیخوازان بوون. تهخا بورجوزای هاریکاریا ئهڤێ پارتێ کر کو وهلێهات بهێته ناڤکرن ب (پارتا ئازادیخوازان) ل جهێ پارتا (ویگ) بهلێ پارتا (تۆری) هاته ناڤکرن ب پارتا (پارێزگاران).

بزاڤا چارتیست:

لیستا چاککرنا سالا ١٨٣٢ز بهرژهوهندیا تهخا بورجوازی ئینا گورێ بهلێ بهرژهوهندیا کرێکاران ههر تهپهسهرکر چونکی ژیانا وان ههر ب خرابی ما، لهورا دناڤ کرێکاران دا چاکسازیێ پهیدابوو و هاته ل ناڤ کرن ب بزاڤا (چارتیست) (Chartist Mocemente) ل ناڤبهرا سالێن ١٨٣٨ز - ١٨٤٨ز ئارمانجا وێ ئهو بوو کو پهرلهمان لیستهکا دی دهربێخیت مافێن سیاسی یێن کرێکاران دابین بکهت.

کورته داخازیێن ئهڤێ بزاڤێ ئهڤهنه.

١- دهنگدانا گشتی بۆ نێران.

٢- کومبوونا سالانه یا پهرلهمانی.

٣- دابهشکرنا ولاتی بۆ چهند دهڤهرێن وهك ئێك.

٤- دهنگدانا نهێنی.

٥- نههێلانا مهرجێن مولکداریێ بۆ ئهندامێن پهرلهمانی.

٦- برینا مووچهی بۆ ئهندامێن پهرلهمانی.

کرێکار بۆ ئهڤێ بزاڤێ کهله دگهرم بوون و بریارا دا کو ل سالا ١٨٣٩ز کومبونهکێ ساز بکهن بۆ کونگرهکێ نیشتیمانی و سکالا نامهیهکێ پێشکێشی پهرلهمانی بکهن

تێدا داخازێن خۆ یێن سەرەکی ئاشکرا بکەن بەلێ پەرلەمانی ئەو سکالانامە ڕەتکر. ئەڤجا کرێکاران سکاڵە نامەیەکا دی پێشکێش کر کو پێنج ملیون کرێکاران ئیمزا کربوو. دوماهیێ ئەوان بریار دا کو ب خوپیشاندانێ بەرەڤ پەرلەمانی بچن هەتا ئەگەر ڕەتکرەڤە و هێرشێ بکەنە سەر پەرلەمانی، گەفێ ل ئەندامێن پەرلەمانی بکەن هەتا وەل وان بکەن رازی ببن. دەمێ دەنگ و باس گەهشتە حکومەتێ ژ ئەنجامێ وێ ترسیا و دەستهەلات دا (دۆق ولنگتزن) قارەمانێ (واترلۆ) سەرۆکایەتیا سوپای بکەت بۆ هندێ جەماوەرێ کرێکاران بەڕەلا بکەت دۆق ب ڤی کاری رابوو و جەماوەرێ کرێکاران ب هێز برن و بەڵاڤەکر ب ڤی جوری بزاڤا جارتیست سەرنەکەفت. پشکەك ژ کرێکاران ژبۆ باشککرنا بارێ ژیانا خۆ چوونە ناڤ کومەڵێن هەروەرزی و پشکەکادی ژی چوونە ناڤ جڤاتا کرێکاران ڤە.

پشتی جارێکا سەدەیەکی ژ ڤێ بزاڤێ هەردوو پارتێن ئازادیخواز و پارتا پارێزگاران هەڤرکی ل بەرفرەهکرنا مافێ هەلبژاردنێ بو گەلی کر، ئەوا کو سەیر ئەوە پارێزگەران بخو ل سەردەمێ (دزرائیلی) لیستا دووێ یا چاکسازێ ئامادەکر، کو ئەو ژی لیستا سالا ١٨٦٧ز بوو بەرفرەهکرنا مافێ هەلبژاردنا و زێدەکرنا بەربژێران.

پەرلەمان رازی بوو ل سەر لیستا یاسایێ کرێکارێن جڤاتێ مافێ هەلبژاردنێ ب دەستڤەبینیت و هندەك ژوان ئاستەنگان کو دلیستا سالا ١٨٣٢ز دانابوو هەلگرتن پشتی چاکسازیا پەرلەمانێ دی تر ل سەردەمێ وەزارەتا ئازادیخوازان ب سەروکایەتیا گلادسنۆن هاتە گورێ و ئەو مەرجێن کو گرێدای بوون ب داراییڤە لسەر ئەو کەسێ کو مافێ دەنگدانێ هەیە لادان لەورا هژماراوان زێدەکر گرنگترین لیستە یاسایێن چاکسازیێن دی هەردوو لیستێن سالێن ١٨٨٤ز و سالا ١٨٨٥ز بوو کو کرێکاران ل دویڤ

وێ مافەکێ بەرفرەھ دەستکەفت ل نینەراتیا پەرلەمانی، ل وێرێ دبینین ھەردوو پارتێن ئازادیخوازان و پارێزگەران ھەردووان ھەولێن چاککرنێ دا ھەتا وەلێھات رژێما حکومی د بریتانیا دا نێزیکتر بیت بۆ دیموکراتییەتێ ژ بەراھیێ، سالا ١٩١٨ز مافێ دەنگدانێ دا ئافرەتان ئەوێن ژیێ وان دگەھیتە سیھ سالان. ئەف لیستە ل سالا ١٩٢٨ز گوھۆری ھەتا وەلێھاتی مافێ ھەلبژاردنێ بۆ ژن و زەلامان وەکی ئێك بیت، ئانکو ئەوێ ژیێ وی دگەھیتە ٢١ سالان مافێ ھەلبژاردنێ ھەبیت.

٤- چاککرنێن کۆمەلایەتی (جڤاکی):

أ- باشکرنا بارێ ژیانا کرێکاران:

ل بەراھیێ مە بەحس کر کو ئێك ژ ئەنجامێن ڕاستەوخۆ شۆرەشا پیشەسازی مشەخت بوونا ھژمارەکا زۆر ژ ئاکنجیێن گوندان بۆ باژێرێن پیشەسازی. کو بوویە ئەگەرێ قەلەبالغ بوونا ئاکنجییان کو پڕانیا وان ناچار بوون ل وان جھان بژین کەمەرجێن ساخلەمیێ تێدا نەبوون.

ھەروەسا زۆریا ھژمارا کرێکاران وەکر کو کرێ کێم ببیت و دەم ژمێرێن کارکرنێ زێدەبن، وەلێھات ئاستێ ژیارا تەخا کرێکاران نزم بیت و بارێ وان یێ ساخلەمیێ خراب بیت. ھەتا وەلێھات حکومەتێ ناچار بکەت ل وێ ئاریشێ نێزیك ببیت و ھەول بدەت بۆ باشکرنا بارێ ژیانا ئەڤێ تەخێ. لایێ ساخلەمیێ ئەڤەژی دیارترین ئەو لایە بوو کو حکومەتا بریتانی پویتە پێ دابوو، چاڤدێریا ئەوان خانیا دکر کو مەرجێن ساخلەمیێ تێدا نینن.

مەرج ژی ئێخستبوو سەر خودانێن کارگەھان کو دکارگەھێن خۆدا ھویێن ھوین کرنێ و گەرم کرنێ دابین بکەن کو پێدڤی بوو بەرفرەھیا کارگەھێن وان دگەل ھژمارا کرێکاران کو کاری تێدا دکەن دگەل ئێك دا بگونجن.

ئەڤە ژبلی ڤێ ل سالا ١٨٤٨ز حکومەتا بریتانی یاسایەکادی دەرکر تێدا دەم ژمێرێن کارکرنێ د کارگەهێن چنینێ دا کو رۆژانە ل دەھ دەم ژمێران نەبوریت. و ل سالا ١٨٧٤ز رێك نەدا خودانێن کارگەهان کو زارۆکێن (دەھ سالی) و کێمتر ل کارگەھ و کانان کار پێ بهێتە کرن. ئەڤجا حکومەتێ گرنگی ب کرێیا کرێکاران دایە، ل سالا ١٩٠٩ز یاسایەك دەرکر بۆ داناڕا لژنەکا تایبەت ژ خودانێن کارگەهان و کرێکاران بۆ دیارکرنا رادێ کیمترین کرێ بۆ کارێن قورس و گران ئەرکێ وانە، دوماهیێ یاسایەکا دی ب دویڤ دا هات کو ڕادێ کێمترین کرێ بۆ کرێکارێن کانان دانا کو کریا کرێکاران یا رۆژانە هەر کرێکارەك ژ پێنج (شلن) (چارێك دینار) کێمتر نەبیت (کو نێزیکی ١٤٠ دینارا) دکەت.

ب- فێرکرن:

لایێ فێرکرنێ ژ وان گیروگرفتێن کۆمەلایەتی یێن گرنگ بوو کو حکومەت ب گرنگی ڤە و دڤی سەردەمی دا گرنگی پێ دای چونکی پتر ژ نیڤا زارۆیێن مللەتی بێ بەهربوون ژ وان مافێن سروشتی کو پێدڤیە هەبیت دناف مللەتەکی دا کو حکومەتا وان ل سەر بناغێ دیموکراتیێ ئاڤاکربیت. لەوڕا ئەو بخۆ کەفتە تەرخان کرنا پارەکێ زۆر بۆ بەرفرەهکرنا فێرگەهێن جوراوجورێن فێرکرنێ و هاریکاریا دام و دەزگەهێن فێرکرنا ئەهلی ژی، بۆ هندێ بشێت خواندن ل هەمی ولاتی بەلاڤ بکەت.

ج- دەستەبەریا کۆمەلایەتی (الضمان الاجتماعي)

دشێین بێژین ئەو لیستا کو بۆ پەرلەمانی پێشکێش کری سالا ١٩١١ز کو تایبەت بوو ب دەستەبەریا کرێکاران دژی بێ کاریێ و نەساخیێ، کو ب لیستا (بیمێ نیشتیمانی) (التأمين القومي) هاتە نیاسین، ژ پێنگاڤێن بنجینەیێن چاککرنێ ژلایێ کۆمەلایەتی ڤە چونکی ئەوێ لیستا یاسایی پاشەرۆژا بۆ کرێکاران هەتا ڕادەکێ باش مسوگەرکر. ل سەر کرێکاران پێدڤی بوو هەفتیانە پارەکێ کێم بدەنە

سندوقا دەستەبەریێ و حکومەت و خودانێن کارگەهان ژی بۆ ئەڤێ مەرەمێ پارە دئێخستنە سەر ئەڤێ لیستا یاسایی ئەو مەرج تێدا بوو کو پێدڤیە موچەکێ دیارکری بدەن بۆ وان کرێکارێن بێ کار هەتا کارەکی بۆ خۆ بینن هەروەسا. بۆ نەساخیێ هەتا بزڤریتە ڤە سەر کارێ خۆ، هەروەسا ئەو دەقە تێدابوو کو پێدڤی یە ل ڕووبەرووبوونێن نەچاڤەرێ کری ب سەر بهێن کو دەمێ کارکرنێ دا تووش دبنێ ل دویڤ ئەو زیانێن کو ڤێ کەفتین. بێ گومان ئەڤێ لیستێ مفایەکێ زۆر هەبوو بۆ تەخا کرێکاران.

٥- ڕژێما حکومەتا بریتانی:

ڕژێما حکومەتا بریتانی ب وێ دهێتە نیاسین کو بەردەوام پێشکەفت چونکی ژ ئەنجامێ چەرخەکێ دویر و درێژ ژ دایك بوویە کو بناغێن وێ ڤەدگەرنەڤە بۆ سەدێن ناڤەڕاست بۆ نموونە پەرلەمان هەر ژ سەدێ سێ زدێ هەبوو، بەلێ پەرلەمانەکێ دیارکری بوو نەك هەلبژاردی، پاشا دیکتاتور بوو کو دەستهەلاتەکا دەستووری یا بەرفرەھ هەبوو، پاشی سنوور بۆ دانان هەر ل وی دەمی کو (جۆن) پاشا ئیمزا ل سەر ماگناکارتا (Magna Carta) سالا (١٢١٥) کری هەتا دەرکەفتنا لیستا مافان سالا ١٦٨٩ز، وی دەمی دەستهەلان ب تەمامی ژ یاسای ڤەگۆهاست بۆ پەرلەمانی حکومەتا بریتانی ب گەلەك ڕولێن جودا جودا بۆری هەتا گەهشتیە ئەو شێوێ دیموکراتییە سەرمایەداریا کو نهۆ تێدایە ونهۆ ژی د پێشکەفتنێدا یا بەردەوامە.

دەستووری بریتانی:

ئەگەر دیرۆکا دەستووری بریتانی ب هویربینی سەحکەینێ دێ بینن هەمی د ئێك بەلگەنامە دا (تۆمارنەکریە) بەلکی د چەند بەلگەنامەیەکێ و باوەرنامەکێ کو ل سەردەمێ جودا جودا دەرچووینە هندەك ژ وان ژ شێوێ پەیمانان و هندەك

دژی ل وێنێ یاسایا بنەڕەتی یان ئاساییدا یە، شاشی یە ئەگەر وەسا دانین دەستووری بریتانی هەمی یێ تومارکریە، چونکی هندەك ژێ نڤیسینە وەك ماگناکارتا (١٢١٥ز) دا واکاریێن مافان ل سالا (١٦٢٨ز) لیستا چاکسازی ١٨٣٢ز ئەڤە بێ گومان چەند پشکەکن زۆر گرنگن ژ دەستووری بریتانی. ئەڤە و یاسا دەستووری یێ دی تر هەیە، کو نەهاتیە نڤیسین وەکی ئەوێن کو تایبەتن ب مافێ پاشایی ڤە و یان وەزارەت یان پەرلەمان یان پارتێن سیاسی ڤە کو ئەو نەهاتینە نڤیسین و پشکەکا گرنگ ژ دەستووری بریتانی پێکدئینن. ل ڤێری دەرکەڤیت کو دەستووری بریتانی ژڤان یاسایان و هندەکێن دی تر پەیدابوویە ب درێژاهیا ڕۆژان، ئەڤجا ب دانان بیت یان لدویڤ ڕەوشت و تیتالان، ل دویڤ وێ دەستووری بریتانی دبێژنێ (دەستوورەکێ نەرم) چونکی بو دهێتە زێدەکرن و ب دانان لیێ دهێتە گوهۆرین ئانکو ب رازی بوونا پرانیێ د پەرلەمانی دا. و چ جوداهی یەك تێدا نینە دناڤبەرا وێ چەندێ کو یاسایەکا سەرەکییە و یان ئاساییە ژلایێ دانانێ ڤە.

حکومەت:

حکومەتا بریتانی پێکدهێت ژ: پاشا - پەرلەمان - وەزارەت پارتێن سیاسی ل بریتانیا دبیتە پاشکویێ ڕژێما دەولەتێ کو ئەڤە بنەمایەکە (بنیاتەکە) ڕژێما حوکمێ دیموکراتیدا کو دڤێت هەر هەبیت ئەگەر ل سەر بناغێ هەلبژاردنێ هاتبیتە ئاڤاکرن، پارتێن بریتانی ژ ئەنجامێ وەرارکرنا رژێما حکومی ل بن دەستهەلاتا پاشای ڤە بۆ دەستهەلاتا پەرلەمانی گەشە کریە. ئەڤەژی ژ ئەنجاما پەیدابوونا پـارتـا (ویگ)ە کو بـەرسینگێ پـاشا (شارل)ێ ئێکێ گرتییە، لایەنگریا دەستهەلادا

پەرلەمانی بوو. بەڵێ پارتا توری دگەل پاشای بوو، و لایەنگریا دەستهەلادا وی یا بێ سنوور بوو. ئەف هەڤرکیە ژی ب سەرکەفتنا لایەنگرێن پەرلەمانی دا وی هات ژ ئـەنـجـامـێ شـۆڕەشـا سالا ١٦٨٨ز کـو هـاتبـوو ب نـاڤکـرن ب شـۆڕەشا مـەزن (The Glorious Revolution) ئەوژی ب هاتنا (ولیەم) و (ماری) ژ ئەردێن نزم و مۆرکرنا لیستا مافان ١٦٨٩ز کو ب تەمامی بریار ل سەر دەستهەلادا پەرلەمانی دا هەردوو پارتێن ویگ و تۆرێ ب دورانێ هەتا سەدێ نازدێ حوکم دکر ل دوماهیێ ناڤێن خۆ گوهۆرین پشتی دەرئێخستنا لیستا سالا ١٨٣٢ز کو پارتا ویگ بوو پارتا ئازادیخوازان و پارتا توری بوو پارتا پارێزگاری. ئەف هەردوو پارتە بەردەوام بوون ل گێرانا حوکمێ هەر چەندە کو پارتەکا سیێ ب ناڤێ کرێکاران سالا ١٩٠٠ز پەیدابوو کو ئەف پارتە پێ چێ نەبوو حوکمی وەربگریت هەتا سالا ١٩٣٢ز.

پشکا دووێ

دۆزا ئیرلەندا

پێناسا وێ:

دۆزا ئیرەلندی (حەزا خەلکێ ئیرلەندایە ژ جودابوونێ یە ژ بریتانیا و بەرهنگاریا بریتانیا بۆ ڤێ ب وێ چەندێ کو ئیرلەندا پشکەکە ژ دەولەتا بریتانی).

ئەگەرێن پەیدابوونا دۆزا ئیرلەندی ئەڤەنە:

١- **ئەگەرێ ئایینی:** پرانیا ئاکنجیێن ئیرلەندا ژ (کاثولیکان) پێکدهێت و ل دویڤ کەنیسا کاثولیکی دروما دا دکەڤن کو پاپاسەرۆکاتیا وێ دکەت بەلێ بریتانیا ژ (پروتستانتن) (لایەنگرێن مارتن لوثە ری) نە کو ب دویڤ کەنیسا ئێنگلیزی دکەڤن (کەنیسا ئەنگلیکانی).

٢- **ئەگەرێ ئابووری:** بریتانیا ولاتەکێ پیشەسازی یە و شۆرەشا پیشەسازی و ئەنجامێن وێ گەلەك کارلێکریە بەلێ ئیرلەندا ولاتەکێ چاندنێ یە و کارتێکرنا شۆرەشا پیشەسازی ل سەر کێم بوو.

٣- **ئەگەرێ کۆمەلایەتی:** ڕەوشت و تیتال و زمانێ ئاکجنیێن ئیرلەندا گەلەك یێ جودایە ژ ڕەوشت و تیتال و زمانێ بریتانی.

٤- **ئەگەرێ سیاسی:** ئیرلەندا دکاروبارێن نافخۆیی دا یا سەربەخۆ بوو پارێزگاری ژ پەرلەمانێ خۆ یێ تایبەت ل (دبلن) کر بوو هەتا داویا سەدێ هەژدێ هەر چەندە ئەڤ پەرلەمانە ل بن چەنگێ پەرلەمانێ بریتانی (وێستمنستەر بوو ل (لەندەن)، بەلێ مافێ یاسا دانانێ هەبوو دکاروبارێن تایبەتێن ئیرلەندا دا. بریتانیا ئەو پەرلەمانێ سالا ١٨٠١ز ژ ناڤبر ل دویڤ یاسایا ئێکەتیێ، نوینەرێن ئیرلەنداژی ب

پاشکویێ (ملحق) جڤاتا گشتی یا بریتانی ل لەندەن گرێدان.

٥- گیروگرفتێن (ئاستەنگێن) زەڤی زاران : ئەڤ ئەگەرەژی کارەکێ ڕاستەوخۆ بوو بۆ ئالۆزکرنا گیروگرفتان، د ئیرلەندا دا ڕووبەرەکێ بەرفرەھ ھەبوو ژ زەوی و زاران کو کەفتیە ژێر دەستێ مەزنە مولکدارێن بریتانی ب میراتکری یان ئەگەرێ کرینێ ھەر ل سەردەمێ کۆرمۆیل، پڕانیا وان مولکداران ژی د ئیرلەندا دا نە د ئاکنجیبون بەلکو ل بریتانیا دژیان (رونشتن) و دگوتە وان (**مولکدارێن نەدیار**) (Absente Land Lords) کو د ئیرلەندا دا بڕێکا جێگێرێن خۆ کاروبارێن وان زەڤی و زاران ب رێڤە دبرن و دگەل جوتیارێن ئیرلەندییدا ڕەفتارێن خراب دکر کو بوویە ئەگەرێ بیزاریا ئیرلەندیان حەزا رزگاربوونا ولاتێ وان ل بن دەستێ بریتانیا.

دەرکەفتنا دۆزێ و پێشکەفتنا وێ:

دەمێ بزاڤا چاکسازیا ئایینی د بریتانیا دا جێگیربووی ب سەرکەفتنا ڕێبازا پڕوتستانی ئەڤ ڕێبازە بۆ ڕێبازەکا ڕەسمی بۆ دەولەتێ، بریتانیا ژی سیاسەتا سەپاندنا ئەڤێ ڕێبازێ ب سەر ئیرلەندییان دا بکارئینا کەنیسەکا پروتستانی د ئیرلەندە دامەزراند و پارەکێ زۆر تێدا خەرج کر ھەتا ببیتە رێکەك بۆ بەلاڤکرنا ئەڤێ رێبازێ ب سەر ئیرلەندییێن کاثولیکدا.

بزاڤا نەتەوایەتیا ئیرلەندی:

ئەڤ سیاسەتە بوویە ئەگەرێ بێزاریا ئیرلەندییان و ئەنجامێ وێ ب بەروڤاژی وێ ئامانجایێ یە کو جوداھیێ نەھێلیت دناڤبەرا بریتانیا و ئیرلەندە دا، بۆ ھندێ ئیرلەندی ژی دەست ژ ڕێبازا کاثولیکی بەردەن و تێکەلی بریتانیا دئایین و ل سیاسەتێ دا، گەلەك ژ ئەڤێ سیاسەتێ بێزار بوون و پێگیربوون ب رێبازا خۆ یا

تایبەتڤە و ب هزرا پاراستنا سەربەخویا نافخۆ، ئەڤ هزرە گەشە بوو و بۆ ئەگەرێ دەرکەفتنا بزاڤا نەتەوایەتیا ئیرلەندی، ئیرلەندییا ژی کۆمەلەك پێکئینا بناڤێ (ئێکەتییا ئیرلەندییان) کو گەلەك دبن کاریگەریا بیروباوەرێن شۆرەشا فرەنسیادا بوو و شیا شۆرەشێ دئیرلەندادا سەرهلدەت بەلێ بریتانیا ئەڤ بزاڤە ب هێزی تەپەسەرکر ئەڤ کۆمەلە ژناڤبر و کەفتە نەهێلانا پەرلەمانێ ئیرلەندا و یا ئێکەتیا سالا ١٨٠١ز دەرکر، ئیرلەندا ل دویڤ وێ پێدڤی بوو نوینەری بو پەرلەمانێ بریتانی ل وێستنستەر بهنێریت. بەلێ سیاسەتا بریتانیا ل دۆر ئیرلەندا وەکر کو زێدەتر هەستا نەتەوایەتی و سەربەخۆیێ بئازرینیت ب مەرەما جودابوونا تەمام ژ بریتانیا.

دانیال ئۆکۆنێل:

بزاڤا نەتەوایەتی د ئیرلەندادا گەلەك سەرکردە ب خۆڤەدیتن کو وان خەبات ژ پێخەمەت جودابوون ژ بریتانیا و ژ پێشەواییێن ڤان سەرکردان (دانیال ئۆکۆنێل) (Dannial Oconnel) بوو ١٧٧٥ز -١٨٤٧ز کو کۆمەلەك ژ کاثولیکێن ئیرلەندییان پێك ئینان کو وەل پەرلەمانێ بریتانی بکەن رازی ببیت ب لادانا ئەوان شاشیان کو ئەگەرێ رەفتارکرنا وان دژی ئیرلەندا ڕوویدای، شیا (**ئێکەتیا کاثولیکی**) پێك بینیت کو پەرلەمانێ بریتانی ناچار بکەت بۆ دەرئێخستنا یاسایا رزگاربوونا کاثولیکان سالا ١٨٢٩ز کو ل دویڤ وێ هندەك گڤاشتن ل سەر کاثولیکان لادان و وەلێهات کو نوینەرێن وان د جڤاتا لوردان و گشتی دا هەبیت و دانیال ئۆکۆنێل وەلێهات نازناڤێ وی ب (ڕزگارکەر) ژلایێ ئیرلەندییان دەرچوو. ئۆکۆنێل داخاز ژ پەرلەمانی کر کو یاسایا ئێکەتییێ لا بدەت د پەرلەمانێ تایبەت بۆ ئیرلەندا ل (دبلن) بهێتە دامەزراندن بەلێ هەولێن وی سەرنەگرت چونکی وەلێهات حکومەتا

بریتانی مەترسیێ ژوان داخازییان بکەت، ئێکەتیا کاثولیکی هەلوەشاندن و ئۆکۆنێل زیندانکر. دەمێ کو شۆرەش ژی ل ئیرلەندا بەرپابووی سالا ١٨٤٨ز حکومەتا بریتانیا ب توند و تیژی ژ ناڤ بر و خۆنیشاندەر ب توندی سزادان.

بارێ ئیرلەندا دشۆرەشێن وێ یێن بەردەوام دا وەکر کو (گلادستۆن) سەرکردێ لیبرالیان (ئازادیخوازان) سیاسەتەکا نوی بۆ چارەسەرکرنا دۆزا ئیرلەندا دانیت، کو ل سالا ١٨٦٨ز هاتیە سەرحوکمێ بریتانیا دەست ب جهئینانا سیاسەتا خۆ کر کو ژلایەکی ڤە بەرهنگاریا بزاڤا شۆرەشگێر و تێکدانێ دئیرلەندادا کر ژلایەکی دی ڤە هەول دا کونیشتیمان پەروەرێن ئیرلەندی رازی بکەت بۆ نەهێلانا ئەگەرێن نەرازی بوونێ و تووڕەبوونێ ژ سیاسەتا حکومەتا بریتانی د ئیرلەندادا وەکر کو د هەمی مافان کەنیسا کاثولیکی وەك هەڤ بیت، هەر وەسا فەرمان دا بۆ هاریکاریکاریا جوتیارێن ئیرلەندا و باشکرنا بارێ خرابێ ژیانا وان.

پارنل:

ئەو کریار نەبوونە ئگەرێ رازی کرنا نیشتیمان پەروەرێن ئیرلەندی. چونکی سەرکردەکێ دی بۆ پەیدابوو ناڤێ وی پارنل (Parne Chariess Stewart) بوو (١٨٤٦ - ١٨٩١)ز کو داخازا حکومەتا بریتانیا کر ئیرلەندا ئۆتۆنۆمی (هۆم ڕۆل) بدەنێ (Hom Pule). پارنل و هەڤالێن وی بەردەوام د پەرلەمانی دا داخازا ئۆتۆنۆمی یێ دکر و پارێزگاران د حکمی دا بەرهنگاریا ئەڤێ هزرێ ب توندی دکر.

لیستا یاسایا ئۆتۆنۆمی (حكم ذاتي):

دەمێ ئازادیخوازان ب سەرۆکایەتیا (گلاّ دستۆن)ی ل سالا ١٨٨١ز هاتینە سەر حکمێ بریتانیا وان دڤیا گەلەك چاکسازیان بۆ دابین کرنا ژیانا جوتیارێ ئیرلەندی بکەن،

بەلێ نیشتیمان پەروەرێن ئیرلەندا بتنێ (هۆم ڕۆل) دڤیا ل ساڵا ١٨٨٦ز گلاّدستۆن بریار دا کو ئۆتۆنۆمی یێ بدەتە ئیرلەندا و لیستەنامەیەك بڤێ هەلکەفتێ پێشکێشی پەرلەمانی کر و پارێزگاران بەرهنگاریا وێ کر، ئەڤ لیستەنامە هاتە ڕەتکرن و گلاّدستۆن ناچار بوو دەستی ژکاری ڤەکێشیت، بۆ جاراسیێ ئازادیخواز هاتنە سەر حوکمی ڤە ساڵا ١٨٩٣ز دیسان ئەوا لیستەنامە (هۆم ڕۆل) ئێخستە بەرچاڤێ پەرلەمانی و جڤاتا گشتی بریار ل سەر دا بەلێ جڤاتا لوردان ڕەتکر گلاّدستۆن ناچار بوو دەستی ژ کاری ڤەکێشیتەڤە و ل مەیدانا سیاسەتێ یێ ڤەدەربیت دەمێ پارێزگاران ژی هاتینە سەر حوکمی ئەوان بریار دا (هۆم ڕۆل) ب تەمامی دانا ڕەخەکی و ئارمانجا نیشتیمان پەروەرێن ئیرلەندی هاتە پویچ کرن.

بەرهنگاریا پارێزگاران ئەڤ دۆزا ئیرلەندی چارە نەکر بەلکی پتر ئالۆزکر و پتر هزرا نەتەوایەتی ئازراند چونکی ل ساڵا ١٩٠٦ز دا پارتەکا دی یا نوی ژ گەنجێن پێ گەهشتی ل ئیرلەندا ب ناڤێ (**شین فین**) دروست بوو (Sinn fein) ب رامانا (ئەم ب خو) (We oureselves) کو بەرنامێ وی جودا بوونە ژ بریتانیا داخازا کۆمارەکا سەربەخۆ یا ئێکگرتی دکر. ژ سەرکردێن وێ (**ئارثر کریفث**) (Arthur Grffitn) ١٨٧٢ز - ١٩٢٢ز کو سەرکردەکێ ب ناڤ و دەنگ بو. ئەڤێ پارتێ هاریکاریا پارتا ئازادیخوازاێن بریتانیا د پەرلەمانی دا دکر ساڵا ١٩١٠ - ٩١١ از ب ئومێدا سەرکەفتنا لیستەناما (هۆم ڕۆل) ئەڤێ جارێ د جڤاتا لوردان دا.

وەزارەتا ئازادیخوازان ساڵا ١٩١٢ز لیستا ناما دامەزراندنا پەرلەمانەکێ سەربەخۆ ل (دبلن) ئێخستە ڕووی، بەلێ ل بن چنگێ پەرلەمانێ وێستمنستەردابیت ل کاروبارێن سەربازی و دارایی و هندەك تشتێن دی.

جڤاتا گشتی رازی بوو بەلێ جڤاتا لوردان رژد بوو ل سەر ڕەتکرنا وێ. و لیستە نامە بۆ جارا دووێ ژی ل سالا ١٩١٣ز هاتە گۆڕێ جڤاتا گشتی بریار ل سەر دا بەلێ جڤاتا لوردان هەر رژد بوو ل سەر ڕەتکرنا وێ. و ژ بەر وێ چاکسازییێن دەستووری سالا ١٩١١ز داهاتییە کو دڤێت ل سێ خولێن بەردەوامدا لیستە بهێتە بەرددەم پەرلەمانی دان پێدان لێ دهێتە کرن و دبیتە یاسا ل بێ رازی بوونا جڤاتا لوردان، لەورا پێدڤی بوو ل سەر ئازادیخوازان ئەڤێ لیستێ ل سالا ١٩١٤ز جارەکادی بێختە بەرچاڤ، ئەڤە وان کر و بوو یاسایەك کو پێدڤیە بهێتە بجهئینان.

هەڵوێستێ ئیرلەندییێن پڕۆتستانت:

بەلێ ئیرلەندییێن پڕۆتستانت ل ئەلستەر (Ulster) ترسیان ژ ئەنجامێ ئەڤێ لیستێ و نەرازی بوون دژی وێ دەربری و جودابوونا خۆ ژ بریتانیا ڕەتکر بۆ بەرەڤانی ژ بەرژەوەندییێن خۆ یێن ئابووری و ئایینی بکەت و بریاردا بەرهنگاریا وێ ب توندی بکەت. کەلەك نەمابوو دا شەڕێ نافخۆ دناڤبەرا هەردوو لا ڕووی بدەت ئەگەر جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ ل سالا ١٩١٤ز ڕووی نەدابا. کو حکومەتا بریتانی بجهئینانا وێ پاشئێخست و ڕاوەستاند هەتا پشتی جەنگی هندەك ژ نیشتیمان پەروەرێن ئیرلەندی نەرازی بوونا خۆ دەربری ل پاشئێخستنا ب جهئینانا وێ یاسایێ و وەسا دان کو ئەڤە پەشیمانیەکە ژلایێ حکومەتا بریتانیا ڤە، بەلێ هەر چاڤدێریا ئەوێ دکر جەنگ تەمام بیت هەتا بهێتە بجهئینان.

دۆزا ئیرلەندی پشتی جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ:

دەمێ جەنگ ب داوی هاتی و هەلبژاردن ل بریتانیا و ئیرلەندا ل سالا ١٩١٩ز دەست پێکری بۆ هەلبژاردنا ئەندامێن پەرلەمانی کو لەندەن دا دگێرا، ئەندامێن پارتا

(شین - فین) ل هەمی ئەو کورسیکێن کو دانابوون بۆ ئیرلەندا تێدا بسەرکەفتن و جهێ نوینەرێن کەڤن گرتن کو داخازا هاریکاریێ دگەل بریتانیا دکر.

ئارمانجا پشکداربوونا (شین - فین) د هەلبژاردناندا چوونا پەرلەمانێ لەندەن نەبوو، چونکی باوەری ب هاریکاریایێ نەبوو دگەل بریتانیا، بەلکی بەروڤاژی دڤیا پشکدار نەبن و تۆندوتێژیێ بەر امبەر وێ ب کار بینن، لەورا جڤاتەکا کوماری یا تایبەت بخۆڤە ل (دبلن) دامەزراند و ب (جڤاتا ئیرلەندی) ناڤکر. و کۆمارا ئیرلەندی ڕاگەهاند و وێ جڤاتێ (دی ڤالیرا) کرە سەرۆك کومار و (گریفث) کرە جێگرێ وی کو هەردوو دوەختێ خۆدا زیندان کربوون ل بریتانیا. پێدڤی بوو ئەوێ جڤاتێ دەڤەرا (ئەلستەر)[1] دگەل دا بایە بەلێ خەلکێ (ئەلستەر) نەچوونە دگەل ئەوێ جڤاتێ ب ئەگەرێ هاندانا بریتانیا و کەربێن وان ژ ئیرلەندییێن کاثولیك ڤەبوون.

شۆرەشا ئیرلەندی ١٩١٩ - ١٩٢١ ز:

شۆرەشێ ل ئیرلەندا دەستێ پێکر و ئەڤێ جارێ پارتا (شین فین) سەرکردایەتیا وێ کر و لایەنگرێن وێ داخازا دویر کەفتنێ ژ دام و دەزگەهێن بریتانی دکر و داخازا دامەزراندنا دەزگەهێن تایبەت ب ئیرلەندیان ڤەکر وەك دامەزراندنا دەستەکا دادوەریێ بۆ هندێ دادگەهێن بریتانی بگریت (میشێل کۆلنز) دیارترین رێکخەر و سەرکردێن ئەڤێ شۆرەشێ بوو. هەر چەندە بریتانیا رێکەکا گەلەکا ب تۆندوتیژی گرت بۆ ژناڤبرنا شۆرەشێ، بەلێ دوو سالان ڤەکێشا (١٩١٩ز -١٩٢١ز) کو پەرلەمانێ بریتانیا نەچاربوو لەزێ بکەت بۆ دەرئێخستنا یاسایا (ئۆتۆنۆمی) ل سالا ١٩٢٠ز و ژناڤبرنا یاسایا کەڤن کو بەری جەنگێ جیهانی دەرکەفت بوو کو حکومەتا بریتانی بجهئینانا ئەوێ یاسایێ ڕاوەستاند بوو.

---

(١) ئەلستەر: دەڤەرەکە ل باکورێ ئیرلەندا و ئاکنجییێن وێ پروتستانن و پایتەختێ وێ (بەلفاست)ە.

یاسایا نوی ئیرلەندا کرە دوو پشك: **یا ئێکێ (ئەلستەر) گرتبوو یان بێژین ئیرلەندا باکوور، یا دووێ پێکهاتبوو ژ باشوور**. پەرلەمانێ (ئەلستەر) ل باکوری هاتە گۆڕێ، بەلێ ئیرلەندا باشوور یاسایا نوی ڕەتکر و شۆرەشا (شین فین) تێدا بەردەوام بوو. ل سالا ١٩٢١ز (لوید جۆرج) سەرۆك وەزیرانێن بریتانیا داخاز ژ (شین فین) کر کو ڕێکەفتنەکا بەروەخت گرێدەن و ددویڤدا دان و ستاندن دەست پێ بکەن بۆ ئینانا چارەسەریەکێ کو هەردوو لا رازی ببن، داخازا وی هاتە ب جهئینان، نوینەرێن بریتانی و ئیرلەندی ل (لەندەن) کوم بوون دان و ستاندنێ دناڤبەرا هەردوو لایان دەستپێکر د ئەنجامدا گەهشتنە پرۆژێ ڕێککەفتنامەکێ ژلایێ **(گریفت و کۆنز) ژ ئیرلەندا و (لوید جۆرج)** ژ حکومەتا بریتانیا ئیمزاکر. هەر چەندە ئەوێ ڕێککەفتنامێ دان پێدان ب کومارا ئیرلەندا نەدا بەلێ پشکەك ژ ئوتۆنۆمی پێ بەخشی پتر ژ وەلاتەکی ژ وەلاتێن (دۆمنیۆن) دگەل هندێ ژی دا نوینەرێن ئیرلەندا ل بن گەفێن بریتانیا پێ رازی بوون کو ئەگەر هاتوو ئەو رازی نەبوون بریتانیا دێ شەری دەست پێ کەتەڤە.

پەیدابوونا دەولەتا ئیرلەندی یا ئازاد:

د ئیرلەندا دا دەنگ ڤەدانەکا مەزن ل دۆر وێ ڕێککەفتنامێ ڕویدا، لایەنگرێن (شین فین) دناڤ خۆدا بوونە دوو پشك دناڤبەرا لایەنگرتنێ و بەرهنگاری کرنێ، دەمێ جڤاتا ئیرلەندی ئەو ڕێکەفتنامە (ب پڕانیەکا کێم) بریار دای دەولەتا (ئیرلەندا ئازاد) هاتە مەیدانێ. شەرێ نافخۆ دناڤبەرا لایەنگرێن پارتا (شین - فین) ڕووی دا. **(دی ڤالێرا)** (کو نوینەرێ بەرژەوەندیا تەخا جوتیارێن هەژار و روشنبیر و ئازادیخوازان و پڕانیا خەلکی بوو) بەرهنگاربوو، کریفث و کۆلنز (کو نوینەرێن

بەرژەوەندیا تەخا بورجوازی بوون کو بەرژەوەندیا بازرگانی ئەڤێ تەخێ دگەل بریتانیا دا بوو) لایەنگربوون. شەڕێ نافخۆ چەند هەیڤان ڤەکێشا هەردوو لایان زیانەکا زۆر ڤێ کەت بریتانیا ژی هاریکاریا لایەنگرێن ئەوێ رێکەفتنامێ دکر ژبۆ هندێ دوژمنێن وان خۆ بۆ وان بچەمینن هەرچەندە شەڕێ نافخۆ هێدی هێدی تۆند و تیژیا وێ نەما بەلێ حەزێن کومارێ رژدبوون ل سەر پشکداری نەکرنێ (دەولەتا ئازاد) و نوینەرێن وان ئەوێن کو بۆ پەرلەمانێ (ئیرلەندا ئازاد) هاتینە هەلبژاردن و ل بەراهیا وان هەمیان (دی ڤالیرا) ڕەت کر بەرهەڤی کومبوونا ببن بۆ هندێ سویندا دلسۆزیێ نەخۆن بۆ شاهێ بریتانی.

داوی دا (دی ڤالیرا) بریاردا شێوازێ خەباتێ بگوهۆریت، دگەل ئەندامێن پارتا خۆ چوونە جڤاتا ئیرلەندا و سویندا دلسۆزیێ خوار بەلێ راگەهاند کە ئەڤە بتنێ کر هەتا پەیرەوێ هەلکەفتێن ئاسایی بکەن و دێ لێڤەبیتەڤە ژ وێ سویندی دەمێ پرانیێ بۆ جڤاتێ مسۆگەردبیت.دەمێ هەلبژاردن سالا ١٩٢٣ز دەستێ پێکر بن (دی ڤالیرا) ب پرانیێ د پەرلەمانی دا دەرکەت دەست ب جهئینانا ئەوی بەرنامەی کر کو سۆز ب گەلێ ئیرلەندا دابوو ب هەلوەشاندنا سویندا دەستووری بۆ شاهێ بریتانی و راوەستاندنا پارێ سالانە یێ زەڤی و زاران بۆ حکومەتا بریتانی[1] ئەڤان کریاران دەنگ ڤەدانەکا زۆر ئێخستنە ناڤ بریتانیا، کو وەل حکومەتا بریتانیا کر نەرازی بوونەکا تۆند پێشکێش بکەت، دەمێ ئیرلەندا رژد بوو ل سەر هەلویستێ خۆ بریتانیا شەڕەکێ ئابووری ب سەردا سەپاند ئەڤەبوو باجەکێ زۆر ئێخستە

(١) دەمێ زەڤی و زار د ئیرلەندا دەستی ب سەر داگرت ژ دەرەبەگان ستاندەڤە وەسا بریار دا کو پارەکێ زۆر بهێتە دان بۆ مولکدارێن بریتانی لدویڤ قستێ سالانە ژ ئەوان جوتیاران وەربگرن کو ئەو زەڤی ل سەر واندا دابەشکرینە و ژ بەرهەمێ وان زەڤیان راوستاندی.

سەر بەرهەمێ ئیرلەندا کو بۆ بریتانیا دهنارد ب مەرەما گەهاندنا زیانێ ب چاندنا ئیرلەندا و زۆریێ ل ئیرلەندا بکەت هەتا ژوێ بریارا دای لێڤەبیت. حکومەتا ئیرلەندی ژی ژلایێ خۆڤە باجەکا زۆر ئێخستە سەر کەل و پەلێن بریتانی کو دهنێریت بو ئیرلەندا، ئەڤ شەرێ ئابووری زیانەکا زۆر ل جوتیار و خودان پیشەسازیان دا ل هەردوو لا.

ئەنجامێ هەلبژاردنێن سالا ١٩٣٢ز کو (دی ڤالیرا) پرانی یەکا پتر ژ جارا بەرێ دەرکەت دربەکێ ب هێز تربوو بۆ بریتانیا و نیشانەك بو کو ئەو سیاسەتا هەلکرنا شەرێ ئابووری چ مفایەك نەبوویە بەرامبەر ب خوراگریا گەلێ ئیرلەندی و حکومەتا وێ، لەورا پتر هاتە رایێ ژبۆ دان و ستاندنێ دگەل حکومەتا ئیرلەندا. دناڤبەرا هەدرووڵا سالا ١٩٣٨ز رێکەفتنامەك ڕوی دا بۆ ب دووماهی ئینانا شەڕێ ئابووری کو چەند سالان ڤەکێشابوو. هەروەسا رێکەفتنامەکا دی یا نوی ئیمزا کر ل دویڤ وێ چارەسەریا گیروگرفتێن هنارتنا پارێ سالانە یێ زەڤی و زاران و پێکیرین دارایی کر کو مفایەکێ زۆر بۆ ئیرلەندا ئازاد تێدابوو، ب ڤی جۆری دی ڤالیرا پێنگاڤێن بەرفرەھ هاڤێتن بەرەڤ ڕژێما کۆماری ب بڕینا گەلەك ژ وان پەیوەندیان کو ئیرلەندا ب حکومەتا بریتانی و تاجێ بریتانیا ڤە گرێدابوو و سویندا دلسۆزیێ بو شاهێ بریتانیا نەهێلا ئیرلەندا ئێدی پارێ سالانە یێ زەڤی و زاران نەدا، هەروەسا پلەیا حاکمێ گشتی یێ بریتانیا لادا.

وبتنێ ئەو ئاریشەیا کو بەرسینگێ ئیرلەندا مای دەڤەرا (ئەلستەر) بوو ل باکووری کو بێخیتە سەر ئیرلەندا. دی ڤالیرا ژی نەدڤیا بو ئەڤێ مەرەمێ هێزێ بکاربینیت بەلکی هەول دا هەستێ خەلکێ ئەوێ دەڤەرێ بۆ لایێ خۆ ڕاکێشیت هەتا بێخیتە سەر ئێکەتیا ئیرلەندا، بەلێ خەلکێ ئەڤێ دەڤەرێ نهۆ ژی دژی ئەڤێ ئێکگرتنێ نە.

پشکا سێیێ

بزاڤا نەتەوایەتی

ل ئیتالیا و ئەڵمانیا و نەمسا

بزاڤا سالێن ١٨٤٨ ز - ١٨٤٩ ز

ئیتالیا:

ئیتالیا ل دەستپێکا سالا ١٨٤٨ز یا ئێکگرتی نەبوو هەروەسا یا سەربەخۆ ژی نەبوو ئەو پشکا کو یا دەولەمەند بوو ب میلانوو و بوندقییە پشکەك بوون ژ ئیمبراتوریەتا نەمسا، ل باشوریێ ڤێ دڤەرا نەمساوی ئانکو ل ناڤەڕاستا ئیتالیا سێ دۆقیین سەربەخۆ هەبوون کو ئەوژی (پارما و مۆدینا و تۆسکانیا) بوون. هەر ئێك ژ وان میرەکی ژ بنەمالا هەبسبرگ تێدا حکوم دکر، و دگەل ئەڤان دەولەتان دەولەتا پاپای ژی هەبوو ل بن دەستهەلاتا پاپای بخۆ، بەلێ باشووریێ ئیتالیا کو پێکهاتبوو ژ ناپۆلی و گزیرتا سەقەلییە دگوتنێ (هەردوو سەقەلییە)، ل بن دەستهەلاتا پاشایەکی بوو ژ بنەمالا بۆربۆن کو نەمسا ددەمێ تەنگاڤیادا پشتەڤانیا وی دکر و د هەمی ئیتالیا دا دەولەتەکا سەربەخۆ نەبوو دویر ژ دەستهەلاتا بیانی بتنێ شاهنشینا سەردینیا نەبیت کو پێکهاتبوو ژ (بیدمۆنت جەنەوە - گزیرتا سەردینیا).

بەلێ د هەمی لایێن ئیتالیا دا ل ناڤبەرا سالێن ١٨٣٠ز - ١٨٤٨ ز بزاڤەك پەیدابوو ب شێوەکێ ڤەشارتی ژ پێخەمەت ئێکەتیا نەتەوایەتی و سەربەخۆیی کاردکر، هەرچەندە جوداهی هەبوو ل ناڤبەرا خەباتگێرێن ئەڤێ رێبازێ. چونکی **جۆزیف مازینی** (Joseph Mazzini) ١٨٠٥ ز - ١٨٧٢ز دڤیا ئێکەتیەکێ بینیتە مەیدانێ ل بن سیبەرا حکومەتەکا شۆرەشگیرا کوماری، پارتا پیاوێن ئایینی ژی دڤیا ئێکەتیا

ئیتالّی ل بن سەرۆکایەتیا پاپای دروست بیت، تاخمێ (گروپێ) سیێ سەرۆکایەتیا شاهـ شارل ئەلبرت دڤیا کو بیروباوەرێن وی ئازادیخوازان بوون و سەرۆکێ شاهنشینا سەردینیا یا سەربەخۆ بوو. بەلێ جوداهی ل جورێ ئەڤێ حکومەتا کو دڤیایی و سەرکردایەتی کرنا وی چ کار ل هەلّویستێ کەرب ڤەبوونێ و بەرهنگاری کرن ژ دەستهەلاتا نەمسا کێم نەکریە، نەتەوە خوازان ل سەر جوداهیا هزر و بوچوونێن خۆ رێکەفتن ل سەر ئەوێ کو پێدڤیە نەمسا د ئاخا ئیتالّیا دا بهێتە دەرئێخستن و دەستهەلاتا وێ د ولاّتێ وان دا نەمینیت کۆمەلاّ (ئیتالّیا لاو) کو مازینی دروست کربوو دڤیا کومارەکا ئیتالّی یا ئێکگرتی دا بمەزرینیت، و ب پلا ئێکێ ئارمانجا وێ رزگارکرن بو و ژ دەستهلاتا بیانی.

شۆرەشا سالاّ ١٨٤٨ز:

هەیڤا ئادارا ١٨٤٨ز نەهاتبوو هەتا بارودۆخێن شۆرەشا نەتەوایەتی هەمی لایێن ئیتالّیا ڤەگرت، ژ میلانو دەست پێکر کو ل بن دەستهەلاتا راستەوخۆ یا نەمسا بوو، شۆرەشگێران ل ڤێرە پشتی شەڕەکی کو چەند رۆژەکان ڤەکێشا شیان لە شکرێ نەمسا ب سەروکایەتیا (ڕادەتسکی) (Radetzky) بشکێنن و پشتی وی شەڕی ئەوی باژێری ئازاد بکەن ئێدی چریسکا شۆرەشێ دەڤەرێن لۆمباردیا و بوندقییە ڤەگرت، (شارل ئەلبرت) پاشایێ سەردینیا ئەو دەرفەتە ژ دەستێ خۆ نەدا بەلکی گازیا شەڕی دا ل دژی نەمسا و ب سوپای خۆ یێ نیزامی (ڕێك و پێك) ڤە بەرەڤ هاریکاریا شۆرەشگێرانە چوو دوی دەمی دا پاپا (بیۆسێ نەهێ) دگەل ئومێدێن نەتەوەیێن ئازادیخوازان بوو، هەروەسا پاشایەتیا دهەردوو سەقەلییەدا ب ئەگەری شۆرەشێ کو ل وێرێ ژی سەرهلدابوو، پابەندبوو ب دەستووری ڤە. د هەیڤا گولان و

خزیرانێ دا ئیتالیا هند نەمابوو کو ئێکەتی و سەربەخۆیێ ب دەستقە بینیت بەلێ د ڕاستیدا هەتا رادەکێ یا دویر بوو ژ دەستقەئینانا ئەڤێ ئومێدێ چونکی سوپایێ نەمسا کو هێز وشیانێن خۆ کۆم کرنەڤە ب سەرکردایەتیا (رادەتسکی) سەرکەفتنەکا باش ل سەر سوپایێ شارل ئەلبرتی دا ب دەستقەئینا ل **(شەڕێ کەستۆزا)** (Custizza) ڕۆژا ٢٥ێ تیرمەها ١٨٤٨ز ئەڤجا ئەوی دەمی کار بەرۆڤاژی رویدا هێرشا شارل ئەلبرت ل ١٨٤٩ز سەرنەکەفت ل هەر سەر دەستێ وی سەرکردێ نەمساوی ل **شەڕێ نۆڤارا** (٢٣ێ ئادارا ١٨٤٩ز) ب تەمام شکەست دئەنجامدا شارل ئەلبرت ل تەختێ شاهنشینا سەردینیا هاتە خوارێ بۆ کورێ خۆ (ڤکتور عەمانوێلێ دووێ). هند پێڤەنەچوو نەمسا دەڤەرا باکووری ئیتالیا گرتەڤە، هەروەسا دەستهەلاتداری ل دەڤەرێن دی دا پەیداکر بڤی جۆری بارێ ئیتالیا ڤەگەریا ڤە سەر دۆخێ جاران یێ کو بەری شۆرەشێ دپارچە پارچەبوونێ ل بن دەستهەلاتا بیانی و حکومەتا بێ سنوور دا.

ئەنجام:

دگەل هندێ ژی دا ئەڤی باری گەلەك ئەنجامێن گرنگ ڤێ کەتن ژوانا کەرب و تووریا ئیتالیا بۆ نەمسا زێدەکر ب تایبەتی ل وان دەڤەران کو ڕاستەوخۆ ل بن دەستهەلاتا وێ دابوون چونکی گەلەك ب توندی کەفتبوو سزدانا شۆرەشگێران. هەروەسا ئیتالیان بیرهاتنا خەباتا وانا یا هەڤپشك ژ پێخەمەت سەربەستی و ئێکەتیێ ژ بیرنەکربوو ل سالێن ١٨٤٨ز - ١٨٤٩ز شاهنشینا سەردینیا ژی ب سەربەخۆی ماڤە ل بن سیبەرا شاهێ وێ یێ ئازادیخواز کو خودان هزر و باوەرەکا نەتەوەیی یا ب هێزبوو، ئەڤ شاهە سەرۆکەکێ باش بوو بۆ نەتەوەخوازان ل خەباتا وان یا پاشەرۆژێ ژ پێخەمەتی ئازادیێ.

ئەڵمانیا:

هەروەسا د ئەڵمانیا دا بارودۆخ یێ گونجای بوو بۆ رویدانا بزاڤەکا نەتەوەیی یا ئازاد هەر دوێ سالاّ شێلی دا، بیروباوەرێن ئازادیخواز دناڤبەرا سالێن ١٨٣٠ز - ١٨٤٨ز ب هێز بوون دناڤ زەلامێن تەخا ڕوشنبیر و کەسانێن تەخا بورجوازیا (ناڤین) ل هەمی دەڤەرێن ئەڵمانیا، هەر چەندە کو مەترینخی هەولەکا زۆر دا ژ پێخەمەت ژناڤبرنا ئەڤان بیروباوەرێن ئازاد ب رێیا پولیسێن نهێنی ڤە و دەست ب سەر داگرتنا رۆژنامان و فێرکرنێ و چاڤدێری کرنا پاسەپۆرتێن هاتن و چوونێ زانکۆیێن ئەڵمانیا تێدا ببوونە ملبەندێن مەزن گازی بۆ ئازادیێ ل سەر وی شێوەی کو شۆرەشا فرەنسی دا گازی بۆ دکر بۆ دەستەلاتا گەلی و دابینکرنا ئازادیێ و حکومەتا دەستووری.

شۆرەشا سالاّ ١٨٤٨ز ل ئەڵمانیا:

هەر ل وی دەمێ کو ئەڵمانیا دەنگ و باسێ شۆرەشا پاریس و سەرکەفتنا وێ بەلاڤبووی بۆ ژناڤبر نا حکومەتا (لویس فلیپ) ئازادیخوازان ل هەمی باژێرێن ئەڵمانیا خۆ بەرهەڤکر و داخازا ئازادیێ و ئێکەتیا نەتەوەیی دکر، پرانیا نیمچە دەولەتێن ئەلمانی داخازا دامەزراندنا نەتەوەیی ل ئەڵمانیا دکر ل بن سیبەرا رژێمەکا پاشایەتیا دەستووریدا، میرێن باڤاریا و بادن و سەکسۆنیا و هانۆڤەر هەروەسا حکومەتێن سەربەخۆ ل ئەڵمانیا ناچاربوون داخازا دانانا وەزارەتەکا ئازادیخوازا بکەن، و داخازا جڤاتەکا دامەزرێنەر بۆ دانانا دەستووری کر. ل گولانا سالاّ ١٨٤٨ز دا ل فرانکفۆرت کۆمبوونەك هاتە گرێدان کو نوینەرێن هەمی نیمچە دەولەتێن ئەڵمانی تێدا بەرهەڤبوون بۆ مەرەما دانانا دەستوورەکێ بۆ شانشینا

ئەڵمانیا ئێکگرتی ل بن سیبەرا رژێما پاشایەتیا دەستووری، تاج پێشکیشێ فردریك ولیەمێ چارێ کر هەتا (دگەل پاشایەتیێ ل برۆسیادا) ببیتە پاشایێ ئێکەتیا هیڤی خواز. بەلێ شۆرەشا ئازادیخوازان دوی دەمیدا ژناڤبرن، ئەو دەم بۆ (فریدریك ولیەمێ چارێ) یێ باش بوو کو وی تاجی رەت بکەت کو ب دەستوورەکێ ئازاد هاتبیتە گرێدان. یائێکێ ژبەر هندێ کو بیروباوەرەکێ کنارگرتی (پارێزگار) پەرستی هەبوو، یا دووێ ژ ترسا ئیمپراتۆرێ نەمسا و گەلەك ژ مەزنە میرێن ئەلمانی، دێبینین پاشایێ برۆسیا وی تاجی رەت دکەتەڤە ب ڤی رەنگی هەول و بزاڤێن فرانکفۆرت سەرنەگرت ژ ئەنجامێ وێ جڤاتا خۆ هەلوەشاند و ئازادیخواز نەچاربوون ولاتی بجهبهێلن.

پایزا سالا ١٨٤٨ز نەهاتبوو بزاڤا ئازادیخوازان ب لەز ل برۆسیا ونیمچە دەولەتێن دیێن ئەڵمانیا ژناڤبر. ئەگەرێ ڤێ ژی ئازادیخوازان کێمینە بوون و پرانیا زۆرا گەلێ ئەڵمانیا گوهـ نەدا وان و دهەمان دەمدا هژمارا پارێزگاران یا کێم بوو و باوەری پێ نەدهاتەکرن دەستهەلاتەکا مەزن هەبوو دەمێ کو دەرفەت بۆ فریدریك ولیەمێ چارێ هەلکەفتی وەزارەتا ئازادیخوازان ژ کارئێخست کو ل دەمێ تێکدانێن مها نیسانێدا ب نەچاری دانابوو. و داخاز ژ (کۆنت براندبرگ) (Brandenburg) کر کو سەرکردێ کەڤنەپەرستان بوو بۆ دانانا وەزارەتەکا تازە. خەلك ل بەرلین نەدوێران تشتەکی بکەن چونکی هێزا سوپای دگەل پاشای بوو، ئەڤجا پاشای دەستوورەك بۆ دەولەتێ دانا ل دویڤ وێ سۆزێ کو بەراهیێ دابوو بەلێ ئەو دەستوور ژلایێ پاشای و دەستەکێن وی ڤە هاتبوویە دانان، دەستهەلاتا بالا ب دەستێ پاشای بوو، چ تشتەکێ بایەخدار بۆ گەلی نەما ژ ئازادی و دەستهەلاتێ، هەر هەمان شێوە رویدا وەك ئەڤ بزاڤا کەڤنە پەرستی ل هەمی لایێن ئەڵمانیا ڕویدای

دەمێ ئازادیخوازان پشتی هەڵوەشاندنا کومبوونا فرانکفۆرت (گولانا ١٨٤٩ز) رابوون ب گەلەك شۆرەشێن نافچەیی کو ب ساناهی ب رێیا هێزا سوپایێ برۆسیا هاتنە ژناڤبرن، ئەوی دەمی گەلەك ژ ئازادیخوازان ولاتێ خۆ ب جهـ هێلا و ل ولاتێن ئێکگرتییێن ئەمریکی خۆ جهبوون پرانیا وانا ژی ئێخستنە د زیندانێدا.

ئیمپراتۆریا نەمسا:

شۆرەشا ١٨٤٨ز ل نەمسا:

موتەرنیخ نەشیا پێشڤەچوونا بیروباوەرێن ئازادیخواز ل پایتەختێ ئیمپراتۆریا نەمسا کو گەلا سیاسەتاوێیا کەڤنەپەرستیێ بوو براوستینیت چونکی دەمێ دەنگ و باسێ شۆرەشێ ل پاریس و ئیتالیا گەهشتیە ئەڤی پایتەختی، ئازادیخوازان ل ناڤەراستا هەیڤا ئاداریێ ١٨٤٨ز شۆرەشەك دژی ڕژێما خۆ یا کەڤن بەرپارکر کو بوو ئەگەرێ دەست ژکاری بەردانا موتەرنیخ و ڕەڤینا وی بۆ بریتانیا، ئەوی دەمی ئیمپراتۆرێ نەمسا نەچاری داخازێن شۆرەشگێران بجهئینان و چاڤدێری ل سەر ڕۆژنامارِاکر پەیمان دا دەستوورەکی بۆ دەولەتێ دابنیت.

شۆرەشا ١٨٤٨ز ل چیکوسلۆڤاکیا و مەجەر:

کاروبارێ شۆرەشێ ل ئیمپراتۆریەتا نەمسا یێ خراب و ئالۆزبوو چونکی گەلەك نەتەوێن جودا جودا تێدابوون هەر دەمێ دەنگ و باسێ شۆرەشێ ل ڤیەننا بەلاڤبووی، چیکوسلۆڤاکییان شۆرەشەك بەرپارکر ل هەردوو دەڤەران شۆرەش بەرپابوو هەروەك ل ئیتالیا کو پلا ئێکێ دڤیا ژبن دەستێ حوکمێ نەمسا رزگاربیت و حکومەتا نەتەوەیی دابمەزرینن. و ژبەر هندێ کو گەلەك نەتەوە هەبوون دناڤ ئیمپراتۆریا نەمسادا ژ مەجەری و چیکی و سلۆڤاکی و ئیتالی، ژ ئەنجامێن وێ ئازادیخواز ژی

دناڤ ئیمپراتۆریێدا گەلەك و جوراوجوربوون بۆ بەرهنگاری کرنا دەستهەلاتا ناڤین ئەرك و هەولدانێن وان نەگرتن ژبەروێ کو زەلامێن رژێما کەڤن شیان ب سەر ڤان شۆرەشادا ئێك ئێکە زاڵ بن، ل خزێرانا سالا ١٨٤٨ز کونگرەکێ (سلاڤی) ل باژێرێ براغ هاتەگرێدان بۆ ڤەکولین ل سەر دامەزراندنا حکومەتا سەربخو بۆ چیك و سلۆڤاکیا و ئەو رەگەزێن سلاڤی کو دکەڤنە دناڤ سنووری ئیمپراتۆریا نەمسادا. بەلێ سەرکردێ نەمسا (ڤندشگراتز) (Windisschgratz) شیا بلەز ب سەر ئەڤێ بزاڤا شۆرەشگیریدا زاڵ ببیت و دەست ب سەر (بۆهیمیا) دابگریت بەلێ ل بۆلگاریا بزاڤا شۆرەشگیری بوارەکێ گەلەك بەرفرهەتر و پر مەترسی تر هەبوو.چونکی مەجەری ل دەوروبەرێ سەرکردێ خۆ **لویس کۆشوّت** (Louis Kossuth) کومبوون حکومەتا نەتەوەیی یا سەربەخۆ دامەزراند کو خودان بیروباوەرەکێ ئازادیخوازانەبوو کو بریارا ل سەر سەربەستیا رۆژنامەگەری دا و مفایێن تایبەت یێن خانەدانان نەهێلان بزاڤا بۆهیمیا ل سەر دەستێ سەرکردە ڤندشگراتز ب داوی هاتبوو، کو ل پشتی وێ بخۆ و ب لەشکرێ خۆڤە ل چریا ئێکێ ل سالا ١٨٤٨ز بۆ ژناڤبرنا وێ حکومەتا ئازادیخواز بەرەف ڤیەننا چوو کو شیا پشتی شەرەکی کو چەند رۆژان ڤەکێشا وی باژێری داگیربکەت و دەستەلاتا ئیمپراتۆرێ ڤەگەرینتەڤە، ئەوی دەمی ئیمپراتۆرێ بێهێز فردیناندێ ئێکێ واز ژ تەختێ شاهان هێنا بۆ برازایێ خۆ فرەنسیس جۆزێن و ئیمپراتۆرێ تازە کاروبارێ حکومەتێ دا دەستێ میر شڤارتزمبرگ (Schwartzemburg) کو ب چ شێوا ژ بیروباوەرێن کەڤنەپەرست و زۆریا دەستهەلاتێ ژ مەتەرنیخ کێمتر نەبوو. سالا ١٨٤٨ز تەمام نەببوو و گیانێ شۆرەشێ ل ناڤ نەمسا کر و بێدەنگ ببوو. و چاڤەرێ

دهاتەکرن کو شۆرەش ل ئیتالیا و هنگاریاژی بهێتە بێدەنگ کرن، ئەڤەژی ل سالا داهاتیدا هاتەرویدان دەمێ کو سوپایێ (لەشکرێ) نەمسای سوپایێ ئیتالیا بشکێنیت وەکو مە گوتی، ئەوی دەمی شیا هێز و شیانێن خۆ بەرەف شۆرەشا مەجەرێ ئاراستەبکەت. و دوی دەمیدا قەیسەرێ ڕوسیا (نیقولایێ ئێکێ) لەشکرەك هنارد بۆ هاریکاریکرنا ئیمپراتۆری. مەجەرییان مێرخاسانە هەتا مرنێ بەرەڤانی ژ سەربەخۆیا خۆ دکر. بەلێ نەشیان پشتی شەرەکێ گەلەك سەخت و دژوار ژ سێ هەیڤا زێدەتر بەرامبەر وان هێزێن مەزن براوستن، لویس کوشوت دگەل تاقمەکێ ژ هەڤالێن خۆ رەڤین بەرەف دەولەتا ئۆسمانی. سەرکردێن دی ژی ل سەر دەستێ ئیمپراتۆرێ نەمسا تووشی دژوارترین سزابوون.

سەرکەفتن ل سەر بزاڤێ ل هنگاریا حوکمێ کەڤنە پەرستێ جێگیرکر د هەمی لایێن ئیمپراتۆریا نەمساویدا، ئەڤ سەردەمەژی ب داوی هات (سەردەمێ شۆرەشێن سالا ١٨٤٨ز - ١٨٤٩ز هەرچەندە موتەرنیخ ژ حوکمی لادابوو، بەلێ ئەوێن کو پشتی وی هاتین ج جووداهی ژلایێ سیاسەتا نافخۆ و ژدەرڤە ژ موتەرنیخ کێمتر نەبوون. شڤارتزمبیرگ دەستهەلاتا خۆ ب دەستەکێ ئاسنی بسەر ب تەمامی هەر نەڤەگەریا بارودۆخێ وییێ جاران، چونکی هەستێ نەتەوەیی دوان سالێن شێلیدا گەلەك ب هێزتربوو و دناڤ دل و دەروونێ خەلکیدا ب ئارامی گرتبوو. هند پێڤەنەچوو پشتی دەمەکێ کێم نیشانێن و یێن مەترسیدارسەرهلدانەڤە.

پێشەواتیا سەردینیا ١٨٤٩ز - ١٨٥٩ز:

مێرێن کەڤنە پەرست ل هەمی دەڤەرێن ئیتالیا گوهـ نەدا وێ کو رویدانێن سالا ١٨٤٨ز چەوا هەستێ نەتەوەیی و ئازادی بلندکربوو، مافێن مرۆڤان هاتبوون پێشیل کرن هەر ل سەر شێوازێ کەڤن، کاروبار ل ولاتێ هەردوو سەڤەلیادا خراپتربوو

چونکی پاشایێ بۆربۆنێ (فردیناند) هەمی شێوازێن کەڤن ب کارئینان ل رێککتن ژ رۆژنامان و سزایێ نەمرۆڤانە ژ پێخەمەت زاڵ بوون بسەر هەر بزاڤەکێ. بەلێ ئەڤ شێوازێ کەڤنە پەرستانە زێدەتر ئازادیخوازان هاندان کو دەست ژ بیروباوەرێن خۆ بەرنەدەن. و مرۆڤ پەروەر ل هەمی لایێن ئەورۆپا بۆ لایێ خۆ راکێشان. بوی رەنگی وەسا و هاتە چاڤەرێکرن کو شۆرەشەکا گشتی ل هەمی ئیتالیا رویبدەت نێزیکترین دەرفەتا هەلکەفتی دا، پشتی وێ کو بیروبوچوونێن هەمی نەتەوە خوازا ل دویڤ وێ دچوو ئێك بگرن دەربارەیێ سەرۆکاتیێ و رزگارکرنێ و ئێککرتنا وێ دەولەتی ئەوا کو دڤییا و مەرەم پێ. سالا ١٨٥٠ز نەهاتبوو و پرانیا بیروبوچونا ئێك بوون ل سەر پێشەواتیا سەردینیا ژ دروست بوونا دەولەتا ئیتالی یا هیڤی خواز، چونکی سەردینیا بتنێ ولاتێ ئیتالیا بوو کو نەکەفتییە دبن دەستهەلاتا نەمسا هەروەسا بتنێ ولات کو دەستوورەکێ سەربەستیانە هەبوو کو پاشا ئەلبرت سالا ١٨٤٨ز دابوو.

سەرکردێن ئیتالیا:

سەردینیا سێ بشیانترین سەرکردە لێ دەرکەفتن کو ل بەراهیا وان **پاشا (ڤکتۆر عەمانویلێ دووێ** (١٨٤٩ز - ١٨٧٨ز) بوو کو پشتی بابێ خۆ شارل ئەلبرت حوکم وەرگرتبوو، دەستوور وەکو خۆ هێلا ئازادیخوازان ل هەمی لایێن ئیتالیا ب زەلامەکی راستگۆ دنیاسی بۆ ب دەستڤەئینانا هیڤییێن وان.

هەروەسا **گاریبالدی** (١٨٠٧ز - ١٨٨٢ز) هەر چەندە رێبازا حوکمێ کوماری ل دەڤ وی یا پەسەندبوو، بەلێ یێ بەرهەڤبوو بۆ لایەنگیریا دەولەتەکا ئێگرتییا دەستووری ل بن سیبەرا ڤکتۆر عەمانوێلیدا. ئەڤ زەلامێ سەرکێش زانی کو

پێشەواتیا سەردینیا تاکە رێبازە بۆ ب دەستڤەئینانا ئارمانجا نەتەوەیی هەر ل جهێ خۆ جهیاخۆ ل گزیرتەکا بچووك کو دبێژنێ کابرێرا (Cabrera) چاڤدێریا وی دەمی دکر کو ئەرکێ سەر ملێ خۆ بجهبینیت.

کاڤور:

کاڤور ژی (Cavour) ١٨١٩ز -١٨٦١ز ئەو زەلامێ سیاسەتمەداربوو کو یێ رادبوو ل سەردەمێ شارل ئەلبرتدا پشکداربووناوی ژ دەرئێخستنا وێ رۆژنامێ یە کو ل ئیتالیا ب ناڤێ ڤەژاندن (IIIrsorgimeno) بوو کو داخاز ژ هەمی نیمچە دەولەتێن ئیتالیا دکر ل دەوروبەرێ سەردینیا کومبن ژ پێخەمەت بدەستڤەئینانا ئێکەتیێ. ئەڤجا ل سەردەمێ پاشا ڤکتۆر عەمانوێلدا، کاڤور بۆ سەرۆك وەزیران و بەردەوام ل وی پلە و پایەیێ دابوو (ژبلی دەمەکێ کێم نەبیت) ب درێژاهیا سالێن ١٨٢٥ز هەتا مرنا وی ل سالا ١٨٦١ز.

سیاسەتا وی:

کاڤور ل وی دەمێ (کو حوکم) کری گەلەك کارێن گرنگ ئەنجامدان ژبۆ بەرژەوەندییا ولاتێ سەردینیا و ژ پێخەمەت ئێکەتیا ئیتالیا. و کاروبارێن نافخۆودا هاندانا چاندێ و پیشەسازیێ د دا و رێکێن هاتن و چوونێ باش کرن دگەل پەیداکرنا رێبازا بازرگانیا ئازاد و گرنگی ب کاروبارێ پەروەردە و فێرکرنێ دا، بێ ئاگەهـ نەبوو ژوێ کو پیاوێن ئایینی چ دەستهەلاتەکا بەرفرهە ژ شانشینا سەردینیا هەبوو، لەورا کەفتە کێمکرنا دەستهەلاتا وان و نەهێلانا دێرا و زۆری ل جزویتان کر کو ولاتی ب جهـ بهێلن.

و ژ لایێ سیاسی ڤە ئەڤ وەزیرێ شارەزا هەولا نێزیك بوونا خۆ دگەل بریتانیا و

فرەنسا دا، سەردینیا ئێخستە پاڵ ئەڤان هەردوو دەولەتا ل شەڕێ (قرم) دا دژی دەولەتا روسی کو بڤی رەنگی هەڤپەیمانیا ڤان هەردوو دەولەتا بۆ لایێ خۆ ڤەکێشا. بڤی رەنگی سەردینیا جهـ و پایەکێ دیار هەبوو دناڤ دەولەتێن ئەورۆپا دا. کاڤوری بەردەوام هەول ددا کو هاریکاریێ ژ فرەنسا وەربگریت بۆ شکاندنا نەمسا، هەتا دگەل ناپلیۆنێ سیێ گەهشتینە ئێك ل پلۆمیر (Plomireres) ل فرەنسا، و دناڤبەرا هەردوکاندا **رێککەفتناما (پلۆمیر)** هاتە ئیمزاکرن ل سالا ١٨٥٨ز کو ناپلیۆنی سۆز و پەیمان دا بۆ پێشکێش کرنا هاریکاریێ بۆ شانشینا سەردینیا ژبۆ دەرئێخستنا نەمسا ل لۆمباردیا و بوندقییە، کاڤۆری ژی بەرامبەر وێ سۆزدا فرەنسا کو دەستا ژ نیس (Nice) و سافۆی (Savoy) بەردەت.

بدەستڤەئینانا ئێکەتیا ئیتالیا (١٨٥٩ز - ١٨٧١ز):

شەڕ دناڤبەرا نەمسا و سەردینیا دا (١٨٥٩ز):

هند پێڤەنەچوو کاڤۆر پشتی ل هاریکاریا فرەنسا پشت راست بووی، کەفتە ئازراندنا تێکدانێ دناڤ لۆمباردیا و بوندقییە دا ژلایەکی و ژلایەکێ دیڤە سوپا بۆ شەڕی بەرهەڤکر، نەمسا پێ دل گران بوو وەلێ هات کو شەری دژی سەردینیا بەرپابکەت. و ل وی شەرێ کو دناڤبەرا هەردوو لایان رویدای. سەردینی و فرەنسی بسەر نەمساویان سەرکەفتن ل هەیڤا خزیرانێ ل سالا ١٨٥٩ز ل **شەڕێ ماگێنتا** (Mageta) و **سۆلفرینۆ** (Solferiuo) ئەڤ سەرکەفتنە بۆ هاندەرەك بۆ هەلکرنا شۆرەشێ ل: بارما، مۆدینا، تۆسکانیا، هەر ئێك ژوان شیان میرێ خۆ یێ (هابسبرگی) ل حوکمی لابدەت.

ئەو دەمێ ناپلیۆنێ سێیێ دیتی کو شۆرەش ل ئیتالیا بەرپابوو، بـڕوسیا ژی

سوپایێ خۆ لسەر توخیبێ راین بەرهەڤکر، ئەڤێ چەندێ وەلێ کر بۆ ڤەدیتنا بەهانا (حجة) ژبۆ ڤەکێشانا سەربازێن خۆ ل بەرێ نە مسا. بێ ئاگەهدارکرنا سەردینیا یا هەیڤپەیمانا وێ رابوو ب ئیمزاکرنا (ئاگربەستنا ڤیلاّفرانکا) (Villa franca) دگەل فرەنسیس جۆزێف ئیمپراتۆرێ نەمسا ل سالاّ ١٨٥٩ز دا، ل دویڤ ڤێ بوندقییە (ڤینیسیا) ل بن چەنگێ نەمسادا ما و لۆمباردیا ژی ئێخستە سەر سەردینیا و ڤەگەڕاندنا میرێن هاتینە لادان بۆ تەختێ شاهان ل ئیتالیا و دامەزراندنا ئێکەتیا ئیتالیا ب سرۆکاتیا پاپای. هەژی گوتنێیە پاشا ڤکتۆر عەمانوێل ب مەرجێن ئەڤێ رێکەفتنامێ رازی بوو چونکی دوێ باوەرییدا بوو کو نەشێت بەرهنگاریا نەمسا بکەت بێ هاریکاریا ژ دەرڤە بەلێ کاڤۆر ژوێ چەندێ تۆرەبوو کو ناپلیۆن نەشیا ئەو سۆزا کو دایێ ژبو رزگارکرنا ئیتالیا (دناڤبەرا چیایێ ئەلب و دەریا ئەدریاتیك) دا ببەتە سەری، دڤییا سەردینیا یا بەردەوام د شەڕی دا، دەمێ پاشا ب ڤێ ڕازی نەبووی کاڤوری دەست ژ کاری کێشا وی دەمی بەندێن وێ ئاگربەستنێ جیگربوون ل دویڤ رێککەفتناما زیوریخ ل سالاّ ١٨٥٩ز دا.

دۆقییێن (میرگەهـ) باکوری دچنە پالّ سەردینیا ١٨٦٠ز:

ئەڤ سێ دۆقییە (بارما ومۆدینا وتۆسکانیا) و دەڤەرا پاپەوی کو یا بەرنیاس بوو ب (ڕۆمانا) (Romagne) دوژمناتیا خۆ پیشان دا ژ هزرا دامەزراندنا ئێکەتیەکێ ب سەروکاتیا پاپای چونکی پاپایێ لوی دەمیدا بیروباوەرێن ئازادیخوازانە نەبوون هەروەسا یێ دویر بوو ژ بیروباوەرێن نیشتیمان پەروەری، ئەڤە بەروڤاژی سەردینیابوو کو یا بەرنیاس بوو ب بیروباوەرێن نیشتیمان پەروەری و ئازادیخوازانە ئەڤە ژبلی وێ کو سەرکێشیا شەری دکر ژ پێخەمەت ئێکەتییێ دا، ژبەر ڤان ئەگەرا

ئەڤان هەرچار دەڤەرا حەزا خۆ دەربری بۆ چوونا پاڵ شانشینا سەردینیا بەلێ ناپلیۆنێ سیێ وەك بەرهنگار راوەستا دژی ڤێ حەزێ کو دگەل ناڤەروکا (ڕێککەفتناما زیوریخ) دا ڕێك نە دکەفت. ل وی دەمی دا کاڤور ڤەگەریاڤە بۆ سەرۆکاتیا وەزارەتێ کو چارەسەریا ڤێ کێشێ ل دەف وی بوو ب پێدانا نیس و ساڤۆیێ بۆ ناپلیۆنی (هەروەك بەری هینگی د دانوستاندنێن پلۆمبیردا بریار ل سەر دابوو) ب مەرجەکی ناپلیۆن رازی بیت وان دەڤەرا بێختە سەر سەردینیا ئەوا کاڤوری دڤییا ب دەستڤەهات و جێگربوو ل دویڤ **ڕێککەفتناما تۆرین** (Turin) دناڤبەرا ناپلیۆنێ سێیێ و ڤکتۆر عەمانێلێ دووێ ل سالا ١٨٦٠ز جێگربوو.

گاریبالدی و هاتنا وی بۆ پال شانشینا هەردوو سەقەلییە (١٨٦٠ز):

ل وی دەمێ کو کاڤور شیای نیمچە دەولەتێن باکوور بێختە پاڵ سەردینیا، گاریبالدی کەفتە دهەولان دا هەردوو سەقلییا بێختە پالی بۆ ڤێ چەندێ ژی هەلکرنا ئاگرێ شۆرەشێ ب دەرفەت زانی ل گزیرتا سەقەلییەدا، لەورا ب ڕێیا دەریایێ ب هزار شەڕکەرێن ژ لایەنگرێن وی یێن بهێز (خودان کراسێن سور) دەربازبوون ڤی سەرکردەیێ سۆز و پەیمان ژ کاڤوری وەرگرتبوون کو دەست نە ئێختە دناڤ کاروبارێ ڤێ هێرشێدا. (خودان کراسێن سور)رووی ب رووی گەلەك ئاستەنگێن دژواربوون دەمێ ل سەر ئاخا ئەڤێ گزیرتێ دابەزین و نەشیان دەست ب سەردابگرن هەتا پشتی شەرەکێ کو سێ هەیڤا ڤەکێشا، پشتی وێ گاریبالدی ب ڕێیا دەربەندێ (مسیناوە) دەربازبووی بەرەڤ ناپۆلی، و ئەو باژێر داگیرکر، پاشا فرەنسیسێ دووێ نەچاربوو ب رەڤیت. گاریبالدی ب گرتنا ولاتێ هەردوو سەقەلییە. بارەکێ ئالۆز یێ نیڤ دەولەتی خۆلقاند کو کاڤور ب شارەزایی و زیرەکیا خۆ ڕووی

ب ڕوو وێ ببوو. ناپلیۆنی ژی ب هەلویستەکێ دوو دلی هەبوو. ناپلیۆنی سۆز و پەیمان دابوو پاپای کو مولکێن وی بپارێزیت ئەو مولکێن کو گاریبالدی مەترسی ئێخستیە سەر. ل سەر هندێ ناپلیۆنی نەرازیبوونەکا توند بۆ کاڤوری هنارت تێدا گەف ژ ناڤبرنا ڤێ بزاڤێ کرن، کاڤور نەچاربوو وەسا خۆ دیارکەت کو یێ نەرازییە و دلگرانە ژ ئەوا ل باشورێ ئیتالیا روویدای ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ سوپایێ سەردینیا بەرەف ناپۆلی چوو ژبۆ ژ ناڤبرنا شۆرەشێ ژ ڕهـ و ڕیشالان، بەلێ ناپلیۆنی دڤیا بوی سوپای شۆرەشێ بخۆ ژ ناڤببەت، بەلێ ترساوی ژ بێزاریا بریتانیا بۆ دەستێوەردانا وی دکاروبارێن ئیتالیا دا ئەو پەشیمان کر.

ڕاگەهاندنا پاشاتیێ ل ئیتالیا ١٨٦١ز:

پاشا ڤکتۆر عەمانوێل گەهشتە باژێرێ ناپۆلی پشتی لەشکرێ پاپای شکاندی کو رێك لێ گرتبوو گەلەك دەڤەرێن گرنگێن دیڕی ژ دەولەتا پاپای ڤە قەتاند. ل پاییزا سالا ١٨٦٠ز دەنگدانەکا گشتی ل شانشینا (هەدردوو سقلیان)، و ل دەڤەرێن داگیرکریێن پاپای هاتنە ئەنجامدان پرانیا وان دڤیا بچنە دگەل شانشینا سەردینیا، هند نەمابوو ئێکەتیا ئیتالیا بهێتە گۆڕێ بتنێ دەڤەرا بوندقییە (ڤینیسیا) نەبیت کو هەر تاگرا نەمسا بوو هەروەسا دەڤەرا ڕۆما کو هێشتا هەر دبن دەستهەلاتا پاپای دابوو، ڤێ جارێ ل دەستپێکا بهارا ١٨٦١ز ل (تۆرینتۆ) یا پایتەخت ئێکەم پەرلەمان کو نوینەرێن ئێکەتیا ئیالیا بوون کۆمبوون ئێکەتی ب فەرمی هاتە راگەهاندن دبن سیبەرا پاشا ڤکتۆر عەمانوێلێ دووێ و دەستووری سالا ١٨٤٨ز.

بندوقیە (ڤینیسیا) و رۆما دێ چنە دگەل پاشاتیا ئیتالیا :

دەهـ سالێ دەربازنەبوون بسەر راگەهاندنا پاشاتیێ ل ئیتالیا هەتا ئەڤ دوو دەڤەرێن گرنگ (بندوقییە و ڕۆما) چوونە دگەلدا، هەول و بزاڤێن ئەلمانیا ژ پێخەمەت ئێکەتیا خۆ گفاشتن ئێخستنە لسەر نەمسا و فرەنسا د ڤی بواریدا، دێ

کارەکێ مەزن بیت بۆ بدەستقەئینانا ئێکەتیا ئیتالیا، بڕوسیا ل ساڵا ١٨٦٦ز کەفتە شەرەکێ مان و نەمانێ دگەل نەمسادا، ئیتالیا ژی چوو دگەل بڕوسیا بمەرەما ڤەگەڕاندنا بندوقییە گەلەك پێڤەنەچوو کو نەمسا بەرامبەری هێزا بڕوسیا هاتە شکاندن و نەچاربوو کو رێککەفتنەکا بلەز مۆر بکەت کو ژبەندێن وێ ژ دەستاندنا بندوقییە بوو بۆ ولاتێ ئیتالیا و ئەو دەنگدانا ل بندوقییە هاتیە ئەنجامدان هەمی پشتەڤانێ چوونا دگەل ئیتالیا بوون لدویماهیێ هەمان سیاسەتا ئەلمانی بوو ئەگەرێ (شەڕێ حەفتێ یێ) (حرب السبعين) (١٨٧٠ - ١٨٧١)ز دناڤبەرا ئەڵمانیا و فڕەنسادا کو ناپلیۆنێ سییێ بنەچاری لەشکرێ خۆ ژ ڕۆما ڤەکێشیت و ل دەمی سوپایێ ئیتالیا چ زەحمەتەك نەدیت کو بسەر سەربازێن پاپایدا بسەرکەڤیت. و ل داوییا ساڵا ١٨٧٠ز دەنگدانەك لوی باژێری هاتە سازکرن کو تاگرێن ئێکەتییێ بوون وی دەمی (ڕۆما) بۆ پایتەختێ شانشینا ئیتالیا.

ئیتالیا پشتی ئێکەتییێ (١٨٧١ - ١٩١٤) ز

هند پێڤەنەچوو ئیتالیا پشتی بدەستقەئینانا ئێکەتیا خۆ و رزگاربوون ژ دەستهەلاتا بیانی هەتا کو هزر دڤەگەڕاندنا دیرۆکا پر رۆمەتا (دیرۆکا ئیمپراتۆریەتا ڕۆما) یان هەر چنەبیت بگە هنە ڕێزا دەولەتێن مەزن. لەورا حکومەتا ئیتالیا کەشتیگەلەکا مەزن (اسطول) دروستکر و ساڵا ١٨٧٥ز بریارا گرتنا ب زۆری یا سەربازی دا بۆ هەمی ئەو لاوێن کو پێدگەهن ژ گەنجێن ولاتی، وەلێهات بگەهیتە ئاستێ دەولەتێن مەزن بۆ بدەستقەئینانا داگیرگەهان (المستعمرات)، تونسی (بنگەهێ قرتاجا کەڤن) بەری کو ئەو بدەستقەبینن. لدەمێ کو دەستهەلاتا فڕەنسا ل تونسێ جێگیربووی ب بەهانا پاراستنا خۆ ل ساڵا ١٨٨١ز، نەرازیبوونەکا تەمام ئیتالیا ڤەگرت هەتا ساڵا دویڤدا چوویە دناڤ پەیمانەکا سێ قۆڵی دگەل ئەڵمانیا و نەمسا دا (کەڤنە دورژمنێ وێ).

ئیتالیا د ڤێ پەیمانا سێ قولیدا (Tirple Alliance) ب درێژاییا سالێن (١٨٨٢ - ١٩١٥)ز مایەڤە کو ئەڤێ ئەنجامەکێ خراب ژێ پەیدابوویە ژ زۆریا مەزاختنێن شەڕی، پشتی هنگی نەشیا داخازا هەردوو باژێرێن (ترنت و تربیست) (Triest) بکەت کو هێشتا هەر دبن دەستهەلاتا نەمسادا بوون، ئیتالیا ژی دوی دەمیدا هەمی هەول و بزاڤێن خۆ ئاراستەی پیرۆزێن ئیستعماری کربوون ل ئەفریقیا کو گەلەك زەروزیان ڤێکەفتبوون ژلایێ پارەی و سەربازیڤە دئەنجامدا ئەریتیریا و سومال دەستکەفتن، بەلێ خراپ شکەست د هەول و بزاڤێن خۆدا داگیرکرنا حەبەشە (ئثیوبیا) لسەر دەستێ حەبەشیان ل **شەڕێ (عەدوە)** (Adowa) ل سالا ١٨٩٦ز، ئەڤجا ئیتالیا تووشی شەری بوو دگەل دەولەتا ئۆسمانی ل سالا (١٩١١ - ١٩١٢)ز کو دئەنجامدا تەرابلس (لیبیا) ل باکورێ ئەفریقیا کەفتە بندەستی دگەل گزیرتێن بچووك ل دەریایا (ئیجە).

بەلێ ئیمپراتۆریەتا ئیتالیا یا تازە، دەولەمەند نەبوو و چ مفایەکێ وەسا بۆ گەلێ ئیتالیا نەئینا گۆڕێ، هەرچەندە بویە ئەگەرێ دەولەمەندبوونا تاقمەکی ژلایەکی ژ زەلامێن سەرمایەدار و مرۆڤێن کاربدەست چونکی حکومەت یا بەردەوامبوو تەپەسەرکرنا مللەتیدا بتایبەتی تەخا کرێکار و جوتیار بدانانا باجەکا گران کو ژ ئەنجامێ ئەڤێ ستەم و گرتنا سەربازی یا بزۆری بوویە ئەگەرێ مشەختبوونا هژمارەکا زۆر ژ تەخێن نزم یێن مللەتی بەرەڤ ویلایەتێن ئێکگرتێن ئەمریکا و ئەرجەنتین و بەرازیلێ هە تا وەلێهات هژمارا ئەوێن کو ل ئیتالیا مشەختبوین ل سالا ١٨٧١ز - ١٩١٤ز نێزیکی شەش ملیۆن کەسان بوون.

پەیدابوونا تۆندەرە و یا نەتەوایەتی شۆڤینی (دوژمنکارانە) ژ دیارترین رۆخسارێن دەولەتا ئیتالیا تازەبوون و ژ گرنکترین وان ئەگەران بوون کو داخازا مللەتی دکر بۆ سەرکێشی یا ئیستعماری کو ئەڤ تۆف چاندنە بوویە ئەگەرێ

جێگیربوونا گیانێ نەتەوی یێ دوژمنکارانە و بەرفرەهبوونا وی هەتا وەلێهات ئیتالیا ل سەدێ بیستێ خۆ ب گەرمیەکا نەتەوی و توندرەویێ بخۆڤە دبیت کو کێمتر نەبوو ژ ئەوا کو مە دیتی د سەدێ نۆزدێدا. ئەو خوین گەرمیژی ب بەرفرەهی لدەمێ جەنگێ دەرکەفت دگەل دەولەتا ئۆسمانی و داگیرکرنا تەرابلسێ (لیبیا)دا ئەڤجا دەرکەفتنا ئیتالیا ژ پەیمانا سێ قوولیا سالا ١٩١٥ز و پشتی هنگی چوونە دگەل بریتانیا و فرەنسا و هێرشبرنا لسەر نەمسا کو هەتا وی دەمی ترنت و تریستی داگیرکربوون دئەنجامدا ئەڤ دوو باژێرە وەرگرتن و سنووری خۆژی هەتا رادەیەکێ زۆر ژ ڤێ بەرفرەهتر لێکر.

بڕوسیا سەرکردایەتیا ئێکەتیا ئەلمانی دکەت:

ویلایەتێن ئەلمانی دووجارا ئێککرتن ب خوّڤە دیتییە جارا ئێکێ کو ناپلیوّن رابوو بکێمکرنا سەد ویلایەتان ژ ویلایەتێن ئەلّمانیا کو هژمارا وان دگەهشتە سێ سەد ویلایەتان جارا دووێ ژی لدەمێ کونگرێ ڤیەننا ویلایەتێن ئەلّمانیا کێمکرن بوّ سیە و نەھ ویلایەتان. **ئێکەتیا گومرکی** (Zoliverein) [1] کو ل سالا ١٨٣٤ز بسەرۆکاتیا بڕوسیا هاتەگرێدان لناڤبەرا پرانیا ویلایەتێن ئەلّمانیا پالدەرەك بوو بوّ دامەزراندنا ئێکەتیا سیاسیا موکم. بەلێ سەرنەکەفتنا **جڤاتا فرانکفورتێ** (سالا ١٨٤٩ز) ژ ئەگەرێ بیروباوەرێن وێن ئازادیخواز بوون، چونکی سەر دەمێ کەڤنەپەرستی کو لدویف ویدا هاتبوو ژ رووێ هەستێ نەتەوایەتیڤە یان ژ رووێ حەز و ئارەزوویا بوّ ئێکەتیێ ژوێ کێمتر نەبوو و بدرێژاییا رۆژان دەرکەفت کو پێدڤی بوو ئەو ئێکەتیا کەڤنا هەلوەشیای بهێتە گوهۆرین بەرەف ئێکەتیەکا بهێز. بەلێ ئەف رێکە ژ ئاستەنگێن مەزن ڤالا نەبوو، کو لبەراهیا وان هەڤرکی بوو دناڤبەرا بڕوسیا و نەمسا ژ رووێ سەرکردایەتیکرنا وان کو ڤیابا تایێ ترازیا ئێك ژ وان بسەر ریێدا زالببا بدەستڤەئینانا وێ ئێکەتیا چاڤەرێکری دا، تایێ وێ ترازیێ برەخێ بڕوسیادا هاتە شکاندن (ب بەروڤاژییا نەمسا) ژ چەند مللەتەکێن جوداجودا پێکنەهاتبوو بەلکو بتنێ پێکهاتبوو ژ مللەتێ جرمانی یێ هەڤرەگەز، ژبلی هێز و گرنگیا وێ یا نیڤ دەولەتی.

---

(١) زۆلفرین: یاسایەك بوو بوّ ئێکەتییا گۆمرکی کو لدویڤ وێ دەڤەرێن گومرکی نەهێلان دناڤبەرا ویلایەتێن ئەلمانی و کرە ئێك دەڤەرا گومرکی.

سەرکردێن ئێکەتییا ئەلمانی:

پاشا و ولیەمێ ئێکێ (١٨٦١ز - ١٨٨٨ز):

ل بڕوسیا دووسەرکردە دەرکەفتن کو دهێنە دانان ب پێشەنگیا وان کەسێن کو بۆ پایە بلندا بڕوسیا و دامەزراندنا ئێکەتیا وێ هەولداین، ئەوژی (پاشا ولیەمێ ئێکێ) و وەزیرێ ویێ بناف و دەنگ (بسمارك) بوون، ولیەمێ ئێکێ تەختێ شاهانە یێ بڕوسیا وەرگرت پشتی مرنا برایێ وی فریدریك ولیەمێ چارێ، کو ب چست و چالاکی و هەلبژاردنا شیرەتکارێن خۆ ناف و دەنگیا خۆ دیارکربوو کو باوەریەکا تەمام دابوو وان، لدویف وێدا گەلەك پویتە ب هێزا سەربازی دا، هەر لدەستپێکا حوکمێ خۆ دەست ببەرفرەهکرنا سوپای و دووبارە رێکخستنا وی کر ب هاریکاریا وەزیرێ بەرگری ئەلفۆن روون (Roon) و سەرکردێ سوپای ئەلفۆن مولتکەی (Moltke) بۆ هندێ دا وەل سوپای بکەت کو ببیتە ئامیرەتەکێ کاریگەر بۆ پایە بلندیا بڕوسیا بەلێ پەرلەمانێ بروسی دڤیا بودجا سوپای رەت بکەت ژبەرکو ژ ڕادەی بوریبوو، و ژ ترسێت هندێ نەوەکو ئەف کارە ببیتە ئەگەرێ ڤەگەریانا حوکمێ ستەمکاری و لادانا دەستووری، ژ ڤێرێ و وێڤە دێ بینین کا چاوا بسمارکی چارەسەریا ئەڤێ کێشا ئالۆزکر.

بسمارك

بسمارك ١٨١٥ز - ١٨٩٨ز:

بسمارك ل سالا ١٨١٥ز ژ خێزانەکا بڕوسیا دەرەبەگیا خانەدان و بکەڤنە گرێدای ژ دایکبوویە، سەر دەمێ گەنجینیا خۆ ب وانە و خواندنێڤە نەبووراندییە، بەلکو ب ڕابوورین و پویتەدان ب ملکێن چاندنێ ڤە مژیل بوویە گەلەك یێ تووندرەوبوو بۆ بڕوسیا، ل کاودانێن

سالێن ١٨٤٨ز - ١٨٤٩ز دا ژ پێشەنگێن بانگخوازێن کەڤنە پەرستان بوویە، کو باوەری ب گەل و دیموکراتییەتێ نەبوویە، بیروباوەرێن وی پێکهاتبوون ژ: حوکمێ پاشاتیا بێ سنوور (مطلق) باشترین رژێمە بۆ حکومەتێ و پێدڤی هندێ ناکەت گەل داخازا دەستووری بکەت و بیروباوەرێن جڤاتا فرانکفۆرتێ دپیچن و ئەگەر هاتوو ئێکەتیا ئەڵمانیا دپاشە رۆژێدا بهێتە گۆرێ، دڤێت لسەر دەستێ بڕوسیا بیت و دڤێت خانەدان و تەخا فەرمانبەرێن مەدەنی و سەربازی و کەنیسا پروتستانتی پشتەڤانییا وێ بکەن، ئانکو ئەڵمانیا دڤێت شێوە و شێوازێ بڕوسیا وەربگریت.

پشتی ڤەماندنا بزاڤا ئازادیخوازانە و ڤەگەڕیانا جڤاتا فرانکفۆرتێ بۆ سەروبەرێ دەستپێکێ بسمارك بوو نوینەرێ پاشایێ بڕوسیا د وێ جڤاتێدا ١٨٥١ز - ١٨٥٩ز دگەل هەڤالێن خۆ یێن کەڤنە پەرست کاردکر بۆ ژناڤبرنا بیروباوەرێن ئازادیخواز لهەمی لایێن ئەڵمانیا، ئاها لڤێرە بیروباوەرێن دوژمنکارانە دژی نەمسا ددل و دەروونێ ویدا جێگیربوون و شەهرزاییەکا دبلوماسییانە یا بەرفرەھ وەرگرت و شیا ب ئارامی و دوربینی یا خۆ وەل بڕوسیا بکەت کو دگەل نەمسا دوێ ئێکەتیا کەڤندا وەکهەڤ بیت. و ل سالا ١٨٥٩ز بوویە بالێوزێ بڕوسیا ل حکومە تا ڕوسیا و ل وێرێ گەلەك داخباربوو ب حوکمێ بێ سنوور کو قەیسەرێ رووسی لسەر بڕیڤە دچوو. هەولا بهێز ئێخستنا پەیوەندیێن دۆستانە دناڤبەرا هەردوو دەولەتاندا، پشتی کو سالا ١٨٦٢ز بوویە بالێوز دحکومەتا فڕەنسادا پەیوەندی دگەل ئیمپراتۆر ناپلیۆنێ سێیێ گرێدان و د گەلەك تشتاندا دەربارەی وی کابرای و بیروبۆچوونێن ئیمپراتۆری شەهرەزابوو. و دوێ سالێدا هاتە داخازکرن بۆ بەرلین و بوو سەرۆك وەزیر. د ڤی پۆستێ گرنگدا بدرێژاییا سالێن ١٨٦٢ز - ١٨٩٠ز مایەڤە

شیا د وی دەمیدا توخیبێ (سنووری) بڕوسیا بەرفرەهـ بکەت و ئێکەتیا ئەڵمانی بینتە گۆڕێ و پرانیا وان بنەمایان بدانیت کو سیاسەتا دەولەتێ لسەر هاتبوو دامەزراندن هەتا سالا ١٩١٤ز.

بهێز ئێخستنا سوپای:

هەر دەمێ بسمارکی بۆستەکێ تازە وەردگرت پشتەڤانیا گشت سیاسەتێن پاشای دکر دبەرفرەهکرن و و رێکخستنا سوپایێ بروسی دا، ئێکەم جار هەولددا پەرلەمانی رازی بکەت لسەر رەزا مەندیا وان لسەر وێ بودجا کو دانابو، بەلێ وان هەر زووی خۆ لهەمبەر وەزیرەکێ دبیت کو چ تشتەك وی ژ مەرەما وی نائینیتە خارێ، بسمارك ژ وان دلتەنگبوو، لەورا بڤی رەنگی دگەل وان ب پەیڤی: ئەڵمانیا گرنگیێ نادەتە بیروباوەرێن ئازادیخوازانە ل بڕوسیا، بەلکو گرنگیێ ددەتە هێز و دەستهلاتا بڕوسیا. ئاستەنگێن مە یێن مەزن بئاخفتن و پرانیا دەنگان چارەسەر نابن ئاها ئەڤەنە خالێن لاوازێن سالێن ١٨٤٩ز - ١٨٤٩ز بەلکو بخوین و ئاسنی دهێتە گۆڕێ، دەمێ هەلویستێ جڤاتێ نەهاتیە گوهۆرین بسمارکی کوهـ نەدایێ و دەست بکومکرنا باجێ کر بێی رازیبوونا پەرلەمانی، ل وی دەمی ژی کو رازیبوون تونـد و بەرفرەهـ بووی دژی کریارێن وی،گڤاشتن ئێخستنە سەر سەربەستیا رۆژنامەگەری و بەرهنگارێن خۆ گرتن.

بدەستڤەئینانا ئێکەتیا ئەڵمانیا:

بسمارکی وەسا ددیت کو پێدڤییە شەرەکیدا سەرکەفتنێ لسەر نەمسا بینیت، هەتا کو نەبیتە ئاستەنگ د رێکا هەول و بزاڤێن بڕوسیادا ژ پێخەمەت ئێکەتی و سەرکردایەتیا ئەڵمانیا، ب وێ چەندێ رێ خۆشکر کو ڕوسیا و فڕەنسا دویربێخیت ژ هاریکاریکرنا نەمسا ئەگەر هاتو شەڕەك ڕوویدا دناڤبەرا نەمسا و بڕوسیادا.

ئەسکەندەرێ دووێ بۆ لایێ خۆ ڤەکێشا بۆ دەمێ هاریکاریا ڤەمراندنا شۆرەشا پۆلەندا ل سالا ١٨٤٦ز، و ئاگەهداریا ئیمپراتۆر ناپلیۆنێ سیێ کری کو فڕەنسا تشتەکی ژ (قەرەبوو) یێ دی وەرگریت ئەگەر هاتوو بێ لایەن بمینیت ئەڤە دوان دەمان دابوو کو بڕوسیا سوپایەك ڕێکدخست لسەر بنەمایێ سەربازگرتنا بزۆریا گشتی و خۆ بەرهەڤ دکر بۆ شەری بەلێ شەڕێ دگەل دانیمارکێ بەری شەڕێ نەمسا کەفت کو دەرفەتەك بوو بۆ بسمارکی ژبۆ بدەستڤەئینانا مەرەمێن خۆ.

جەنگ دگەل دانیمارکێ سالا ١٨٦٤ز:

دەڤەرا شلزڤیك و هۆلشتاین (Schieswig - Holstjen) ئەگەرێ سەرەکی بوو بۆ هەلکرنا ڤی شەڕی چونکی پرانیا خەلکی ل وان هەردوو دەڤەرێن کو دبن دەستهەلاتا پاشایێ دانیمارکێدا بوون ئەلمانی بوون هەرچەندە کو پشکەك نەبوو ژ دەولەتا دانیمارك، دەمێ پاشای ڤیای بێخیتە پاڵ دانیمارك و بکەتە پشکەك ژوێ (هەرچەندە کۆمبوونا فرانکفۆرتێ بەرهنگاریا وێ کر) پرنیا ئەلمانان ل شلزڤیك و هۆلشتاین نەرازیبوونا خۆ دەربڕی. بڕوسیا و نەمسا ژی دەست بڤی کاری وەردان بناڤێ ئێکەتیا ئەلمانی و هەلویستەك وەرگرت کو ژ هەلویستێ دانیمارکێ کێمتر نەبوو. ددەمەکیدا بڕوسیا و نەمسا دڤیا ڤان دوو دەڤەران بتمامی بێخنە سەر ئێکەتیا ئەلمانی، دانیمارکێ نەدڤیا هیچ دەست ژ پشکەکێ بەردەت هند پێڤە نەچوو شەر دناڤبەرا هەردوو لادا بەرفرەهبوو هەتا دانیمارك شکەستی شلزڤیك و هولشتاین کەفتنە بن دەسهەلاتا بڕوسیا و نەمساڤە، ئەڤ کێشە بلەز چاوا بسمارکی دڤیا وەلێهات، بوو ئەگەرێ هەڤڕکیێ دناڤبەرا بڕوسیا و نەمسادا، بسمارکی هەولددا ئەڤان دوو دەڤەرا بێخیتە سەر بڕوسیاڤە بەلێ نەمسا دڤیا هەردوو دەڤەر ب سەربخۆیی دناڤ بازنەیێ ئێکەتیا ئەلمانیا دا بمینن ب ڕۆخسار ڕێککەفتنا وان چ

مفایەك نەبوو كو دەسهەلاتا بڕوسیا ل شلزفیك دەربازنەبیت و دەسهەلاتا نەمسا ل هۆلشتاین. ل داویێ ل خزیرانا سالا ١٨٦٦ز بسمارکی پشنیارکر. گوهۆرینەکێ دئێکەتیا ئەلمانیا دا بینیتە گۆڕێ و نەمسا تێدا دەربێخیت. و هەر دوی دەمیدا سوپایێ بروسی خۆ بەرهەفی شەڕی کر و نەمسا شیا نیمچە دەولەتێن بچووکێن ئەلمانی بێخیتە پالخۆ بۆ بەرهڤانیێ ژوێ ئێکەتیێ.

شەڕ دگەل نەمسادا و پێنگاف هاڤێتن بەرەف ئێکەتیێ:

ئەو شەڕێ کو دناڤبەرا بڕوسیا و نەمسادا روویدای دبێژنێ شەڕێ حەفت حەفتیان ژبەر وی دەمێ کورت کو سوپایێ بروسی شیای سەرکەفتنەکا تمام بسەر نەمسا دا (ب حەفت حەفتیان) بدەستڤەبینیت، سوپایێ بروسی ب هژمار و رێکخستنەکا تمام و پرچەك و بناف ودەنگ بوو، هەروەسا هندەك هاریکاری ژ سەردینیا وەرگرت بۆ چوونا سوپایێ وێ دگەل بڕوسیا (هەروەکی لبەراهیێ مە بەحس کری). لدەستپێکێ شیا بسەر بەرهنگاریا ئەلمانی و نیمچە دەولەتێن ئەلمانیدا زال بیت ئەڤجا شکاندنا سوپایێ نەمساوی د **جەنگێ سادوا** (Sadowa) دا یێ ئێکلاکەر ل تیرمەها سالا ١٨٦٦ز دئەنجامێ ڤێدا رێککەفتنامەك دناڤبەرا سەرکەفتی و ژێرکەفتی هاتە مۆرکرن، بڕوسیا ئێدێ دەستهەلاتا وێ بەرفرەهبوو دکاروبارێن ئەلمانیادا.

گرنگترین ئەو ئەنجامێن کو ژ تێکشکاندنا نەمسا بدەستڤەهاتین لشەڕێ (حەفت حەفتیا) ئەڤەنە:

١- هەلوەشاندنا ئێکەتیا ئەلمانی یا کەڤن کو ڤەدگەریت بۆ سەردەمێ کونگرێ ڤیەننا.

٢- جودابوونا نەمسا ژ ئەلمانیا و ژ دەستدانا بندوقییە بۆ ئیتالیا.

٣- بەرفرەهکرنا توخیبێ ولاتێ بڕوسیا و بدەستڤەئینانا شلزفیك و هولستاین و

هانۆڤەر و باژێرێ فرانکفۆرتێ و هندەك دەڤەرێن دی هەتا وەلێهات هژمارا ئاکنجییان کو ئێخستینە سەر بڕوسیا چار ملیون و نیڤ کەس بوون و لدویڤ هندێ بڕوسیا دوو ل سەر سێ ژ هەمی ئاکنجییێن ئەڵمانیا و روبەرێ وێ ڤەگرت.

٤- بریار ل سەر ئیکەتیا ویلایەتێن ئەڵمانیا باکووردا ب سەرۆکاتیا بڕوسیا و ب ڕێڤەبەریا پەرلەمانەکی کو پێکهاتبوو ژ دوو جڤاتان یا ئێکێ نوینەرێن میرێن نیمچە دەولەتێن ئێکگرتی بوون کو دگوتێ بەندسرات (Bundesrat). و یا دووێ نوینەرێن مللەتی بوون کو ب رێکا دەنگدانا گشتی بۆ نێران کو دگوتێ ڕایخشتاخ (Reichstag).

٥- سەپاندنا یاسایا سەربازیا ب زۆری ل هەمی نیمچە دەولەتێن ئێکەتیێ.

٦- دانپێدان ب سەربەخۆیا نیمچە دەولەتێن باشوری کو ئەڤەنە (باڤاریا، ورتمبۆرگ، بادن، هسە).

هەروەسا دەولەتێن باشووری بریاردا کو سوپایێ وان ل بن سەرکردایەتیا شاهێ بڕوسیا دابیت ل دەمێ رووبدانا شەڕی دناڤبەرا بڕوسیا و هەر دەولەتەکادی (ب مەرجەکی شەڕێ بەرەڤانیێ بیت) و هەر دوی دەمیدا رازی بوون ب چوونا دناڤ ئێکەتیا بروسی (زۆ ڤڕایین). بڤی جۆری بۆ مە دەردکەڤیت کو سیاسەتا بسمارکی یا دووربین وەکر کو ئازادیخوازان ب لایێ خۆڤە راکێشیت ب بریاردانا پەرنسیپن دەنگدانا گشتی ل هەلبژارتنا جڤاتا رایخشتاخ کو هەرچەندە نەهێلا ئەو جڤات دەستهەلاتێ ب سەر کاروبارێن وەزارەتادا هەبیت ئێدی پسمارك ب خۆ بۆ سەرۆك وەزیران (شیرەتکار) (Chancell)ێ ئەوێ ئێکەتیێ و خودان دەستهەلاتالا ئێکێ و بالا تێدا.

جەنگك دگەل فڕەنسا و
دامەزراندنا ئیمپراتۆریەتا ئەلمانی (١٨٧٠ز - ١٨٧١ز)

بسمارکی ددەمێ ڤان سالاندا ١٨٦٧ز - ١٨٧٠ز ب هەمی ژیری وزیرەکیا خۆڤە بۆ

ڕاکێشانا نیمچە دەولەتێن باشووریێ ئەڵمانیا بۆ چوونا دگەل ئێکەتیا باکووری کار دکر. نیمچە دەولەتێن باشووری پشت ڕاست نەبوون ژ سەرکردایەتیا بڕوسیا و ل هەمان دەم ژی دا ژ چاڤ تێ برینا (اطماع)ناپلیۆنێ سێییێ د ترسان کو هێدی هێدی داخازا هندەك ژۆ (قەربوویێ) دکر پشتی شەڕێ حەفت حەفتیان.

بسمارکی ئەڤە ب دەرفەت دیت بۆ پشت راستکرنا نیمچە دەولەتێن باشووری ژ مەرەمێن ناپلیۆنی، ئەڤ دەرفەتە بۆ بسمارکی هەلکەفت دەمێ ئێك ژ خزمێن شاهێ بڕوسیا خاپاند بۆ وەرگرتنا تەختێ پاشایەتیا ئیسپانیا کو وی دەمی دبێ شاهـ بوون. ئەڤ رویدانە وەکر کو فڕەنسا توڕەبیت، ناپلیۆنی بڕێکا دان وستاندنان دەست ئێخستە ناڤ و گەلەك نەمابوو ئەڤ کێشە ب داوی بهێت دەمێ بەربژێرێ بڕوسیا ژ وەرگرتنا تاجێ شاهانە پەشیمان بووی و گەلەك نەمابوو کو ئەڤ دەرفەتە ژ کیستێ بسمارکی بچیت.

بروسکا ئیمز:

ئازراندا هزر و ڕایا گشتی یا فڕەنسی ناپلیۆن ناچارکر کو داخازێ ژ بڕوسیا بکەت سۆزەکێ بدەت کو چ کەسەك ژ خێزانا (هۆهنزلورن) تەختێ شاهێ ئیسپانیا ل چ دەمەکی دا وەرنەگریت دەمێ بالیۆزێ فڕەنسا ئەڤ داخازە ئێخستە بەرسینگێ شاهێ بڕوسیا (کو وی دەمی ل باژێرێ ئیمزبوو بۆ بێهنڤەدانێ) شاهی ئەڤە ب شێوەکێ توند ڕەتکر و ب تلگرافێ بسمارك ئاگەهدارکر کو ئەڤی ژی ئەڤ دەنگ و باسە ب دەرفەت زانی و ب دەستکاریەکا کێمڤە ناڤەرۆکا وێ گوهۆری، هەتا وەسا بێخیتە بەرچاڤێ گەلێ فڕەنسا کو بالێوزێ وی ب جورەکی سڤك کریە دوێ دیتنا دگەل شاهی دا. بێزاریا فڕەنسیان و ئازراندنا وان جارەکێ ڕابوو کو بوویە چریسك و ئاگرێ شەڕی هەلکر. و ل تیرمەها سالا ١٨٧٠ز فڕەنسا بانگێ شەڕی دژی بڕوسیا ڕاگەهاند، د ڤێرەدا بۆ نیمچە دەولـەتێن باشووریێ ئـەڵمانیا دەرکەفت کو فڕەنسا

هێرش کەرە. ئەڤەژی مەرەما بسمارکی بوو. لەورا سوپایێن خۆ ئێخستنە پاڵ سوپایێ بڕوسیا ڤە.

پێدڤیە ئەوژی بهێتە گوتن کو هژمارا سوپایێ ئەلمانی گەلەك ژ سوپایێ فڕەنسی زۆرتربوو ب ڕێکخستنێ باشتربوو پڕ چەك بوو. سەرکەفتن دگەل سوپایێ ئەلمانیدا ل هەمی شەرادا بەهرا وان بوو و ل ئیلۆنا ۱۸۷۰ز شیا ل شەڕێ سیدان (Seadan) ئەوی سوپای ئێخسیر بکەت کو ئیمپراتۆر ناپلیۆنێ سێیێ ب خۆ سەرکردایەتیا وی دکر، دگەل ئێخسیرکرنائیمپراتۆری ب خۆ، ل وی دەمی کو سوپایێن ئەڵمانیا پاریسێ دورپێچ بکەت وێ چەندێ رویدا یا کو بسمارکی دڤیای، چونکی ئەڤان چوار نیمچە دەولەتێن باشووری وان ب خۆ داخازا چوونا ناڤ ئێکەتیا باکووری کر بڤی جوری ئەوان دڤیای هاتە گۆڕێ و ئەوی دەمی (ئێکەتیا ئەڵمانیا یا باکووری) گوهۆری ب ناڤێ (ئیمپراتوریەتا ئەلمانی) و ل ۱۸ی کانینا دووێ ساڵا ۱۸۷۱ز شاهێ بڕوسیا (ولیەمێ ئێکێ) ل هۆڵا خۆدیکان (قاعة المرایا) ل کوچکا ڤرسای بوو (ئیمپراتۆرێ دەولەتا ئەڵمانیا یا ئێکگرتی. پشتی پەیمانەکا ڕێککەفتێ دناڤبەرا ئەڵمانیا و فڕەنسا ئیمزا کری (پەیمانا فرانکفۆرت ل گولانا ۱۸۷۱ز). ئیمپراتۆریەتا ئەلمانی ل دویڤ وێ دەڤەرا ئەلزاس و لۆرین کەفتنە دەستێ ئەڵمانیا دگەل قەرەبۆکرنا زەرەر وزیانێن شەڕی کو (نێزیکی ۲۵۰ ملیون دولار بوون کەفتنە سەر ملێن فڕەنسا.

بزاڤا نەتەوایەتی ل نەمسا و مەجەر:

پەیدابوونا پاشایەتیا دوقۆلی Dualmonarchy:

ل دەستپێکا ئەڤێ پشکێ مەبەحسێ ئەوان شۆرەشان کربوو یێن کو مەجەریان ل ساڵا ۱۸۴۸ز - ۱۸۴۹ز بۆ رزگاربوون ژ دەستهەلاتا نەمسا بەرپاکرین و مەزانی چاوا ئەڤ شۆرەشێن خوینا وی بۆ بدەستڤەئینانا سەربەخۆ یێ تێکشکەستین، بەلێ ئەو

هێزا کو شیای مەجەریان بێخیتە بن دەستەلاتا خۆڤە نەشیا زاڵ ببیت ب سەر هزر و باوەرێن سەربە خویا وان و بەردەوام ئەوان داخازا ئۆتۆنومیێ دکر، بەلێ بشێوازەکێ ئاشتیانە، چونکی ئەوان زانی کو شێوازێ توند و تیژیێ چ مفایەکێ نادەت، سەرکردێ ئەڤێ رێبازا ئاشتی خواز (فرەنسیس دیاك) (Francis Deak) بوو، ئەڤ مەجەریێ زۆر زانا کو رۆلەکێ دیارهەبوو دل و دەروونێ نیشتیمان پەروەرێن خۆدا چونکی وەلێ کرن کو بوچوونا خۆ بگوهۆرن ل دۆر شۆرەشێ. دەمێ نەمسا ل سەر دەستێ بڕوسیا سالا ١٨٦٦ز شکەستی. د ئەنجامێ وێ دا ئیمپراتۆر جوزیف بریارا د ڕێککفتناما سالا ١٨٦٧ز دا، کو ل دویڤ وێ مەجەر بۆ ولاتەکێ سەربەخۆ و ڕێڤەبرنا کاروبارێن خو یێن نافخۆدا، بەلێ شاهێ وێ هەر ئیمپراتۆرێ نەمسا بوویە. ل دویڤ ڕێککەفتناما سالا ١٨٦٨ز شاهاتیا دووقۆلی ل نەمسا و مجەر پێکهات، ئەو هەردوو ولات کو ل بن چەنگێ شاهەکی نوینەرێن تایبەت ب جڤاتا وەزیران ڤە کو چاڤدێری ل کاروبارێن دەرڤە و شەڕی و هندەك کاروبارێن دارایی دکر و ئەو وەزیر بەرپرس بوون بەرامبەر جڤاتا نوینەران کو ل دراستیدا پێکهاتبوو ژ دوو لیژنا و هەرئێك ژوان ژ شێست ئەندامان پێکهاتبوو و ئێك ژوان نوینەرێ مەجەرِ و ئەوێ نەمسا، بڤی جۆری مەجەرییان خۆ ل ئێك ئاست ددانا دگەل نەمساویان، وەلێهات ڕێککەفتناما سالا (١٨٦٨ز) بوو دەستووری پاشایەتیێ دووقۆلی و بەردەوام ماڤە هەتا سالا ١٩١٨ز ب درێژیاهیا وی ماوەی ب شێوەکی سەرکەفتی بەردەوام بوو.

گیروگرفتێن پاشایەتیا دووقۆلی:

بەلێ پەیوەندییێن هەردوو لایان بێ گیروگرفت نەبوون، کو وەکر کو دان وستاندن هەڤرکی بهێتە دناڤدا. چونکی ئەڤ ڕێککەفتنامە کو ل بابەتێ بازرگانی، بودجە، هێلا شەمەندەفرێ، هەر دەھ سالان نوی دبوو، دەرفەتەك بوو کو هەڤرکی ناڤبەرا

هەردوو لایان دووبارە دبووڤە ئەڤە ژبلی باوەریا نەمساویان کو ئیمپراتۆر یێ نەرم بوو دگەل مەجەریان ل پشکا خەرجیا دەولەتێ یا هەڤپشك کو ل سەدێ سیھ بوو، پشتی پارتا سەربەخۆ یا مەجەری پەیدابووی ب سەرکردایەتیا (فرانسیس کۆشوت) کورێ لویس کۆشوت سەرۆکێ شۆرەشا سالا (١٨٤٨ز) دا، ئەوێ پارتێ کو مەرەماوێ ب هێزکرنا سەربەخۆیا مەجەر دکاروبارێن دارایی و سەربازی دا بوو. کۆ شوتی داخازا دامەزراندنا دوو بانکێن نیشتیمانی کر یا ئێکێ تایبەت بیت ب مەجەرڤە ئەوا دی تایبەت بیت ب نەمسافە ژ بڕێ بانکا (نەمسا و مەجەر) کو مەلبەندێ وێ ل ڤیەننا بووە هەروەسا داخازکر کو زمانێ مەجەری زمانێ رەسمی بیت ل ناڤ سوپای ل وێ پشکا کو تایبەت ب مەجەرڤە بەلێ ئیمپراتۆر یێ رژد بوو ل سەر مانا زمانێ ئەڵمانی دناڤ گشت سوپای دا ئەڤ جورە هەڤرکیە ئەگەرێ ئەوێ شۆرەشێ بوو بۆ مە روون دکەت کو ل مەجەر بەرپابووی سالا ١٩١٨ز، کو بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا دەولەتا نوی یا مەجەرِی، دەولەتا هەڤپشك ژی هەشت نەتەوەیێن جۆر ب جۆر تێدابوون دەستھەلات ژی لدویڤ رێککەفتناما سالا (١٨٦٧ز)ب دەستێ مەجەریان بوو ل مەجەر کو هژمارا وان دگەهشتە دەھ ملیون کەسان و دەستھەلات ب دەستێ جێرمانیان دا بوو ل نەمسا کو هژمارا دگەهشتە دوازدە ملیون کەسان. بەلێ ئەڤ شەش نەتەوێن دی تر ئەوێن کو ل بن دەستێ وان دا بوون، و ژبەر دەمارگیری و تەپەسەرکرنا زۆر کو ئەو نەتەوە بن ل دەستێن وان تووش ب بوون، ئەڤ دەولەتا هەڤپشك پشت ب دوماھی هاتنا شەڕێ جیھانیێ ئێکێ پارچە بوو و ل سەر پاشمایێن وێ ئەڤ چەند دەولەتێن نوی د ئەوروپا دا هاتنە دامەزراندن.

بەندێ چارێ

پشکا ئێکێ

ئیستعمارا نوی د رۆژهەلاتا نێزیك دا

دەستپێکی

رۆژهەلاتا نێزیك:

هزر و بوچوون دجودانه ل ناڤ كرنا (ناڤ لێنانا) ئەوان دەڤەرێن جوگرافی كو نهۆ دبێژنێ رۆژهەلاتا نێزیك، یان دەڤەرا رۆژهەلاتا ناڤین ئەڤ دوو زاراڤێن جوگرافی ژی گرێدای بوون ب دابەش بوونا جوگرافی ل دەڤەرا رۆژئاڤا یا ئاسیا و رۆژهەلاتا دەریایا ناڤەراست، نڤیسەرێن رۆژئاڤا ئێكەم كەس بوون كو ئەڤ زاراڤە ب كارئینای (رۆژهەلاتا نێزیك) ئەزڤ زاراڤە كو فرەنسیا دانا مەرەما وان دەڤەرا رۆژهەلاتا دەریا ناڤەراست ئانكو ئیمپراتۆریەتا ئۆسمانی یە و مولكێن وێ ل كوردستانێ و نیشتیمانی عەرەب د نیمچە گزیرتا بەلقان و نیمچە دەولەتێن دانۆب و گزیرتا قوبرس و كریت بوون دیرۆك نڤیسێن فرەنسی زاراڤێ (Proche Orient) ئانكو (رۆژهەلاتا نێزیك) ب كاردئینا دنڤیسینێن خودا ل دۆر ئیمپراتۆریەتا ئۆسمانی و مەرەما وان ژ مەسەلا (رۆژهەلاتا نێزیك). مەسەلا دەولەتا ئۆسمانی یان مەسەلا رۆژهەلاتا بوو، كو مەیدانەك بوو بۆ هەڤركیێ ل ناڤبەرا رۆسیا قەیسەری و فرەنسا ژ لایەكی و دناڤبەرا وەزارەتا دەرڤە یا بریتانی ژلایەكێ دی ڤە، كو بشێوەكێ گشتی پابەند بوو ب رێیا هەڤسەنگیێ ناڤبەرا ولاتان كێشوەرێ ئەوروپا ب شێوەكێ گشتی.

دیرۆك نڤیسێن ئەورۆپی ب شێوەكێ گشتی ب درێژاهیا سەدێ نوزدێ پویتە ب ڤەكۆلینێن ل رۆژهەلاتا نێزیك دایە و لدویڤ پەیوەندیێن دەرڤە یێ ولاتێ وان

ژ لایەکی و ژ لایەکێ دی لدویڤ بەرژەوەندییێن وان ییێن ئابووری، دیرۆك نڤیسێن ئەورۆپی پویتە ب وان کێشان ددا ل پێخەمەت ئیمپراتۆریەتا ئۆسمانی ب ڕەنگێ (زەلامێ نەخۆش) وەکی بزاڤێن ئەرمن و یونانی، وەسا ژی ل قەلەم دا کو مەرەمێن مرۆڤایەتی پالداینە بۆ پویتەدان ب بزاڤێن سەربەخۆیی، و دگەلەك دەمان دا ل بن گڤاشتنێن پێلین پروپاکندێن سیاسی بوون بۆ ڕاکێشانا ڕایا گشتی هەروەسا داکوکی ل گرنگیا ئابووریا ولاتێن رۆژهەلاتا نێزیك دکر وەك هەبوونا ئەڤێ دەڤەرێ ل سەر دوڕیانیا بازرگانیا جیهانی و شیانا ب کارئینانا سامانێن سروشتی بۆ پێدڤییێن کومپانیان و دام و دەزگەهێن ئەورۆپی لەورا ل دەسپێکا سەدێ نوزدێ وان هزرا پروژێ گرێدانا دەڤەرا رۆژهەلاتا نێزیك دکر ب بەرژەوەندییێن ب خۆڤە ل هندستانێ ل ڕێکا کەشتیڤانیڤە یان ب ڕێکا هێلا ئاسنی و نوکەندان ب ڤی ڕەنگی.

ئەڤ نڤیسانێن کو ژ لایێ ئەوروپیا دهاتە نڤێسین ل دۆر دەڤەرا رۆژهەلاتا نێزیك ل سەدێ نوزدێ گرێدای ب بەرژەوەندییێن سیاسی ییێن ئیستعماریێ ڤە ژلایەکی، و ژلایەکێ دی ب کێشا قورخکاریا (إحتکار) ئابووری ڤە. جهێ داخێ یە وان دیرۆك نڤێسان ئەو میللەت ژ بیرکرن کو ل وان دەڤەرا دژین ژلایێ ڕۆشنبیری وئابووری و کۆمەلایەتی و ڕژێما سیاسی ییێن کەڤنارە ئەڤە بتنێ هەر هزروبوچوونێن دیرۆك نڤیسێن و نڤیسەران نەبوو، بەلکی راپۆرتێن ڕەسمی (فەرمی) ژی کو نوینەرێن سیاسی دڤان دەڤەران دا بوون هەرئەو دەور دیت. ئەگەر بەلگەنامێن ڕەسمی ڤەکەین کو کونسولێ گشتی یێ بریتانیا ل بەغدا و نوینەرێن بریتانیا ل (مەسقەت) و بالێوزێ بریتانیا ل (تەهران) دێ بینین کو چ تشت تێدا نینە دۆر ژیانا ئاکنجییان و پێشکەفتنا ڕۆشنبیری و باری ساخلەمیا وان. ئەو تێ نەبیت

ئەو دەڤەرێن کو ئێکسەر ل بن دەستهەلاتا بریتانیا بوون ل رۆژهەلاتا نێزیك چارنڤیسێ وان باشتر بیت ل چاڤ ئەوان دەڤەران یێن کو ئێکسەر ل بن دەستهەلاتا دەولەتا ئۆسمانی بوون.

رۆژهەلاتا ناڤین: زاراڤێ (رۆژهەلاتا ناڤین) زاراڤەکێ نویە چونکی سەربازان ب تایبەتی پشتی شەرێ جیهانی یێ ئێکێ بکارئینا. بۆ جارا ئێکێ زاراڤێ رۆژهەلاتا ناڤین ل راپۆرتێن کۆلۆنێل هنل (Hennell) کونسلێ بریتانیا ل مەسقەت هات ل سەر دەمێ محمد علي و سعید کورێ سولتانی، کو مەرەما وان دەڤەرا کەنداڤی بوو. ئەڤ زاراڤە پتر ب کاردهات پشتی کونگرێ (ئاشتی بوونێ) (مؤتمر الصلح) ل پاریس و ب تایبەتی پشتی کو ب شێوەکێ بەرفرەھ ژلایێ پەیمانگەها پاشایەتیێ بۆ کاروبارێن نیڤ دەولەتی ل لەندەن (ب سەرکردایەتیا پرۆفیسۆر توینبی) (Toenbe) بکارهات کو ئێکەم دەزگەھێ رۆژئاڤای بوو کو پویتە ب نڤێسینێ دا ل دۆر رۆژهەلاتا ناڤین ل چارچوڤێ ڤەکولینا ل دۆر کاروبارێن ناڤبەرا ولاتاندا ب شێوەکێ گشتی کو مەرەم رۆژهەلاتا ناڤین بوو کو رۆژهەلاتا نێزیك ژی ڤەدگرت ئانکو (ئیمپراتوریەتا ئۆسمانی و دەڤەرێن بن دەستی و ب کوردستانێ ڤە) زێدەباری ئیران و ئەڤغانستان و باکوورێ ئەفریقیا عەرەبی. ئەڤ دوو زاراڤە هێشتا یا روون و ئاشکرا نینە. پەیمانگەهێن ولاتێن ئێکگرتی کو ل پشتی جەنگێ جیهانیێ دووێ پویتە ب ئەڤێ دەڤەرێ دا، ولاتێن دی ژی ئێخستنەسەر وەکی هندستانێ و پاکستانێ ل سەر بناغێ کۆمەلایەتی نەك ل سەر بناغێ سیاسی. و ئەگەر سەحکەینە نەخشێ رۆژهەلاتا ناڤین ل چاڤ پەیمانگەها رۆژهەلاتا ناڤین ل (واشنتون) دێ بینین ل وان دەڤەرێن کو مەبەحس کری ژوێ ژی دەربازبوویە. سیلان و پاکستان و ناڤەڕاستا ئاسیا یا سوڤێتی (بەرێ) ڤەدگریت ئانکو جیهانا

ئیسلامێ هەمی لەورا ناڤکرنا (رۆژهەلاتا نێزیك) و (رۆژهەلاتا ناڤین) ب زاراڤێ نێزیك دهێتە هژمارتن، وەکی زاراڤێ (ناڤەراستا ئاسیا) نینە کویێ ڕەها بیت، هندەك ژ بسپۆران ئەڤغانستانێ ژی دئێخنە سەر هندەکێن دی، کەشمیرێ ژی، و پشکەکا وان رژدن ل سەر ئەوێ کو کومارێن ئێکەتیا سوڤێتیا (بەرێ) ئیسلامی ژی پشکەکن ژ دەڤەرا ئاسیا ناڤەڕاست.

٢- دەولەتا ئۆسمانی پەیوەندییێن وێ دگەل دەولەتێن ئەورۆپی:

سالا ١٤٥٣ز دهێتە دانان خالەکا گرنگ ل دروست بوونا پەیوەندیان دناڤبەرا رۆژهەلات و رۆژئاڤای دا. چونکی کەفتنا باژێرێ قوستەنتینیە (ئەستانبول) دوێ سالێ دا ب دەستێ ئۆسمانیان دەرگەهێ باشورێ رۆژهەلاتا ئەورۆپا بۆ هێزا سەربازێن دەولەتا ئۆسمانی هاتە ڤەکرن ددەستپێکا سەدێ شازدێ دا هێرشێن وێ بەردەوام بوون هەتا گەهشتیە شویرهێن ڤیەننا و توخیبێ پۆلۆنیا. نەتەوێ تورك ولاتێ ڕەسەنێ خۆ ل ناڤەراستا ئاسیا و ر ۆژئاڤایێ چینێ مشەخت کربوو هەر ل دەستپێکا سەدێ یازدێ زایینی، پشتی ئەوێ ناڤەراستێ ئاسیا و ئیران ئەوان داگیرکر، مفا ژ بێهێزیا دەولەتا عەباسی وەرگرت بەرەف رۆژئاڤایێ چوون دعیراق و کوردستان و ئاسیا بچویك ئەوان داگیرکر. تورکێن سەلجوقی رۆلەکێ گرنك دجەنگێن خاچ پەرستاندا دگێرا، دیرۆك نڤیسێن ئەورۆپی هێرشا ئۆسمانیان ب درێژەپێدانا جەنگێن خاچ پەرستان ل قەلەم دایە و وەسا دانا کو داگیرکرنا قوستەنتینیە سەرکەفتن بوو بۆ مەرەما و پلانێن بەرێ یێن سەربازیا ئیسلامی.

ئەنجامێن داگیرکرنا قوستەنتینیە:

١- نەمانا ئیمبراتۆریەتا بیزەنتی: (ئیمبراتۆریەتا ڕۆمانی یا ڕۆژهەلات کو ل

هەڤرکیەکا ب هێز دابوو دگەل ئیمبراتۆریەتا ڕۆژ ئاڤا و پاپای دا، ئەڤ هەڤرکیە ژی ژێدەرێ وێ ڤەدگەریتە بۆ جوداهیا مەزهەبی و هزری دناڤبەرا کەنیسا ڕۆژهەلات و ڕۆژئاڤا دا.

٢- ڕێکێن گرنگ یێن بازرگانی کەفتنە بن دەستهەلاتا ئۆسمانی کو ب عیراق و کوردستان و کەندافی دا دبووریت.

٣- مەسەلا ڕۆژهەلاتێ کەفتە ناڤدا چونکی داگیرکرنا قوستەنتینیە ژلایێ ئۆسمانیانڤە هاریکاری داکو ئاڤژێلێ (حەوزا) رویبارێ دانوب بگرن، لەوڕا هەول و بزاڤێن دەولەتێن ئەورۆپی و گرتنا هەمی ڕێکێن ئاشتیانە - دیبلۆماسیانە و سەربازی و پێکئینانا پەیمانان بۆ ڤەگەڕاندنا هێزێن ئۆسمانی بۆ ئاسیا بچویك.

٤- دەستهلاتداریا دەریایی یا ئۆسمانیان ل سەر ئاڤژێلا (حەوزا) دەریا ناڤەڕاست وداگیرکرنا چەند بنگەهێن دەریای ل کرین و قوبرس کو ئەڤە ب خۆ بۆیە ئەگەرێ پەیداکرنا مەترسییەکا ڕاستەقینە بۆ نیمچە دەولەتان و باژێرێن ئیتالیا کو بازرگانیا ئەڤێ دەڤەرێ وان قورخ کربوو (بۆ خۆ هێلابوو).

مەسەلا ڕۆژهەلاتێ:

ئۆسمانی ل بەرفرەهـ خوازیێ راوەستیان دەمێ دگەل نەمسادا پەیمان (**زەختا تورك**) گرێدای ل سالا ١٦٠٦ز، پشتی بێهێزیا وان بەرامبەر ڕوسیا دیاربووی پشتی گرێدانا **پەیمانا کارلۆ فتز** (Carlovitz) سالا ١٦٩٩ز ((ژ ئەنجامێ ئەوی شەڕی کو ڕوسیا و نەمسا دژی دەولەتا ئۆسمانی بەرپاکری)) و هەر ل وی سەردەمێ دەولەتێن هەڤسوی ل سەرکێستێ دەولەتا ئۆسمانی هەر بەرفرەهبوونێ دا بوون و هەڤرکی ل سەر دابەشکرنا ئیمبراتۆریەتا ئۆسمانی دکر. بەلێ مولکێن دەولەتا ئۆسمانی

هەڤڕکیەکا دژوار دناڤبەرا دەولەتێن مەزن یێن ل سەر پەیدابوون، ب تایبەتی ڕوسیا و فڕەنسا و بریتانیا، چونکی ل سەر پرۆژێ دابەشکرنێ ڕێك نەکەفتن و هەرئێك ژوان بەرهنگاریا یێ دی دکر، و دوێ هەڤڕکیێدا دناڤبەرا دەولەتێن ئەورۆپی (مەسەلا ڕۆژهەلاتی) دەرکەفت کو دشێین پێناسە بکەین ((ئەو کێشەبوو کو ژ ئەنجامێ بێ هێزیا دەولەتا ئۆسمانی هاتە کۆڕێ و ئەو هەڤڕکیا دناڤبەرا دەولەتێن ئەورۆپا دا رویدای بۆ دابەشکرنا مولکێن دەولەتا ئۆسمانی)) دڤێ پێناسێ دا بۆ مە دەردکەڤیت کو ئەو مەسەلە (ڕۆژهلاتی) نەبوو ژلایێ ئالوزییڤە، بەلکو مەسەلەکا (ڕۆژ ئاوایی) بوو چونکی کێشا چاڤ تێبرینا دەولەتێن ئەورۆپی بوو ل سەر ئیمبراتۆریا ئۆسمانی.

دەولەتا ئۆسمانی و نەمسا :

پەیوەندییێن نەمسا دگەل دەولەتا ئۆسمانی ڤەدگەڕیتە بۆ سەدێ پازدێ، ل وی دەمێ کو سوپایێ ئۆسمانی بەرەف ڕۆژئاڤایێ دچوو هەتا گەهشتیە بەردەم شیرهێن ڤیەننا، ولاتێ مەجەر دەمێ سەدەونیڤان ل بن دەستهەلاتا ئۆسمانیان دا بوو، پشتی هینگی ب تەمامی ب جهـ هێلا ل دویڤ پەیمانا (کارلۆفتز) کو وەکو مە بەحس کری، هەڤسەنگی دناڤبەرا ولاتان ل ڕۆژهەلات و باشورێ ڕۆژهەلاتا ئەورۆپا ب درێژاهیا سەدەیێن هەڤدێ و هەژدێ یێ گرێدایبوو ب سێ دەولەتان ڤە کو ئەوژی دەولەتا ئۆسمانی و نەمسا و ڕوسیا بوون مەرەمێن نەمسا پێکهاتبوون ژ وەرگرتنا وان دەڤەران کو وەختێ خۆ ل بن دەستهەلاتا وێ دابوون ل ناڤەڕاستا ئەورۆپا و زالبوون ب سەر هەر دەولەتەکێدا کو هێزەکا دەریایی یا بهێز هەبیت ل دەریایا ناڤەڕاستدا.

دەولەتا ئۆسمانی و ڕوسیا:

بەلێ ڕوسیا مەرەما وێ ئەو بوو کو دەریایا ڕەش بکەتە دەریاچەیەکا روسی و ب هیڤی و ئومێدا دەست بسەر داگرتنا گەلەك بازارێن ستراتیژی یێن گرنگ دناڤ ئیمبراتۆریا ئۆسمانیدا و ب تایبەتی دەربەندێن ئاڤێ کو دەروازەکێ باش بوو بەرەف ئاڤێن گەرم د دەریایا ناڤەڕاستدا.

پەیمانا کوچوك کینارچی:

پەیمانا کوچوك کینارچی کو دناڤبەرا ڕوسیا و سولتانێ ئۆسمانی ل سالا ١٧٧٤ز هاتیە گرێدان، ب خالەکا گرنگ دهێتە هژمارتن ژلایێ وێ هەڤرکیا سەربازی کو دناڤبەرا بوترسبۆرگ و ئەستەنبۆل دا هەی، چونکی ئێکەم پەیمان بوو کو ڕوسیا ل دویڤ وێ گەلەك مافێن تایبەت دەستکەفتن ژ دەولەتا ئۆسمانی کو شوونواڕێن وێ هەر مابوون هەتا کەفتنا هەردوو دەولەتان د جەنگێ جیهانی یێ ئێکێدا. و ل خارێ گرنگترین ناڤەرۆکێن وێ دێ ئێخینە بەرچاڤ:

١- ڕوسیا باژێرێ ئازۆف و دەروبەرێن وێ وەرگرت. ل دویڤ وێ دەستهەلاتا خۆ بسەر پشکێن باکووری دەریایا ڕەشدا گرت.

٢- دەولەتا ئۆسمانی ئۆتونومی دا تەتەران دگزیرتا قرم دا، ب مەرجەکی سولتانێ ئۆسمانی ب خەلیفێ هەمی موسولمانان بهێتە تەماشەکرن ل دویڤ وێ کو سولتان ژێدەرێ بلندێ ئایینی یێ هەمی موسولمانانە.

٣- ڕوسیا مافێ نوێنەراتیێ د دەولەتا ئۆسمانیدا وەرگرت ب ڤەکرنا بایلوزخانەکێ ل ئستەنبول و هنارتنا کونسلێ خۆ بۆ هەر جهەکێ ولاتێ ئۆسمانی بۆ مەرەما بازرگانی.

٤- ڕوسیا مافێ پاراستنا پەیڕەوێن ئارتۆدۆکسی بۆ هاتە دان ناڤ دەولەتا ئۆسمانیدا.

٥- ویلایەتێن دانۆپ ڤەگەریانە بن جەنگێ سولتانی ب مەرجەکی سولتان چاکسازیێن پێدڤی بکەت بۆ ب ڕێڤەبرنا وان.

دەولەتا ئۆسمانی و فڕەنسی:

فڕەنسا هەلویستەکێ دۆستانە هەبوو بەرامبەر ئیمبراتوریەتا ئۆسمانی ل دەستپێکا هەڤڕکیێن بەراهیێ دگەل ڕوسیا و نەمسادا. ئەڤ هەلویستە تەهاتە گوهورین هەتا ڕۆژێن ناپلیۆنی کو دۆستایەتیا فڕەنسا و دەولەتا ئۆسمانی تێکدا ب داگیرکرنا میسرێ ل سالا ١٧٩٨ز.

و ئەوا کو دهێتە زانین پەیمانا هەڤکاریێ و دوستایەتیێ بوو دناڤبەرا سولتان سولەیمانێ قانوونی و فڕەنسوایێ ئێکێ دا ل سالا ١٥٣٥ز هاتیە گرێدان بەرێ بناغەی دانا بۆ مافێن تایبەت یێن فڕەنسیان ل ڕۆژهەلاتا نێزیکدا. و هەر ل پەیمانا سالا ١٥٣٥ز دا ڕێکا، کەشتیوانی ب ساناهی کر بۆ پاپۆرێن فڕەنسی و سەربەستیا ئایینی یا تەمام ژی دا فڕەنسیان دناڤ ولاتێ ئۆسمانیدا و دادگەهـ نەکرنا وان د دادگەهێن ئۆسمانیدا.

ململانیا ئیمپریالیزمی ل ڕۆژهەلاتا نێزیك ل سەدەیێ نۆزدێدا:

دەڤەرا ڕۆژهەلاتا نێزیك ل نیڤا دووێ یاسەدێ نوزدێ هەڤڕکیا سەبازی و ئابووری دناڤبەرا دەولەتێن ئەورۆپی یێن ئمپریالیزمیدا یا پێڤە دیاربوو. ئەوژی ژبەر پێشکەفتنا پیشەسازی ل کێشوەرێ ئەورۆپا ژ لایەکی و ژبەر زێدەبوونا هۆکارێن ئیمپریالیزما نوی و زێدەتر ئاشکرا بوونا وێ دڤی ماوەیدا ژلایەکێ دی ڤە، دەڤەرا کەنداڤی توندوتیژیا ململانێیا ئەورۆپی یا پێڤە دیاربوو. و دەستهەلاتا بریتانیا دەڤەرێدا کەفتە ململانێیەکا توند ژلایێ دەولەتێن ئەرۆپی یێن دی ڤە. ئەم دشێین ئەڤێ دەربێخین ب لێنێرینەکا گشتی ل سەر بارودۆخێن ڕامیاری یێن هەرئێك ژ دەولەتا ئۆسمانی و ئیرانی.

١- دەولەتا ئۆسمانی:

هەرچەندە بزاڤا چاکسازی کو سولتان مەحمودێ دووێ ب کارتێکرنا ڕوسیا و دەولەتێن ڕۆژئاڤا راگەهاندبوو بەلێ باری نافخویی ددەولەتا ئۆسمانی و هەرێمێن ل بن دەستێ وێ بەرەف باشیێ نەبر و رژێما حوکمی تێدا هەر یا دویربوو ژ ڕێکخستنەکا دەستووری یا دروست.

نیشانێن دوبەرەکیێ بەری وی دەمی دناڤ ئیمپراتوریا ئۆسمانیدا دەرکەفتبوون. دەرکەفتنا محمد علی و سەربەخۆیا وی د میسرێدا بەرفرەھ خوازیا وی ل نیمچە گزیرتا عەرەبی ل ولاتێ شامێ و گەفکرنا سەربازی یا راستەوخۆ بۆ ئستەنبۆلێ، گرنگترین فاکتەرێن لاوازبوونا ئیمپراتوریا ئۆسمانی بوو ژلایێ سەربازیڤە. بەلێ ولاتێ عەرەبی ب (نەجد و عەسیر و یەمەن) ژ ئستەنبۆلێ سەربەخۆ بوون و چ پەیوەندی دگەل دا نەبوون، بتنێ ژلایێ باجێڤە نەبیت، دەڤەرێن کورد لێ ئاکنجی ژی زێدەتر ل بن دەستھەلاتا میرێن کوردی دابو. و والیێ ب هێزێ عیراقێ (مەدحەت پاشا) (١٨٦٩ ز - ١٨٧٢ ز) هەولا ڤەگەڕاندنا هێزا ئیمپراتۆریەتێ دا ل ڕۆژھەلاتا گزیرتا عەرەبی و کنارێن ڕۆژئاڤایێن کەنداڤی و دەست ب هەوکا سەربازی کر بۆ داگیرکرنا (ئیحسا، و قەتیف و نەجد). بەلێ لادانا مەدحەت پاشا سەر ویلایەتا بەغدا هەول و بزاڤێن دەولەتا ئۆسمانی بۆ ژناڤبرنا بزاڤا بەرهنگاریێ دنیمچە گزیرتا عەرەبیدا بێ هێزکر.

هەروەسا ب گشتی جھ و پلا وێ ل باشوریێ عیراقێ و کەنداڤی بێ هێزکر. سولتان عبدالحمید هەولا راگرتنا دەست تێوەردانا بریتانیا دناڤ کاروبارێن نافخویێ عیراقێدا، ب ڕێیا لێدانا پرۆژێن ئابووری یێن بریتانی و دوژمنێ سەرەکی یێ کومپانیا لینچ (Lynch) یا بازرگانی بوو کو پاپۆرێن وێ دەست ب

سەر بازرگانیا عیراقێ د رویبارێ دیجلەدا گرتبوو.هەروەسا د ئستەنبوڵێ دا باڵیوزێ بریتانیا پشت گوهـ هاڤێت و ل دویف شیانا خۆ نێزیکی ڕوسیا کر، هەروەسا دژایەتیا هەلویستێ بریتانیا ب ئاشکرایی ل کوێت و بەحرێنێ دکر. باوەریا وێ ئەوبوو کو کناری ڕۆژئاڤایێ کەندافی هەتا کو سنووری مەسقەت ب گشتی دبن پاراستنا ئۆسمانیا دایە.

هەڤرکی زێدەبوو دناڤبەرا سولتان عبدالحمید وبالیوزێن بریتانیا ل ئستەنبول. وەکو لایارد (Layard) و وایت (White) ژ ئەنجامێ داگیرکرنا ئاخا میسرێ ژلایێ بریتانیا ڤە ل سالا ١٨٨٢ز دا سولتانێ ئۆسمانی بەرسڤا دەست درێژیا بریتانیا دا ب پڕ چەککرنا دەڤەرا (شەت ئەلعەرب) و ڕێك نەدا پاپۆرێن جەنگیێن بریتانی ژبۆ نێزیك بوون ژ ئاڤا هەرێمایەتیا ئۆسمانی ل کەندافی.

هەروەسا ئاستەنگ ئێخستنە بەردەم کارێن کومپانیا لینج د عیراقێدا. داگیرکرنا میسرێ ژلایێ بریتانیا ڤە مەزنترین لێدان بوو ئاراستەی عەبدولحەمیدی کری ژلایێ سیاسەتا دەرڤە، هەتا کو مری کەربوکیناوی بەرامبەر بریتانیا هەر ددلێ ویدابوو، کو چ جارا دان پێدان ب حوکمێ بریتانی ل میسرێ نەدکر.

ل سالا ١٩١٠ز ل وی دەمی کو ئەڵمانیا ب هاندانا سوڵتان عەبدولحەمیدی هەولا ڕاکێشانا هێلا ئاسنی بەرلین - بەغداد ددا بۆ کوێت، بریتانیا نەرازیبوونا خۆ ل سەر دەستهەلاتا ئۆسمانی بسەر کوێتێ دا دەربڕی، بەلێ هەر زی پەشیمان بوو و دان پێدان ب مافێ سوڵتانێ ئۆسمانی بسەر کوێتێ دا کر.

٢- ئیران:

ئیران ژی د ڤی ماوەیدا ل دەستپێکا سەر دەمێ بێ هێزییدا بوو چونکی

ئەڤغانستان و هندەك ژ هەرێمێن وێ ل ئاسیا ناڤەڕاست ڕوسیا دەست بسەر دا گرتبوون و ژ دەست چووبوون. هەروەسا هێزا دەریایی یا ئیرانی پشتی مرنا نادر شاهـ ل کەنداڤی بێهێزببوو، ئیرانێ هەر هەولەك دابا ل ماوێ نیڤا ئێکێ یا سەدێ نۆزدێ بۆ کارتێکرنا ل سەر ئەڤغانستانێ یە یان گڤاشتنا سەربازی بۆ سەر باکورێ ڕۆژ ئاڤایێ هندستانێ، بریتانیا ب هێرشەکا سەربازی بەرسڤاوێ ددا، سەر کنارێ باشورێ ئیرانێ. و ل سالا ١٨٢٧ز دەمێ ئیرانێ هێرش بریە سەر ئەڤغانستانێ و باژێرێ (هرات) پایتەختێ وێ یێ وی دەمی داگیرکری. هێزا دەریایی یابریتانی دەست ب داگیرکرنا بەرندەرێن باشورێ ئیرانێ وەکو بۆشەهر و بەندەر عەباس کر.

بارێ نافخۆ یێ ئیرانێ هێدی هێدی بەرەف خرابییێ دچوو ژبەر جەنگێن وێ یێن بەردەوام دگەل دەولەتا ئۆسمانی کو ب داوی هاتن پشتی ناوبژیکرنا (وساطة) ڕوسیا و بریتانیا ب گرێدانا ڕێککەفتناما ئەرزەروما دووێ ل سالا ١٨٤٧ز، ئەڤێ ڕێککەفتنامێ بشێوەکێ ب دووماهی سنوور دناڤبەرا وان دانا. و دسالا داهاتیدا شاهـ (ناسر ئەلدین) هاتە سەر تەختێ ئیرانێ کو نێزیکی نیڤ سەدەی دحوکمیدا یێ بەردەوام بوو هەتا کوشتنا وی ل سالا ١٨٩٦ز دا.

پەیوەندی دناڤبەرا ئیرانێ و بریتانیا ل سەر دەمێ ئەڤی پاشای دخراب بوون چونکی ئەو شەڕێ دناڤبەرا بریتانیا و ئیرانێ دا ڕویدای ل سالا ١٨٥٥ز - ١٨٥٦ز ب تەمامی شیانێن سەربازی یێن ئیرانێ ژناڤبرن بۆ بەرەڤانیکرنێ ژخۆ و هیڤی و ئومێدێن وێ بۆ ڤەگەڕاندنا دەستهەلاتا خۆ ل سەر ئەڤغانستانێ ژی ژ دەست دان. و ژ ئەنجامێ ئەڤی شەریدا دەستهەلاتا حکومەتا (تاران) بێ هێزبوو بتایبەتی بسەر پشکێن باشورێ وەلاتیدا کو ب هەرێمەکا دەستهەلاتا بریتانی ل قەلەم دا.

ڕژێما ئابووری و کاروبارێن ب ڕێڤەبرنا ئیرانێ ل سەر دەمێ ڤی پاشای ب هەرفتنەکا خراپ ناڤێ وی دەرکەت بوو. و برایێن وی ێن میر ژ بنەمالا قاجار (ئال قاجار) هەمی هەرێمێن ئیرانێ دناڤبەرا خۆدا دابەش کربوون. و پشکا مەزن (پشکا شێری) دا برایێ وییێ مەزن (ظل السلطان) کو فەرماندەیێ گشت هەرێمێن باشورێ رۆژئاڤایێ بوو سەردەمێ ڤی میریدا، بریتانی چوونە دناڤ ئاڤزێلێ (حەوز) ڕووبارێ دوجەیل دا، و کومپانیا (لینج) یا بازرگانی هەمان ئەو مافێن تایبەت دەسکەفتن کو د عیراقێدا ب دەستڤەئینابوون. و بریتانیا مەرەما وێ ئەوبوو رویبارێ دوجەیل بکاربینیت بۆ کەشتیڤانیێ، و هەولا رازیکرنا شاهی دابوو بۆ هندێ مافێن تایبەتی بدەتە کومپانییێن بریتانی بۆ راکێشانا هێلا ئاسنی ب درێژیا کنارێ رۆژهەلاتێ کەندافی. شاهێ دوو دل بوو ل سەر رازیبوونا پێشنیارێن بریتانی چونکی ڕوسیا قەیسەری یابەرهەڤ بوو هەمان وان داخوازیان دباکوریدا پێشکێش بکەت. و بزاڤەکا نەتەوەیی و ئایینی دئییرانێدا گەشەکر دژی چەوساندنا ئابووریێ بیانی، ئەڤ بزاڤە گەهشتە وی رادەی ل دەمێ وێ شۆرەشا کو گەلێن ئیرانی کری دژی قۆرخ کرنا (احتکار) بریتانی بۆ بازرگانیا تووتنێ ل سالا ١٨٩٢ز دا، و گەلێن ئیرانێ داخازا هەلوەشاندنا مافێ تایبەتی یێ کۆمپانیا (ڕۆیتەرز) دکر ژ ڤی لایی ڤە. و ل دەمێ پاشای خەمساری کری بۆ بجهئینانا داخوازێن میللەتی، خەلکی شۆرەش بەرپاکر و ڕوسان پشتەڤانی لێکر بۆ بەرهنگاریکرنا پرۆژێ ئابووریێ ناڤبری یێ بریتانیا، مرۆڤێن دیندار هەلویستەکێ نیشتیمانی وەرگرت دژی ڤی پرۆژەی، و پاشا ژ ئەنجامێ گڤاشتنێ نەچاربوو مافێ تایبەتی یێ کۆمپانیا تووتنێ ب هەلوەشینتەڤە و ڕازی بوو کو نیڤ ملیۆن پاوندا بدەتە وێ

کۆمپانیێ وەك قەربووکرن، و ڤیابا ڤی پارەی ل بانکەکا بریتانی یان روسی قەر بکەت. ژ ئەنجامێ گفاشتنا میرێن بنەمالا فەرمانرەوا و ب تایبەتی (ظل السلطان) و (نائب السلطة) کو یێ ئێکێ هەڤپەیمانێ سیاسەتا بریتانی بوو ب شێوەکێ ئاشکرا، و باوەریا وی ئەوبوو کو مافێ چوونا ل سەر تەختی یا هەی و بریتانیا دشیان دایە کو هاریکاریا وی بکەت ژبۆ گەهشتنا مەرەمێن خۆ یێن سیاسی، یێ دووێ ژی کو سەرکردێ سوپای بوو لایەنگێریا سیاسەتا ڕوسیا دکر. کو ئەو ئەگەرێ ئێکێ بوو بۆ لاوازکرنا حوکمێ بنەمالا قاجاری پەیدابوونا بزاڤێن چاکسازی یێن (جەمالەدین ئەلئەڤغانی) بوو کو داخازا سەربەخۆیا ئیرانێ دکر د سیاسەتا دەرڤەدا. دگەل باشکرنا بارێ ئابووری و کارگێری و د کاروبارێن نافخۆدا و دویر ئێخستنا ئابووریێ ئیرانێ ژ قورخکاریا کومپانییێن بیانی کو خۆسەپاندبوو بسەر دەزگەهێن گشتیدا و ب تایبەتی ڕێکێن هاتن و چوونێ و ژ ئەنجاما ئەو گەشتێن (جەمالەدین ئەلئەڤغانی) کرین بۆ هندستان و میسر و بریتانیا و ڕوسیا، هاریکاریا وی کر بۆ تێگەهشتنا بارێ پێشکەفتنا زانستی و پیشەسازی و هزری ئەڤا شارستانیا ئەرۆپی پێ گەشتی. و ب ڕژێما دەستووری یا ڕۆژئاڤا و جڤاتین نوینەرایەتیێ مدندەهۆش (حێبەتی) بوو داخازیێن دەستوریێن گەلێ ئیرانێ زێدەبوون پشتی کوشتنا شاهـ (ناسر ئەلدین) ل سالا ١٨٦٩ز بدەستێ ئێك ژ قوتابییێن (جەمالەددین) کو نافێ وی (میرزا مەهدی) بوو. سەردەمێ جێنشینا (مظفر الدین) ب هێزیا بزاڤا دەستووری ژ لایەکی ڤە نافێ وی دەرکەتبوو و ژ لایەکێ دیڤە ب زێدەبونا توندوتێژیێ و هەڤرکییێ دناڤبەرا بریتانیا و ڕوسیادا.

ڕوسیا قەیسەری هەتا ساڵا ١٩٠٧ز هەر خودان دەستهەلات بـوو دئیرانێدا و رازی نەبوو کو ئیرانێ دناڤبەرا خۆ و بریتانیا دا دابەش بکەت، هەروەسا ڕازی نەبوو دان پێدانێ ب هەرێما کەندافی بکەت کو کنارێن وێن ڕۆژهەلات ب هەرێما دەستهەلاتا بریتانی بهێتە دانان. دەستهەلاتا ڕوسیا ل (تاران) دا ژ ئەنجامێ ئەو قەرێن ڕوسیا پێشکێشێ بودجا ئیرانێ کرین، زێدەبوو، و دیسان دەستهەلاتا وێ ب هێزبوو ژ ئەنجامێ مژویلبوونا بریتانیا ب جەنگێ (شەرێ) (بویر) ڤە ل باشورێ ئەفریقیا دناڤبەرا ساڵێن ١٩٠٠ز - ١٩٠٢ز دا و دشیانێن ڕوسیا دابوو دوی ماوەیدا هەمی ئیرانێ ژلایێ سەربازی ڤە بێختە بن دەستێ خۆ ئەگەر ڤییابا بتایبەتی ئەو سەرکەفتنا هەست پێکری کو دبلوماسیەتا فرەنسی ل (مەسقەت) ب دەستڤەئینابوو، کو (فەیسەڵ کورێ تورکی) پەیمانەکا دوستایەتیێ دگەل فرەنسا ئیمزاکربوو، بێ کو راوێژکرنێ (ئاگەهداریا) ب حکومەتا بریتانیا ل هندستانێ بکەت ل دویڤ تیتالێن بەربەلاڤ. بەلێ ب داوی هاتنا شەرێ ئەفریقیا و تێکشکاندنا هێزێن هشکاتی و دەریایی یێن ڕوسیا بەرامبەر یابانێ ل ساڵا ١٩٠٥ز بوو ئەگەرێ رێکەفتنا بریتانیا و ڕوسیا دەربارەی دابەشکرنا ئیرانێ ل ساڵا ١٩٠٧ز دا ئەو بوو هەرێمێن باشورێ ئیرانێ کەفتنە بن دەستهەلاتا بریتانیا و هەرێمێن باکورێ ئیرانێ ژی بۆ ڕوسیا و حوکمێ شاهی بتنێ ل (تاران) مابوو، هەر ل وی دەمی هەتا کو شەڕێ جیهانی یێ ئێکێ، هەڤکاری دناڤبەرا ڕوسیا و بریتانیا دا هەبوو د ڕۆژهەلاتا ناڤین دا دژی دەستهەلاتا ئەڵمانیا د ئیمپراتور یا ئۆسمانیدا.

پشکا دووێ

بزاڤا سەرخۆبونێ ل بەلقان

سەربەخۆیا یۆنان:

ولاتێ یونانێ گرنگترین هەرێمێن بلقان بوو کو هزرا نەتەوەیی تێدا سەرهلدای چونکی گریکیان (ئەغریق) دیرۆکەکا پایە بلند د دەولەتا ئۆسمانیدا هەبوو، قەژاندنا وێژە و چالاکییێن بازرگانی تێدا سەرهەلدان کو هاریکاریا وێ کر بۆ ب دەستقەئینانا ئومێدێن خۆ یێن نیشتیمانی. بزاڤا سەربەخۆی دیونانێدا ب شێوەکێ کاریگەر پەیدانەبوو هەتا پشتی شەڕێن ناپلیۆنی، و ب شێوەکێ رون و دیار د شۆرەشا سالا ١٨٢١ز دا. و هندەك ژ کۆمەلێن نهێنی ئاگرێ قێ شۆرەشێ هەلکر گرنگترین ژ وان **فیلکە هیتریا** (Phillke Hatairia) بوو کو ل سالا ١٨١٤ز هاتە دامەزراندن و (**ئەسکەندەر ئەبسلانتی**) ئەفسەر بوو سەرکردایەتیا وێ دکر، هێرش برە سەر هەرێمێن دانوپ ب هیڤیا هاریکاریا قەیسەرێ ڕوسیا بوو، بەلێ قەیسەر سەر ب ڕێبازا کەڤنەپەرستیا ئەورۆپی بوو ب سەرۆکاتیا (موتەرنیخ). ب قی ڕەنگی شۆرەشا ئەبسلانتی یا سەربەخۆ خواز سەرنەکەفت ژبەر هەڤکاریا هێزێن کەڤنەپەرستی ل ڕوسیا و نەمسا دا، قارەمانێ قێ شۆرەشێ پاشمایێ ژیانا خۆ ل ئیك ژ زیندانێن نەمسا دا برە سەری.

یۆنان ڤەگەڕیا یاخی بوونێ ل بەرامبەر حوکمێ ئۆسمانیدا. شۆرەشا (مۆرە) یا بناڤ و دەنگ ل سالا ١٨٢٢ز - ١٨٢٧ ز دەست پێکر و گشت بەشێن یونانێ و گزیرتێن دەریا ئیجە ڤەگرتن، و جارا ئێکێ سولتان بۆ ژناڤبرنا وێ سەرنەکەفت، لەورا داخاز ژ محەمەد عەلی والیێ میسرێ کر بۆ ژناڤبرنا وێ شۆرەشێ، ل سالا ١٨٢٤ز کەشتیگەلەك ب سەرۆکاتیا کورێ خۆ (ئیبراهیم پاشا) هنارت.

گزیرتا (کریت) داگیرکر و کرە بنگەهێ دەریایی و پاشی سەربازێن وی ل (مۆر) هاتنە خار ل سالا ١٨٢٥ز کەفتنە داگیرکرنا جهێن قایمکریێن وەلاتی و نێزیکبوو شۆرەشێ بڤەمرینیت ئەگەر بزاڤا وێ نەچووبا دقوناغەکا نویدا ئەوژی قوناغا دەستێوەردانا ئەورۆپی بوو.

دەستێوەوردانا ئەورۆپی:

دەولەتێن ئەورۆپی ئەڤێ جارێ هەلویستەکێ پشتەڤانیکرنێ ژ بزاڤا سەرخۆبونا (سەربەخۆ) یا بەلقانێ وەرگرت ژبەر دوو ئەگەران:

١- ئەگەرێ هەڤرکیێ و بەرفرەهخوازیێ دناڤبەرا ڤان دەولەتاندا و چاڤ تێبڕینا وان د بەلقاندا (دلێ خۆ برە بەلقان).

٢- ئەو هەلویستێ دۆستانە یێ کو ڕەئیا گشتی ل بریتانیا و فڕەنسا دەربڕی بۆ شەرمزارکرنا کریارێن نەمرۆڤانە یێن ئۆسمانیان، کو هوزانڤانێ ئینگلیزی (لۆرد بیرۆن) پێشەنگێ وان خۆ بەخشان بوو ئەوێن جووینە یۆنانێ و دمەیدانا شەڕیدا هاتیە کوشتن ژبۆ بەرەڤانیکرنێ ژ سەربخۆیا گەلێ یۆنانێ.

ڕوسیا و بریتانیا و فڕەنسا ل سالا ١٨٢٧ز ڕێککەفتن کو یۆنان یا سەربخۆ بیت ژ سولتانێ ئۆسمانی. و وان بریاردا پەیمانەکێ گرێدەن و ئەڤی شەڕی دناڤبەرا سولتانی و یونانیاندا راوستینن. و ل ڤی دەمی سولتانی ئەڤ پیشنیارە ڕەتکر، بلەزوبەز فڕەنسا و بریتانیا کەشتیگەلێن خۆ ڕەوانەی دەریا ئیجە کرن. و ل (شەڕێ ناڤارینۆ) (Navarino) یێ بناڤ و دەنگ کەشتیگەلا مسری هاتە شکاندن و ئیبراهیم پاشا نەچاربوو خۆ ژ یونانێ ڤەکێشیت هەروەسا بابێ ویژی نەچاربوو پەیمانەکا ئاشتیێ دگەل دەولەتێن ئەورۆپیدا مۆربکەت دگەل وێ بێ ئومێدیا کو ڕووی بڕووی بووینێ ژلایێ فڕەنسا یا هەڤپەیمانا وی ڤە.

شەڕ دناڤبەرا ڕوسیا و دەولەتا ئۆسمانیدا:

دوژمناتیا دناڤبەرا ڕوسیا و دەولەتا ئۆسمانیدا دڤی ماوەیدا گەهشتە ڕادەیەکی و شەڕ دناڤبەرا واندا ل سالا ١٨٢٨ز هەلبوو و سوپایێ ڕوسی شیا بەلقان ببریت و بگەهیتە (ئەدرنە) و (ئەستانە) ژی ژ گرتنێ نێزیکبوو ئەگەر سولتانی داخوازا ئاشتیێ نەکربا. پەیمانا ئەدرنە ل سالا ١٨٢٩ز هاتە گرێدان و ل گۆرەی وێ پەیمانێ ئوتۆنۆمی بۆ یونانێ هاتە دان پشتی هنگی دەولەتا ئۆسمانی ل سالا ١٨٣٢ز رازیبوو کۆ سەربخۆیا تەمام بدەتە یونانێ و میر ئۆتۆ (Otto) میرێ دووێ یێ باڤاریا هەردوێ سالێدا بۆ پاشایێ یونانێ.

سەرخۆبوونا (سەربخۆیا) ڕۆمانیا :

ئەو خەباتا نیشتیمانپەروەرانە یا کو دیونانێدا هاتیە کرن ژبۆ رزگاربوونێ ژ دەستهەلاتا ئۆسمانی کارکرە سەر ڕۆمانیا و هەردوو ویلایەتێن (ولاکیا و مولداڤیا) ئێکوودووگرت ل ژێر سەرکردایەتیا میرێ پێشکەفتنخواز (ئەسکەندەر کوزا) کو دەرەبەگاتی ژناڤبر و زانینگەها (بوخارست) دامەزراند، بەلێ ئەڤ چاکسازیە بدلێ ملکدراێن مەزن نەبوون لەورا وان ئەسکەندەر نەچارکر کو ل سالا ١٨٦٦ز دەست ژ دەستهەلاتێ بەردەت و میر (شارل)ی ل جهێ وی بدانن کو ژ بنەمالا ملکدارێن ئەلمانی بوو.

ڕۆمانیا و هەروەسا بولگاریا و سربیا شیان سەربخو یا تمام دکونگرێ (بەرلین) دا بدەستڤەبینن. بەلێ هەرێمێن ئەورۆپا یا رۆژهەلات هەتا کو سەدێ بیستێ هەر دبن سیبەرا کەڤنە پەرستی و رژێما پاشاتی و پاشمایێن دەرەبەگاتییدا ماینە کو بوویە ئەگەرێ پاشکەفتنا وان ژلایێ پێشکەفتنا پیشەسازی و زانستی و دەستووری ڤە کو باکورێ رۆژئاڤا یا ئەورۆپا ڤەگرتبوو.

جەنگێ قەرم و پەیمانا پاریس (١٨٥٣ - ١٨٥٦)ز:

بێگۆمان بێهێزبوونا دەولەتا ئۆسمانی و تێکشکاندنا وێ بوونە ئەگەرێ دەستێوەردانا دەولەتان د کاروبارێن وێدا و سولتان تێگەهشت کو پێدڤییە چاکسازیان د دەولەتا خۆدا بکەتن بتایبەتی دسوپای دا، ل وی دەمی سولتان مەحمودێ دووێ نەچاربوو دگەل محەمەد عەلی پاشای بجەنگیت. و سولتان مەحمود دهەلوەشاندنا سوپایێ ئینکیشاری و دامەزراندنا سوپایەکێ ڕێکخستی (نظامي) دا بسەرکەڤت و (رەشید پاشا) یێ سەرۆك وەزیر (الصدر الاعظم) گەلەکێ رژدبوو بۆ هندێ کو ئەڤان چاکسازیان بکەت، چونکی بەری هنگی بالیۆزێ دەولەتا ئۆسمانی بوو ل

لەندەن ئەوی کاری ژی هاریکاریا هندێ کر کو ژ نێزیکڤە ژیانا ئەوروپا ڤەکۆلیت و پاشی تێبگەهیت لەورا رژدبوو لسەر باشکرنا بارێ دەولەتا ئۆسمانی. بەرنامێ وی ب دلێ سوڵتان مەحمودێ دووێ و پاشی ب دلێ سوڵتان عەبدولمەجیدی بوو.

لیستە ناما خەتێ شەریف گۆلخانە :

سوڵتان عەبدولمەجید ل ساڵا ١٨٣٩ز ل بەرامبەر مە زنە بەرپرسێن دەولەتێ و نوینەرێن دبلۆماسی لیستە ناما چاکسازیێ دەرکر و ئەڤ لیستە نامە ب پەیاننامە (خەتێ شەریف گۆلخانە) هاتە ناڤکرن کو هەمی مافێن هەڤوەلاتیان تێدا هاتبوون، وەکی ئازادی و وەکهەڤی دباجاندا و مافێ ملکداریێ. هەروەسا بەحسێ رێکخستنا پۆلیس و سوپای و چاککرنا وی تێدابوو. بەلێ ئەڤ چاکسازیە نەهاتینە بجهئینان و بەرهنگاریەکا توندودژوار ژ گەلەك لایێن جودا جودا ڤە لێ هاتە کرن، و بارێ هەڤوەلاتێن مەسیحی ژ وان بیاڤان بوو ئەوێن لیستە ناما چاکسازی بخوڤە گرتین، کو بوویە ئەگەرێ رووبدانا هندەك گیروگرفت و کێشان دناڤبەرا پیاوێن ئایینی یێن مەسیحی دئەردێن پیرۆزدا.

وئەڤ کێشە ژ وان بابەتان بوون کو ڕوسیا وفرەنسا کرە بەهانە بۆ دەستێوەردانێ دکاروبارێن دەولەتا ئۆسمانیدا. و پیاوێن ئاینێن کاثولوکی پشتاخۆ ب فرەنسا گرێدا و پیاوێن ئایینێن ئەرثوذوکس پشتاخۆ ب ڕوسیاڤە گرێدا. ناپلیۆنێ سیێ حەزا بەرفرەهکرن و بلندکرنا پلە و پایێ فرەنسا هەبوو. قەیسەرێ ڕوسیا کەفتە دانوستاندنێ دگەل بریتانیا برێکا بالیۆزێ وێ ل بتروگراد (پایتەختێ ڕوسیا قەیسەری) و گوت کو دەولەتا ئۆسمانی (زەلامەکێ نەخۆشە) دناڤ دەستێت مەدا پێدڤییە بەری مرنا وی لسەر دابەشکرنا ملکێن وێ ڕێکبکەڤین. بەلێ بریتانیا

بەرهنگاریا ڤی پرۆژەی کر ڕوسیا بتنێ خۆ د دەولەتا ئوسمانی هەلدا، و ل ساڵا ١٨٥٣ز قەیسەرێ ڕوسیا میر (مەنشیکۆف) هنارتە دەف سوڵتانی کو مافێ پارستنا مەسیحیێن ئە ڕثوذوکسان ل قودسێ بدەتە ڕوسیا. بەلێ (لۆرد ستراتفۆرد) بالیۆزێ بریتانیا ل ئەستانە زانی مەرەما ڕوسیا چییە د ڤێ داخازیێدا، شیرەت ل مەنشیکوفی کر کو بتنێ کێشا بەرەڤانیکرنێ ژ مافێن ئە ڕثوذوکسان ل ستوخۆ بگریت نەك داخازا پاراستنا وان بکەت و سوڵتانی ژی بهاندانا ستراتفۆردی ئەو داخازی قەبیل نەکر. مەنشیکوف ڤەگەریاڤە ڕوسیا و گەفێن شەڕی ب دژی سوڵتانی کرن.

نەمسا د ڤێ مەسەلێدا بوویە ناوبژی (حکم) بۆ چارەسەرکرنا وێ کێشێ وداخاز ژ دەولەتا (بریتانیا و فرەنسا و بڕوسیا و نەمسا) کر بۆ کونگرەکی کو ل (ڤیەننا) بهێتە گرێدان و کونگرە لسەر هندێ ڕێککەفت کو یاداشتەکێ ئاراستەی دەولەتا ئۆسمانی و ڕوسیا بکەت و ئەوێ یاداشتێ داکوکی ل سوڵتانی کر کو پێدڤییە مافێ هەڤوەڵاتییێن مەسیحی بپارێزیت هەروەکی جاران چەوا دپەیمانا کوچك کینارچی دا هاتبوو پاراستن. ڕوسیا ئەڤ یاداشتە قەبیل نەکر وەسا ل قەلەمدا کو پاراستنا هەڤوەڵاتییێن مەسیحی مافێ وێ بخوێیە نەك یێ سوڵتانی.

جەنگێ قەرم:

ڕازینەبوون لسەر وێ یاداشتێ ژ لایێ ڕوسیاڤە بوویە ئەگەرێ هەلبوونا جەنگی و بریتانیا و فرەنسا ڕژدبوون لسەر بەرهنگاربوونا ڕوسیا و داکوکی کرنا سوڵتانی بۆ دانانا راددەکی بۆ دەستێوەردانا ڕوسیا دکاروبارێن دەولەتا ئۆسمانیدا. و هێرشا ڕوسیا بۆ سەر دەولەتا ئۆسمانی بوویە ئەگەرێ پشکداربوونا کەشتیگەلا بریتانی دوی جەنگیدا و لێدانا بەندەرێ سواستبۆل، هەروەسا هندەك شەڕێن گرنگ دهشکاتییێدا روویدان، ڕوسیا تێدا شکەست و داخازا ئاشتیێ کر.

پەیمانا پاریس:

ژ ئەنجامێ ڤێ چەندێ پەیمانا پاریسێ ل ٣٠ ئادارا سالا ١٨٥٦ز د ناڤبەرا ڕوسیا ژلایەکیڤە و فڕەنسا و دەولەتا ئۆسمانی ژ لایەکێ دیڤە هاتە گرێدان، و گرنگترین ماددێن وێ ئەڤەنە:

ئێك: دەولەتان بریارا هندێ دا کو دەولەتا ئۆسمانی ببیتە ئەندام د کۆڕێ ئەورۆپی (Concert of Europe) دا و دڤێت سەرخۆبوون و ئێکەتیا دەولەتا ئۆسمانی دابین بکەن

دوو: سولتان ب وێ رازیبوو کو چاکسازیان دوەلاتێ خۆدا بکەت و چ جوداهیەکێ دناڤبەرا هەڤوەلاتیاندا دئایین و رەگەزیدا نەکەت وسولتانی ب ئاشکرا لیستە ناما (خەتێ هەمایون) دەرکر کو گەهشتە دەولەتان و کرە پاشکۆیەك بۆ پەیمانا پاریس.

سێ: دەریا رەش بێ لایەن هاتە دانان و بەندەرێن وێ ل بەردەم بازرگانیا گشت ولاتان هاتنە ڤەکرن بمەرجەکی لبەردەم پاپۆرێت جەنگی بگرن و رێك ژ دەولەتا ئۆسمانی و ڕوسیا گرت بۆ دروستکرنا (کەلهان) ل کنارێن وان هەروەسا هێزێن جەنگی یێن ڕوسیا تێدا دیارکرن.

چار: باژێرێ (قارس) ل باکورێ کوردستانێ بۆ بن دەستهەلاتا دەولەتا ئۆسمانی و نیمچە گزیرتا قەرم بۆ بن دەستهەلاتا ڕوسیا ڤەگەڕاندەڤە.

پێنج: ڕێیا دەریایی ل رووبارێ دانۆپ هاتە دان بۆ گشت دەولەتان و برێڤەبرنا وی ئێخستە دبن چاڤدێریا لیژنەکا دەولەتی دا.

شەش: باشوورێ بساربیا بۆ مۆلداڤیا ڤەگەڕاندەڤە هەرئێك ژ مۆلداڤیا و ولاکیا دانە سولتانی بمەرجەکی سەربخۆیا ناڤخۆ هەبیت بۆ هەر ئێك ژ وان جڤاتەك هەبیت کو بریارا جۆرێ حوکمی بدەت و ڕوسیا دەست ژ پاراستنا

ڤان هەردوو ویلایەتان بەردا.

حەفت: سەرخۆبوونا ناڤخۆیی بۆ سربیا هاتەدان بمەرجەکی دبن دەستهەلاتا سولتانیدا بمینیت.

هەشت: و د پاشکویەکێ تایبەتێ سەر بڤێ پەیمانی ڤە بریار هاتەدان دەولەتا ئۆسمانی دەرتەنگێن خۆ لبەردەم پاپۆرێن جەنگیێن گشت دەولەتان بگریت.

گرنگیا شەڕێ قەرم:

ئەوا دهێتە زانین ئەوە کو چاککرنا رژێما حوکمی دئمپراتۆریەتا ئۆسمانیدا دویماهیك تشت بوو ئیستعمارا ئەورۆپی هزر تێدا بکەت. و هەر دەولەتەکێ ئارمانجەکا تایبەتی یا خۆ هەبوو ژ پشکداربوونا خۆ دجەنگێ قەرم دا چونکی فرەنسا دبن دەستێ ناپلیۆنێ سیێ هەولا ڤەگەڕاندنا پلە و پایێ بەرفرەهیا خۆ دا کو ئەوژی ئارمانجەکا ئاشۆپی بوو بڕوسیان و ئیتالیان هەولا جۆرە ئێکەتیەکا نەتەوی دا، بەلێ بریتانی دترسیان ژ هزرا قەیسەرێن ڕوسیا بۆ دەستبسەرداگرتنا دەرتەنگێن تورکی، چونکی بڤی رەنگی هاتن و چوونا وان دعیراقێ و کەنداڤی دا بۆ هندستانێ تووشی مەترسیێ دبیت دوی دەمیدا کو ئارمانجێن سەربازی یێن بریتانی بتنێ پێکهاتبوون ژ گرنگیدان ب هۆکارێن ستراتیژی بەلێ ل رۆژهەلاتا ناڤین و ناڤەندا ئاسیا، ئارمانجا دەولەتێن ئەورۆپییێن دی هەلوەشاندنا پەیمانا ١٨١٥ز و بجهئینانا کونگرێ ڤیەننا بوو، کو چارە نڤیسێ گەلێن رۆژهەلاتێ و ناڤەندا ئەورۆپا یێ گرێدای بوو بوێ رامیاریا (سیاسەتا) کەڤنە پەرستیا کو نەمسا و ڕوسیا پەیرەودکر، و بتایبەتی پشتی وان دربێن کو ئەڤان هەردوو دەولەتێن کەڤنە پەرست داوەشاندینە بزاڤێن مللییێن خۆ دەمێ شۆرەشێن ١٨٤٨ز دا دیاربوو هەر وەکی مە ل فرەنسا دیتی و ل ئەلمانیا و بریتانیا و ئیتالیا و نەمسا و هەتا ل ڕوسیا

ب خۆژی بەلاڤبوو، کو ئارمانجا وان گوهۆرینا ڕژێما حکومەتێن کەڤنەپەرست بوو، هەروەسا رژدبوون لسەر دانانا دەستووری ژ لایێ وان سەرکردێن کەڤنە پەرست ڤە. هەرەوسا تێکشکاندنا ڕوسیا قەیسەری ل جەنگێ قەرم ل سالاّ ١٨٥٦ز مزگینیەك بوو بۆ بەرەیێ کرێکار و جوتیار و نیشتیمانپەروەران ل ئەورۆپا دڤی بیاڤیدا ب ئێکەم پێنگاڤ دهاتە ل قەلەمدان ژ پێخەمەت رزگاربوون ژ قەید و زنجیرێن کەڤنە پەرستیێ، و ژ لایەکێ دیڤە برەنگەکێ گشتی جەنگێ قەرم بەرپەرەکێ رەش بوو ددیرۆکا حکومەتێن ئەورۆپی یێن وی دەمیدا ئەوژی ژبەر وێ قوربانیدانا مەزن یا کو ژ پێخەمەت وی جەنگێ بەرفرەھ داین.

گرنگترین ئەنجامێن جەنگێ قەرم ئەوبوون کو ئەورۆپا کومەکا گوهۆرینا بخوڤە دیتن، کو مەرەما مە ژی ئەوە کو گەلان دەست ب داخازیان کر ژ بۆ گوهۆرینا جۆرێ حوکمی دولاّتێن خۆدا و رزگاربوون ژ حوکمێ بێ سنوور و پێدانا وان دەستوورێن کو ماف و ئەرکێن وان دیاردکەن.

ماوێ (دەمێ) ١٨٥٩ز - ١٨٧١ز ئەڤە بخوڤە دیتن:

١- دامەزراندنا ئیمپراتوریەتا نوی یا ئەلمانی.

٢- دەولەتەکا ئێکگرتی ل ئیتالّیا.

٣- پاشاتیەکا دوو قولی ل نەمسا و مەجەر.

٤- گوهۆرینێن گرنگ ل ڕوسیا.

٥- شەڕێ ناڤخۆ و سەرکەفتنا ویلایەتێن باکوری بسەر باشوری ل ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا.

٦- بدەستڤەئینانا هاتنا ئێکەتیا کەنەدا.

٧- ڤەژاندنا نوی یا یابانێ و کارتێکرنا وێ ل سەر شارستانیا رۆژئاڤا. و هندەك

ئەگەرێن گرنگ کو هەڤبەندی ب پێشڤەبرنا هێلا ئاسنی و پاپۆران و دەریایی پتر کارکرە سەر سەرکەفتنا ڤان گوهۆرینا کو هاریکاریا گوهۆرینا هزر و کەل و پەلان، هەروەسا ڤەگوهاستنا خەلکی ژ جهەکی بۆ جهەکێ دی کر، ژ لایێ ڕامیاری ڤە دشێن بێژین کو ئەڤ رۆخسارە ڤێکرا پێشکەفتنا هزرا دەولەتا نەتەوی ژێ دەرکەفت.

ئەڤ گوهۆرینێن کو (هاتینە بەحسکرن) ئێکسەر دبەرژەوەندییا گەلاندا نەبوون بەلکو د گەلەك دەماندا قوناغا ڤەگوهاستنێ بوو کو هاریکاریا مللەتان کریە ژبۆ هندێ بەردەوام خەباتێ بکەن ژ پێخەمەت داخازیێن خۆ لسەر کیستێ داگیرکەرێن بیانی جارەکێ و لسەر کیستێ حاکمێن ستەمکارێن خۆ جارەکا دی.

شەڕێ ڕوسیا - دەولەتا ئۆسمانی و کونگرێ بەرلین:

مە دیت کو پەیمانا پاریسێ ئەوا ژ ئەنجامێ جەنگێ قەرم هاتیە گرێدان بوویە ئەگەرێ راوەستاندنا دەستێوەردانا ڕوسیا دناڤ کاروبارێن دەولەتا ئۆسمانی دا، هەروەسا بیاڤ بۆ سولتانی خوشکر بۆ ئەنجامدانا چاکسازیێن پێدڤی بۆ کاروبارێن دەولەتێ.

لیستەنامە خەتێ هەمایۆن:

ب ڕاستی سولتان عەبدولمەجید هەولدا کو مفای ژڤێ دەرفەتێ وەربگریت، ل ١٨ی شواتا ١٨٥٦ز لیستەنامەکا یاسایی دەرکر کو بنافێ (خەتێ هەمایۆن) یا بەرنیاسبوو، هندەك چاکسازیێن جۆر ب جۆر دبیاڤێ کارگێری و فێرکرن و کاروبارێن سوپای دا بخۆڤە گرتن، بەلێ چ ژێ نەهاتە بجهئینان بتنێ ئەونەبیت کو گرێدای بیت ب هێزئێخستنا سوپای ڤە، بەلێ سولتان (عەبدولعەزیز) ێ کو پشتی وی بوویە سولتان و پویتەدا ب رێکێن هاتن و چوونێ و کاروبارێن فێرکرنێ و رێکخستنا کارگێری و

دادگەها دادپەروەری دامەزراندن، هەروەسا (جڤاتا دەولەتی) دانا کو دەستهەلاتا یاسادانانێ و کارگێریێ پێ هاتە دان بەلێ پرانیا ئەڤان چاکسازیان دبێ ئەنجام بوون. و سەرنەکەفتنا و ان دزڤریتەڤە بۆ هندەك ئەگەران وەکو نەبوونا هژمارەکا پێدڤی ژ فەرمانبەرێن خودان شیان و خوین گەرم بۆ چاکسازیێ و هەروەسا دگەل کۆمەکا پارێزگار و کنار گرتیان ڕووی ب ڕووی ئێکودوو بوون کو وان چ گوهۆرین نەدڤیان هەروەسا پرانیا گەلان دنەزان و پاشکەفتی بوون گرنگیا چاکسازیان نەدزانی و دگەرم نەبوون بۆ ڤان چاکسازیان و سولتانی ژی چ لدەف وی گرنگ نەبوو بتنێ روخسار نەبیت، بتایبەتی دەمێ مژویلی تێرکرن و رابورین و خۆشییێن خۆ بوو. دەولەتا ئوسمانی یا بەردەوام بوو لسەر رێبازا خۆ بێ کو مفای ژ وێ دەرفەتێ وەربگریت ئەوا بۆ هاتی لگۆر پەیمانا پاریسێ.

ڕوسیا ل دەرفەتەکا گونجای دگەریا بۆ رزگاربوون ژ ئاستەنگێن پەیمانا پاریس، و مە دیت دجەنگێ حەفتێ یێ دا ژ وان بەندێن تایبەت دەردکەڤیت ب گرێدانا هێزێن خۆ ل دەریا رەش، لدەمێ سالا ١٨٧٥ز هندەك پێکدادان ل بۆسنە و هێرسك ڕوویداین. ڕوسیا ئەڤ دەرفەتە بدەلیڤە زانی و ئاگرێ وێ پێکدادانێ خۆشکر کو ل هندەك جهێن دیێن بەلقاندا بەلاڤبۆیە.

و دەولەتێن ئەورۆپی کەفتنە دەستێوەردانێ و دانوستاندنا دناڤبەرا ئەلمانیا و ڕوسیا و نەمسا دەستپێکر کو ئەنجامێ وان پێشکێشکرنا یاداشتەکێ بوو بۆ سولتانی بناڤێ (یاداشتا ئەندراسی)، لگۆرەی کۆنت ئەندراسی وەزیرێ دەرڤەیێ نەمسا کو وی دانابوو. تێدا داخازا بجئینانا هندەك چاکسازیان دبەلقاندا کر.

بەلێ سولتانی ئەو چاکسازی نەکرن کو د ویلایەتێن بەلقانێ دا داخاز ژێ هاتبووکرن، هەروەسا شۆرەشگێر نەراوەستان بەلکو د شۆرەشا خۆدا دبەردەوام بوون. وسولتانی هەوەك برە سەر وان وزیانەکا مەزن گەهاندێ ب تایبەتی بولگاریان

کو ب دژواری و ب دل ڕەقی ئەو شکاندن. ئەڤەژی بوویە ئەگەرێ ئازراندنا ڕەئیا گشتی یا ئەورۆپی ب تایبەتی ل بریتانیا. ڕوسیا ئەڤە بدەرفەت زانی و قەیسەر ئەسکەندەرێ دووێ یاداشتەك بۆ سولتانی ڕەوانەکر تێدا داخازا راگرتنا کوشتارێ کر، ئەگەر نە، دێ ڕوسیا نوینەرێ خۆیێ دبلۆماسی ژ دەولەتا ئوسمانی ڤەکێشیت. سولتان عەبدولحەمید کو ل وی دەمی هاتبوو سەر حوکمی، ب وێ ڕازیبوو و ڕێککەفتنەك ل دووماهیا سالا ١٨٧٦ز گرێدا.

پەیمانا سان ستیڤانۆ:

ل وی دەمێ کو سولتان عەبدولحەمیدی نوینەرێن دەولەتان قەبوول نەکرین بۆ سەرپەرشتیکرنا کاروبارێن چاکسازیا حکومەتا ئوسمانی ژ بەر کو دەستێوەردانە د کاروبارێن ناڤخۆییدا، ڕوسیا ئەو ببەهانە دانا و شەر بدژی سولتانی راگەهاند پاشی رۆمانیا و سربیا مۆنتینیگرو (چیایێ رەش) چوونە دگەلدا و سوپایێن ڕوسیا (سۆفیا) و (ئەدرنە) داگیرکرن هەروەسا چوونە دناڤ قەفقاسێ دا و سولتان نەچاربوو داخازا ئاشتیێ بکەت پشتی کو بۆ وی روون بووی کو دشیانێن سوپایێ وی دا نینە بەرسینگێ هێرش کەران بگریت ل ٣ی ئادارا ١٨٧٨ ز پەیمانا سان ستیڤانۆ هاتە گرێدان، لگۆرەی ڤێ پەیمانێ بریارا سەرخۆبوونا رۆمانیا و مونتینیگرو (چیایێ رەش) هاتە دان (بەلێ بولگاریا) ژ وان زەڤیان پێکبهێت کو دکەڤنە دناڤبەرا دانۆب و دەریا ئیجە دا و سەربخۆییا ناڤخۆ بدەتێ دبن دەسهەلاتا سولتانیدا. ڕوسیا باتۆم و قارس و دبرۆجە داگیرکرن، هەر وەسا سولتانی دەستدا چاکسازیان ل بۆسنە و هێرسك ب سەرپرشتیا ڕوسیا و نەمسا بەلێ ئەڤە ب دلێ ولاتێن ئەورۆپی نەبوون ب تایبەتی بریتانیا ژ ئەوا ڕوسیا ب دەستخۆڤەئینای

د پەیمانا سان ستیڤانۆدا، ب بەهانا هندێ کو بەحسکرنا گیروگرفتێن دەولەتا ئوسمانی بۆ کۆڕێ ئەورۆپی ڤەدگەریتن. لەورا ڕوسیا نەچار کر بۆ رازیبوون لسەر پێداچوونا پەیمانا سان ستیڤانۆ دکونگرەکیدا کو ل بەرلین دێ هێتە گرێدان.

کونگرێ بەرلین:

نوینەرێن دەولەتان ب سەرۆکاتیا بسمارکی ل بەرلین کومبوون و لسەر پەیمانەکا دی رێککەفتن کو جهێ پەیمانا سان ستیڤانۆ بگریتەڤە. ل ١٣ی تیرمەها سالا ١٨٧٨ ز پەیمانا نوی هاتە مۆرکرن، و گرنگترین بەندێن وێ ئەڤەنە:

ئێك: ڕوسیا، بسارابیا و باتۆم و قارس و ئەردەهان بر.

دوو: دانپێدان ب سەرخۆبوونا تەماما رۆمانیا کر و دبروجە دایێ بەرامبەر دەستژێبەردانا بسارابیا کو هاتە دان بۆ ڕوسیا.

سێ: دانپێدان ب سەربەخۆییا سربیا و مونتینیگرۆ (چیایێ رەش).

چار: بریار هاتەدان کو نەمسا هەرێمێن بۆسنە و هێرسك داگیر بکەت و بڕێڤە ببەت ب مەرجەکی هەر دبن دەستهەلاتا سولتانیدا بمینیت.

پێنج: سەرخۆبوونا ناڤخۆیی دا بولگاریا و هەر ل ژێر دەسهەلاتا سولتانی ماڤە (ڕۆم ئیلا ڕۆژ هەلات) ژێ ڤەڤەتاند و دگەل ملکێن سولتانی ما یە ڤە.

شەش: بریتانیا گزیرتا قوبرسێ ژ دەولەتا ئوسمانی وەرگرت.

پرسیارێن بەندێ چارێ

١- ئەڤێ دەستەواژێ (پەرەگراف) لێکبدە ((شۆرەشا پیشەسازی پەیوەندی بهێزێ ڤە هەبوو د ئەوا کو ل سەدێ نوزدێ دا ل بریتانیا رووپدای ژ لایێ چاکسازی و جڤاکی و دەستووری ڤە)).

٢- رۆلێ هەر ئێك ژ بسمارکی و کاڤووری راڤەکە دەربارەی پێکئینانا ئێکگرتنا ئەڵمانیا و ئێکەتیا ئیتاڵیا.

٣- لایێن وەکهەف و ژێك جودا د بارێ (نافخۆ و دەرڤە یا ئەڵمانیا و ئیتاڵیا دا پشتی سەدێ نۆزدێ روون بکە).

٤- مەرەم ژ ئەڤان چییە؟ (ڕۆژ هەلاتا نافین، ڕۆژ هەلاتا نێزیك، ئیمپراتوریەتا ئوسمانی، بەلقان، کێشا ڕۆژ هەلات، مافێن تایبەتیێن بیانیان).

٥- هەلویستێ ئیستعمارا (ئیمپریالیزم) بریتانی ل ڕۆژ هەلاتا نێزیك د ماوەی نیڤا ئێکێ ژ سەدێ نوزدێ دا. چاوا بوو؟

٦- گرنگیا جەنگێ قەرم دەربارەی سیاسەتا (گوهۆرین د ئەورۆپادا) چییە؟

٧- بۆچی بریتانیا هاریکاریا بزاڤا نەتەوایەتی ل بەلقان کر بەلێ ڕۆژهەلاتا نافین ژ پشت گوهـ هافێت؟

چالاکی

١- لسەر نەخشەکێ نە نڤیسی یێ ئیتاڵیا، قوناغێن بدەستڤەئینانا ئێکەتیا ئیتاڵیا دەستنیشان بکە.

٢- لسەر نەخشەکێ نە نڤیسی یێ (ئەڵمانیا) قۆناغێن بدەستڤە هاتنا ئێکگرتنا ئەڵمانیا دەستنیشان بکە.

٣- گۆتارەکێ دەربارەی ئێك ژ وان کەسێن نەتەوایەتی بنڤیسە کو ڕۆلەکێ بلند د بدەستڤەئینانا ئێکەتیا ئیتاڵیادا هەبوو.

بەندێ پێنجێ

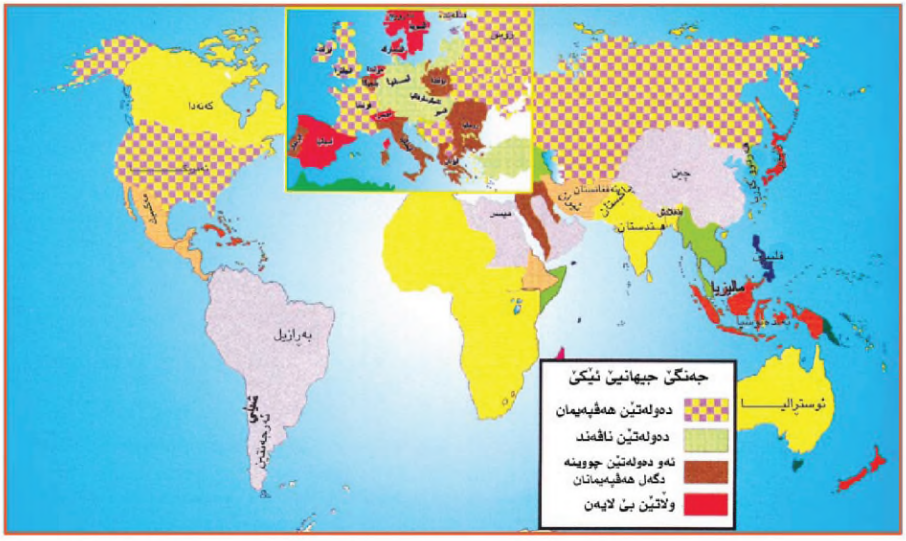
جەنگێ (شەڕێ) جیهانی یێ ئێکێ

پشکا ئێکێ:

ئەگەرێن جەنگی (شەڕی):

ئەگەرێن نەڕاستەوخۆیێن جەنگی (شەڕی)

تشتەکێ ئاشکرا بوو کو دابەشبوونا ئەورۆپا بۆ دوو بەرەیێن مەزن ب دژی هەڤدوو، دێ بیتە ئەگەرێ پێکدانا وان ژ بەر جوداهیا بەرژەوەندیێن هەر دو بەرەیان ژ لایەکی و گەشەکرنا شێوێ گرێدانا پەیمانێن کو دەولەتێن هەر بەرەیەکی ژ وان ب ئێکو دووڤە گرێددەت ژ بەرهڤانیێ بۆ هێرش برنێ ژ لایەکێ دیڤە. جوداهیا دناڤبەرا هەردوو بەرەیاندا بەرفرەهتر دبیت هەر دەمێ کو کێشەکا سیاسی ڕووی بدەت هەتا کو دەولەتان جەنگەکێ گشتی پێشبینی دکر، چۆنکی ئەورۆپا هێشتا ژ کێشەکێ ڕزگار نەبووی خۆ لهەمبەر کێشەکا دی ددیت کو ژ کێشا بەراهیێ ئالۆز تر بوو.و مل بملێ ئەڤی

باری ژی دابەشبوونا دەولەتان بۆ دوو بەرەیان هندەك حەز و ڕێسایێن (دەستوور) گشتی هەبوون کارتێکرن ل جڤاکێ ئەورۆپی دکرن و جوداهی دناڤبەرا واندا بەرفرەهتر لێدکر و ڕێك بۆ هەلبوونا ئاگرێ شەری خۆش دکر. لەورا دشێین ئەڤان ئەگەران ب دوو پشکێن سەرەکی دیار بکەین کو ئەگەرێن راستەوخۆ و ئەگەرێن نە راستەوخۆ نە. **و ئەڤێن لخارێ دیار کورتیا ئەگەرێن نەراستەوخۆ نە:**

ئێك: هەڤسەنگی دناڤبەرا وەلاتان:

ئەڤ بنەمایە هاتە پەیرەوکرن ژ بۆ بەرەڤانیکرن ژ سەرخۆبوونا دەولەتان و پاراستنا ئاشتیێ ژ دەست درێژییا ئێك ژ دەولەتێن مەزن لسەر ئەوێن دیتر بەلێ ئەورۆپا پشتی گرێدانا زنجیرەکا پەیمانان (کو پرانیا وان نهێنیبوون) بۆ جۆرەك ژ هەڤسەنگیێ ژ کۆمەکا هەڤپەیمانان کو دەولەتێن هەر بەرەیەکی ژ لایەکێڤە پێکڤە گرێددەت، ئەگەر کێشەیەك دناڤبەرا ئێك ژ دەولەتێن هەر بەرەیەکی دگەل دەولەتەکێ ژ بەرەیێ دی ڕوویدابا، هەڤپەیمانێن هەر دەولەتەکێ ژ وان دا هاریکاریا وێ کەت، ب ڤی ڕەنگی هەڤسەنگی دناڤبەرا وەلاتاندا لەنگ بوو و هەتا ڕادەکێ زۆر ب بارێ وی سەر دەمی ڤە گرێدایبوو، بەلێ ئەو بارودۆخ ئالۆزتر لێدهات ب تایبەتی پشتی کو ئەڤ پەیمانە هێدی هێدی ژ شێوێ بەرەڤانیێ هاتینە گوهۆرین بۆ شێوەکێ دی دچارچۆڤێ هێرش کرنێ دا، لەورا هەر بەرەیەکی وەسا ددیت کو چریسکا ئێکێ یا جەنگی دێ ژ بەرەیێ دیتر دەست پێدکەت.

دوو: هەڤرکیا ئیستعماری:

هەڤرکیا ئیستعماری وەکی مە دیتی پشتی شۆرەشا پیشەسازی دەستپێکر وەك خواستەکێ بۆ ڤەدیتنا بازار و کەرەستێ خاڤ بۆ وەبەرهێنانێ و بکارئێخستنا سەرمایێ زێدە. بەلێ دەولەتان ئەڤ هەڤرکییە بۆ دوژمناتی و ئافاکرنا ئمپراتۆریەتـــان ڕادکێشا. هەر وەسا بوویە رۆخسارەك ژ رۆخسارێن هەڤرکیێ ژ

پێخەمەت ڕومەتا نەتەوەیی و ئەف هەڤرکییە ژ بۆ خرابکاریێن رامیاری رادکێشا هەر وەسا پەیمان بەستنا هەر بەرەیەکی بۆ بجهئینانا پروگرامێن ئیستعماریێن خۆ بهێز دکرن.

و ئەوا کو ئەف هەڤرکییێن ئیستعماری موکم کرین، ئەو بۆ کو دەولەتان وەسا ددانا کو ڤەدیتنا داگیرگەهان پشکەکە ژ پروگرامێن نەتەوەیی، ب ڤی ڕەنگی جوداهی دبەرژەوەندییاندا پتر لێهات چارەسەرکرنا وانا دشیاندا نە بوو، و هەر بەرەیەکی کۆمەکا داخازیا هەبوو کو دڤیا بدەستڤە بینیت ب پێشێلکرنا بەرەیێ دیتر خۆ ئەگەر شەڕ ژی روی بدەت.

سێ: هەڤرکی دپڕچەککرنێدا:

پشتی کو ئەو گونگرێن بۆ سنوردارکرنا پڕ چەك کرنێ ل کونگرێ لاهای یێ ئێکێ ل سالا ١٨٩٩ ز و کونگرێ دووێ لسالا ١٩٠٧ ز بسەرنەکەفتین، دەولەتان دەست ب هەڤرکییێ کر بۆ پڕ چەك کرنا سوپایێن خۆ ب تازەترین چەکێ کوژەك و ژناڤبەر و وێرانکەر و پرانیا بودجێن خۆ بۆ ڤێ مەرەمێ تەرخانکرن، هەر وەسا مەشقا ب زۆری بسەر گەنجێن خۆ سەپاند بڤی رەنگی ئەورۆپا پر چەك بوو و چاڤەریێ دەمژمێرا هێرش و کوشتارێ دکر.

چار: پڕوپاکندە:

گەلەك جارا ڕۆژنامە هۆیەك بوو بۆ ئازراندنا کەرب و کینا دناڤبەرا وەلاتاندا، ئەو ژی ژبەر وان دەنگوباسێن نەتەمامێن کو بەلاڤدکرن، پڕوپاگندێن خراب ب قەسد ب دژی دەولەتەکێ ژ دەولەتان بەلاڤدکرن، نموونا ئێکێ بۆ ئەوان پڕوپاگندێن خراب ئەو بۆ کو ڕۆژنامێن نەمسا دژی ئێکو دو پشتی کوشتنا ئەرشدوق (فردیناند) بەلاڤدکرن و رەئیا گشتی ل جیهانێ ژەهراوی کر و لەز دهەلکرنا ئاگرێ جەنگێ (شەڕێ) دناڤبەرا واندا دکر پشتی بەرفرەهکری بۆ جەنگەکێ جیهانی و هندەك

جارا وەسا ڕوویددا کو حکومەتان ب خۆ ب ڕۆژنامە هێرش دکرە شەڕ دوژمنێن خۆ. ئەڤ جۆرە هێرشێن راگەهاندنێ و پڕوپاگندێن خراب هۆیەك بوو بۆ تێکچوونا پەیوەندییان و هەلبوونا ئاگرێ جەنگی دناڤبەرا مللەتاندا.

هۆییێن ڕاستەوخۆییێن جەنگی:

دوژمناتیا د ناڤبەرا نەمسا و سربیا دا:

هۆیێن راستەوخۆیێن جەنگێ جیهانیێ ئێکێ ڤەدگەریتن بۆ دوژمناتیا دناڤبەرا نەمسا و سربیا دا دەربارەی رەگەزێن سلاڤی د ئمپراتوریەتا نەمسا و مەجەردا، سربیا ژی دەڤەرەك بوو بۆ ئازراندنا ڤان رەگەزان، نەمسا وەسا ددیت کو ئەڤێ دەولەتێ ژناڤببەت ژ بۆ رزگار بوون ژ بزاڤا سلاڤی بەری مەترسیەکێ پەیدا بکەت.

نەمسا یا پشت راستبوو ژ هندێ کو ڕوسیا دێ هاریکاریا سربیا کەت ئەگەر جەنگێ دناڤبەرا واندا دەسپێکر، لەورا نەمسا وەسا باشتر دزانی کو جەنگ زویتر دەستپێبکەت بەری کو ڕوسیا سوپای بەرهەڤ بکەت. هەر وەسا باوەری یا وێ وەسا بوو کو ئەڵمانیا دێ هاریکاریا نەمسا کەت ب دژی ڕوسیا لەورا لەزکرن د چارەسەکرنا کێشا دگەل سربیا دا بباشی دزانی بەری کو ئەڤ بارە بهێتە گوهۆرین و ل وی دەمی دێ مەسەلا جەنگی ئالۆزتر لێهێت.

ژ لایەکێ دیڤە سربیانەمسا بدوژمنێ خۆ و بئاستەنگەکا مەزن دزانی د ڕێکا کۆمکارا سلاڤی دا (الجامعة السلافية) بتایبەتی پشتی کو بوسنە و هێرسك ل سالا ١٩٠٨ ز ئێخستینە پالخۆ، لەورا سربی و سلاڤی ل بوسنە کەفتنە هەولدانا ژ بۆ بەلاڤکرنا پڕوپاگندێن سلاڤی و گەلەك کریارێن تیرۆری ئەنجامدان بۆ نەچارکرنا نەمسا کو داخازیێن سلاڤیان بجهبینیت. **کۆمەلا (لەپێ ڕەش)** یان **کۆمەلا (ئێکەتی یان مرن)** د ئەنجامدا پێکهات ژ بۆ کوشتنا دوژمنێن کۆمکارا سلاڤی و بجهئینانا

کریارێن توندوتیژیێ بۆ تیرورکرنا ئەوێ بەرهنگاریا ڤێ بزاڤێ بکەت.

وەسا ڕێکەفت (چێبوو) کو (ئەرشیدۆق فرەنسیس فردیناند) جێگرێ ئیمپراتورێ نەمسا و مەجەر و هەڤژینا وی ل ٢٨ خزیرانا ١٩١٤ ز سەردانا ویلایەتا بوسنە بکەت. بلەز کۆمەلا لەپێ رەش کەفتە بزاف و لقینێ ژ بۆ کوشتنا جێگرێ ئمپراتوری و هەڤژینا وی بۆ بدەستڤەئینانا ئەڤی ئەرکی سێ قوتابیان خۆ برە پێش و ئێك ژ وان ناڤێ وی پرنتزیپ (Printzip) بوو بۆمبەك هاڤێتە دناف کاروانێ میری دا ئەو دگەل هەڤژینا وی ل باژێرێ سەراییڤو کوشتن، ئەڤ ڕوویدانە ئەگەرێ ڕاستەوخۆ بوو بۆ جەنگی.

ب داویهاتنا جەنگی:

دەمێ شۆرەشگێران شۆرەشا ئکتوبەرا سوسیالیزمی لسالا ١٩١٧ ز بەرپاکری حەزا خۆ ڤەکێشانێ ژ جەنگێ جیهانیێ ئێکێ لدەف ڕوسیا پەیدا کر. هەتا کو بشێن دەسهەلاتا خۆ لسەر ولاتی بسەپنیین. ئەڤجا هەر چەندە هەڤپەیمانان دۆستەك ل ڕۆژ هەلاتێ ژ دەستدا، بەلێ دۆستەکێ دی ل ڕۆژئاڤایی بۆ پەیدابوو کو ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا بوو، ولاتێن دیژی هاتنە دگەل هەڤپەیمانان هەتا هژمارا وان گەهشتیە (٢٣) ولاتان ئەو بوو ئەلمانیا بەرەبەرە تووشی زیان و شکەستنێن مەزن بوو و هاریکاریێن ئەمریکا ژی بۆ هەڤپەیمانا دبەردەوام بوون ئەڤجا ئەلمانیا نەچاربووکو داخازا ئاشتبوونێ بکەت، ئەو بوو ل ١٩١٨/١١/١١ ز ڕێککەتن ناما شەر ڕاوستاندنێ هاتە مۆرکرن.

پشکا دووێ

کونگرێ ئاشتبوونێ ل پاریس

١- سەرکردێن کونگرەی:

شاندێن کونگرەی ل پاریسێ کۆمبوون، ئەڤ باژێرە بۆ گرێدانا وی کونگرەی لسەر داخازا فڕەنسا هاتە هەلبژارتن، بهزاران خەلك هاتن (ژبلی شاندێن ولاتان)، وەکو سیاسەتڤان و ڕۆژنامە نڤیس و گەشتیار و شاندێن گەلێن بچووك کو ژ بۆ پەیوەندیکرن ب زەلامێن کونگرەی و گەهاندنا داخوازیێن خۆ هاتبوون. نوێنەرێن هەر چار دەولەتێن مەزن ئەوێن کو کۆمبووین ئەڤە بوون:

ولسن (ئەمریکا) و کلیمانسۆ (فڕەنسا) و لوید جورج (بریتانیا) و ئورلاندو (ئیتالیا)، هەر ئێك ژ وان سەرۆکاتیا شاندەکی ژ سیاسەتمەدار و شیرەتکارێن هونەری ژ بۆ پشکداریکرن ددانا بەندێن پەیمانەکێدا دکرن. دەمێ کو (ئورلاندو) ی خۆ ژ کونگرەی ڤەکێشای ئەوێن دی مان و ب هەر سێکێن مەزن هاتنە ناڤکرن و کاروبارێن کونگرەی بڕێڤە دبرن، ب ڕاستی پڕانیا بریاران بڕێککەفتنا ئەوان تمام دبوون، دەولەتێن بچووك رۆلەکێ چالاك د بریاردانا ئەنجامێن ئاشتبوونێ نە ددیت.

٢- گرێدانا کونگرەی:

شاندێن کونگرەی بەری هاتنا خۆ بۆ پاریسێ بابەت و ڕاپورتێن زۆر و پرۆژێن جودا جودا بۆ نەخشێ تازەیێ ئەورۆپا بەرهەڤ کربوون، شاندێن پۆلەندا و چیك و سلاڤی ژی پرۆژێن تایبەت ب پاشەڕۆژا ولاتێن خۆ ڤە ئامادە کربوون، ئێکەم ڕۆژا کونگرەی ل ١٧ ی کانوونا دووێ لسالا ١٩١٩ ز دەسپێکر، نوینەرێن هەڤپەیمانان و دەولەتێن سەر ب وانڤە تێدا بەرهەڤ بوون. د شیانێن گشت ئەندامێن کونگرەیدا نەبوون کو هەمی ماددێن پەیماننامێ بدانن لەورا کۆمبوونێن گشتی یێن کونگرەی

بتنێ شەش ڕوینشتن ژێ هاتنە گۆڕێ بەلێ کۆمبوونێن دی بتنێ بۆ (جڤاتا بلندا ئاشتبوونێ) بوو (Supereme Peace Council)، یان جڤاتا دەهی (Council of ten) کو ژ نوینەرێن ویلایەتێن ئێکگرتی و بریتانیا و فرەنسا و ئیتالیا و ژاپۆنێ پێك هاتبوون، هندەك لیژنێن هونەریێن جودا جودا ژی پێکهاتن، نوینەرێن دەولەتێن مەزن سەرۆکاتیا وان دکر و ل وی دەمێ کو دەولەتێن مەزن دیتی کو کۆمبوونا جڤاتا دەهی ژ بەر زۆرییا ئەندامێن وێ ناهێتە گرێدان لەورا کۆمبوون بتنێ بۆ (جڤاتا چواری) (Council of four) ما نە ڤە کو ژ ویلایەتێن ئێکگرتی و بریتانیا و فرەنسا و ئیتالیا پێکهاتبوو، ئەڤ جڤاتە (٤٥) جاران کۆمبوویە و بریار لسەر پرانیا بەندێن پەیمانان دا، پشتی کو ژ لایێ لیژنێن جودا جودا ڤە هاتینە بەرهەڤکرن و هژمارا لیژنان (٨٥) لیژنێن هونەری بوون، ژ هەمیان گرنگتر (لیژنا کۆمەلا گەلان) و لیژنا قەرەبوویان و لیژنا رێکخستنا سنووری بوون، زمانێ ئینگلیزی و فرەنسی دوو زمانێن رەسمی (فەرمی) یێن کونگرەی بوون.

٣- گیروگرفتێن (ئاریشەیێن) کونگرەی:

گیروگرفتێن پەیمانێن ئیستعماریێن نهێنی کو هەڤپەیمانان دناڤبەرا خۆدا گرێدابوون ددەمێ جەنگیدا ژ مەزنترین گیروگرفتێن کونگرەی بوون کو سەرهلدای. وەکی پەیمانا نهێنیا لەندەن و رێککەفتناما سایکس پیکۆ (Sykes picot) کو تایبەتە ب ڕۆژ هەلاتا نێزیك ڤە و پاشی گیروگرفتا چاردە بەندێن ولسن کو دوێ وتارا خۆدایا ٨ ی کانوونا دووێ ١٩١٨ز بەلاڤکریە لگور وان بەندان ئەلمانیا ل ٣ چریا ئێکێ لسالا ١٩١٨ یاداشتا خۆ بۆ ولسن رەوانەکر کو تێدا داخازا ئاشتیێ دکەت، گرنگترین بەند ئەڤەنە:

١- هەلوەشاندنا دبلوماسیەتا نهێنی و پەیرەوکرنا دبلوماسیەتا ئاشکرا.

٢- سەربەستیا دەریاڤانی (دەریایی).

٣- نەهێلانا ئاستەنگێن کۆمەلایەتی.

٤- چەك رامالین هەتا وی راددەی کو ئاسایشێ بپارێزیت.

٥- مافێ چارە نڤیسی.

٦- بجهـ هێلانا هندەك دەڤەران وەکو (بەلجیکا و ئەلزاس و لۆرین و رومانیا و سربیا و هندەکێن دی ژی) و پێکئینانا هندەك دەولەتان ل وان دەڤەران لبەر ڕوناهییا مافێ چارە نڤیسی.

٧- پێکئینانا کۆمەلا گەلان.

کۆلۆنێل (هاوس) کو بەری ولسن بۆ وی کونگرەی هاتبوو، وەسا دیار کر کو رازیکرنا فرەنسا و بریتانیا بۆ قەبیلکرنا ڤان بیر و باوەران وەکو بنەمایەك بۆ ئاشتبوونێ گەلەك بزەحمەتە. بەلێ گەف ل هەڤپەیمانا کرن ب ڤەکێشانا خۆ ژ کونگرەی و گرێدانا رێککەفتنامەکا تایبەت لناڤبەرا ویلایەتێن ئێکگرتی و ئەلمانیا، لەورا رازیبوونا وان بدەست خۆڤە ئینا. دگەل هندێ ژیدا چاردە بەندێن ولسنی ژ وان گیروگرفتێن گرنگ بوون کو بووینە ئەگەرێ جوداهیا بیر و باوەران لناڤبەرا ئەمریکا و فرەنسا و بریتانیا.

٤- پەیمانا ڤرسای:

کونگرەی ماددێن پەیمانا ئاشتبوونێ بەرهەڤ کربوون کو بنافێ پەیمانا ڤرسای د هاتنە ناڤکرن ل ٢٨ ی خزیرانا سالا ١٩١٩ هاتنە مورکرن. (٤٤٠) ماددە و گەلەك ژ پاشکۆیان (پاشبەندان) ڤەگرت و گرنگترین ناڤەرۆکێن وان:

ئێك:

پێکئینانا کۆمەلا گەلان: ولسنی سەرۆکاتیا لیژنا تایبەت ب ئامەدەکرنا پڕۆژێ

(کۆمەڵە گەلان) دکر. ئەڤێ لیژنێ پرۆژێن جودا جودا شرۆڤەکرن کو بریتانیا و فرەنسا و ویلایەتێن ئێکگرتی پێشکێشکرن، هەتا لدووماهیێ لسەر بەلگەنامە کۆمەڵە گەلان رێککەفتن. ژ ڤێ پشکا ئێکێ یا وێ پەیمانێ پێکدێت و ئەڤ بەلگەنامە دگەل پەیمانێن دیێن ئاشتیێ هاتنە لێکدان و ب ئێکەمین پشکێن وێ هاتنە دانان.

دوو:

گوهۆرینا سنورێ فرەنسا و پاراستنا وێ ژ دەست درێژییا ئەڵمانیا.

فرەنسا خو دبارۆدۆخەکیدا ددیت کو پێدڤی بوو هەردەم بەرەڤانی لێ بهێتە کرن چۆنکی هەتا وی دەمی سێ جارا سوپایێن ئەڵمانیا سنورێ فرەنسا بەزاندبوو ژ (راین) دەرباز دبوون ژ بۆ داگیرکرنا وێ. رێککەفتن لسەر چەك رامالینێ ل دەڤەرا ڕاین بشێوەکێ هەمدەمی پێکهات، ولسن و لوید جورج و کلیمانسۆی سۆزدان ب گرێدانا پەیمانەکا سێ قۆلی لنافبەرا ویلایەتێن ئێکگرتی و فرەنسا و بریتانیا، ویلایەتێن ئێکگرتی و بریتانیا پەیمانێ ددەنە فرەنسا کو هاریکاریا وێ بکەن ئەگەر هاتوو ژ لایێ ئەڵمانیا ڤە تووشی هێرشێ بوو بەلێ ویلایەتێن ئێکگرتی لداویێ ئەڤ پەیمانە ئیمزا نە کر پشت گوه ئێخست. ئەلزاس و لۆرین بۆ فرەنسا ڤەگەڕیا نەڤە، هەر وەسا بەلجیکا دەست بسەر ئۆپن (Eupen) و مالمیدی (Malmedy) ل ئەڵمانیا دا گرت، (سار) ژی بۆ ماوێ پازدە سالاً ئێخستە بن دەسهەلاتا کۆمەڵە گەلان بمەرجەکی پشتی هنگی ب ڕاپرسینەکا گشتی چارەنڤیسێ وێ بهێتە دیارکرن. ئەوا دهێتە زانین بریتانیا دڤیا لەزێ ب دووماهیك ئینانا کێشا سنورێ ئەڵمانیا و فرەنسا بکەت ئەوژی ژبەر گرنگیا بازارێن ئەڵمانیا بۆ پیشەسازیا بریتانیا.

سێ:

گوهۆرینا سنورێ ڕۆژهەلاتا ئەڵمانیا:

بریار هاتە دان دانپێدان ب سەرخۆبوونا پۆلەندا بهێتە کرن بەلێ ئاستەنگ هاتنە پێش دەربارەی پێدانا رێیەکێ ژ بۆ پۆلەندا ببەتە سەر دەریای، هەبوونا هندەك دەڤەران کو پرانیا ئاکنجیێن وان ئەلمانن دگەل پۆلەندادا ئێکگرتنا وان رێکێ ل هندێ دگریت وەکو برۆسیا رۆژهەلات و دانزك. لسەر جوداکرنا برۆسیا رۆژهەلات ژ ئەڵمانیا ب رێکەکێ کو دگەهینیتە دانزك رێککەفتن، بمەرجەکی دانزك هەر بمینیتەڤە وەکو باژێرەکێ سەربەست لژێر چاڤدێریا کۆمەلا گەلان و پۆلەندا دەسهەلات لسەر هەبیت ل رووبێ سیاسەتا دەرڤە.

بەلێ سیلیزیا راپرسینەکا گشتی لێهاتەکرن و پۆلەندا پشکەك ژێ وەرگرت کو هندەك توخمێن ئەلمانی لێ هەبوون، و ژ لایێ سامانێ کانزایی ڤە یا دەولەمەندە، هەروەسا راپرسینەك ل ویلایەتا شلزڤیکا باکوری هاتە کرن و هاتە ڤەگەڕاندن بۆ دانیمارکێ.

چار:

قەربووکرن و سزادان:

داخازیێن فرەنسا د ڤی بابەتیدا پتر بوون ژ یێن دی ژ ئەگەرێ وان زیانێن ڤێکەفتین. قەرەبووکرن وەکو رەنگەکێ تولڤەکرنێ هاتە هژمارتن، ب وێ زەرەر و زیانێن کو ل جەنگێ ١٨٧١ ز داینە ئەڵمانیا تولا خۆ ژێڤەکەت، هەروەسا (لوید جورج) ی ژی دهندێدا یێ تۆندرەو بوو بەلێ ئەڤ بابەتە لدەف ولسنی یێ گرنگ نەبوو، دەمێ کو شارەزا دبریاردانا شیانێن ئەڵمانیا بۆ دانا قەرەبوویان بۆچوونێن وان ئێك نەبوون چەنداتیا قەرەبویان پشت گوهـ هاڤێت و بتنێ بەحسێ دانانا (لیژنەکێ بۆ قەرەبوویان) بۆ ڤەکولینا شیانێت ئەڵمانیا ژ بۆ قەرەبووکرنا دووماهیك خەملاندنا وی پارەی یێ کو پێدڤیە بدەت.

هەروەسا هندەك ژ مـاددان تـایبەتبوون ب دانـانـا دادگـەهەکێ ژ بۆ دادگەهکرنا

(ولیەمێ دووێ) ئمپراتۆرێ ئەڵمانیا ژ بەر سەرپێچیکرنا یاسایێن نیڤدەولەتی و دەرکەفتن ژ پەیمانان. هەر وەسا ئێك ژ ماددان بەحسێ دادگەهکرنا سەرکردان و مێرخاسێن سوپایێ ئەلمانی دکر ئەوێن سەرپێچیا یاسا و بنەمایێن جەنگی کرین.

پێنج:

هندەك ماددێن دی:

وێ پەیمانێ دئێك ژ ماددێن خۆدا بەرپراستیا جەنگی ئێخستە ستوویێ ئەڵمانیا، هەر وەسا بەحسێ چەك رامالینا ئەڵمانیا کر ب مەرجەکی هژمارا سەربازێن سوپایێ وێ ژ ١٠٠،٠٠٠ نەبووریتن.

دەمێ کو ئەندامێن کونگرەی دەربارەی داگیرگەهێن ئەڵمانیا ل ئەفریقیا و زەریایێ هێمن رێککەفتین، هزرا (سەرپەرشتیکرنێ) (الانتداب) هاتە گۆڕێ، سەرپەرشتیکرن یان ئینتیداب شێوازەکێ نوی بوو ژ ئیستعماریێ دڤێت داگیرگەهان بدەتە دەستێ کۆمەڵا گەلان بمەرجەکی ئەڤەژی هندەك ژ دەولەتان بۆ رێڤەبرنا وان بناڤێ کۆمەڵا گەلان ئینتیداب بکەن. هزرا ئینتیدابێ نوینەرێ باشوریێ ئەفریقیا د ماددێ (٢٢) یێ کونگریێ ئاشتبوونێ دا پێشنیار کر و سەرۆك ولسنی پەسەندکر و ئێخستە ناڤ بەلگەنامە کۆمەڵا گەلان دا.

٥- ڕەخنەگرتن ل پەیمانا ڤرسای:

ڕەخنەیێن زۆر دەربارەی پەیمانا ڤرسای ئێخستنە رووی، گازی نەکرنائە لمانیا بۆ کونگرەی ژ هەمی رەخنان گرنگتربوو هەر وەسا ئەو سزا و قەرەبوویێن گران کو بسەر واندا سەپاندین و چارەسەرنەکرنا کێشێن کەمەنەتەوان و ئەڵمانیا نە هاتە داخازکرن بۆ کونگرەی ژبۆ گوهداریکرنا بیروبۆچونێن وێ چۆنکی داخازکرنا وێ دا وەلێکەت کو گرێدای هاریکاریێ بیت دگەل هەڤپەیمانان ژ بۆ دانانا بناغەکی بۆ ئاشتیەکا هەمدەمی کو فڕەنسا پشتی شکەستنا ناپلیۆنی پشکداری

د كونگرێ ڤیەننا دا كر كو بوویە ئەگەرێ هندێ بەرەف تولڤەكرنێ نەچیت. هەر وەسا بجهئینانا بنەمایێن مافێ چارە نڤیسی بوویە ئەگەرێ پەیدابوونا هندەك دەولەتێن نوی ل ئەورۆپا وەكو پۆلەندا و چیكوسلۆڤاكیا و یوگسلاڤیا. بەلێ دیاركرنا سنورێن ڤان دەولەتان لگۆر نەتەوەی نەبوو، ئەڤەژی بوویە ئەگەرێ هەبوونا هەندەك كەمەنەتەوان ل هەر ئێكی ژ وان، ئەوا كەرب وكینا ئەڵمانیا ئازراندی جوداكرنا بڕوسیا ڕۆژهەلات بوو ژ ئەڵمانیا وەك دەرازینكەك دا پۆلەندا ببەتە سەر دەریای و دانزك بكەتە بەندەرەكێ نیڤدەولەتی.

بەلێ دڤێت ئەم وان بارودوخان بهەلسەنگینین كو هەڤپەیمان كەفتینە تێدا لدەمێ گرێدانا كونگرێ ئاشتبوونێ، ژ زالبوونا گیانێ نەتەوەیی و گڤاشتێن پارتییان لسەر سیاسەتمەداران كو پێدڤیە ب رەقی دگەل ئەڵمانیا بلڤن ب ڕەنگەكی كو رەخنە ل كلیمانسۆی ژ لایێ رەئیا گشتی یا فرەنسی ڤە هاتە گرتن، زێدەباری هندێ كو تۆندرەوترین زەلامێن كونگرەی بوو هەر وەسا ئەندامێن پەرلەمانێ بریتانی هێرش كرە سەر لوید جورجی ژبەر كو زەرەر و زیانێن جەنگی نەئێخستنە سەر ملێ ئەڵمانیا. كارێن كونگرێ ئاشتیێ ل پاریسێ ئەو نەبوو كو بتنێ پەیمانا ڤرسای ئامادە بكەت بەلكو هندەك پەیمانێن دیێن ئاشتیێ دگەل دەولەتێن دی كو دگەل ئەڵمانیا دجەنگین بەرهەڤكرن وەك: پەیمانا (سان جرمان) كو دگەل (نەمسا) و (تریانۆ) دگەل مەجەرێ، (ئوبی) دگەل بلگاریا و(سیڤەر) دگەل دەولەتا ئوسمانی.

٦- ئەنجامێن جەنگێ جیهانیێ ئێكێ:

جەنگێ جیهانیێ ئێكێ ل ڕۆژا ١٩١٨/١١/١١ بداویهات، چەكێ كوژەك و غازا ژەهراوی تێدا هاتە بكارئینان، ژ ئەنجامێ ئەڤی جەنگێ گران گەلەك ژ رژێمێن دەولەتی و

ئابووری و جڤاکی و ڕامیاری کو بەری هەبوونا جەنگی دبەر بەڵاڤ بوون هاتنە گوهۆرین، چۆنکی ئەو مللەتێن تووشی جەنگی بووین ئومێدا وان بدەستڤەئینانا سەرکەفتنێ بوو بهەر نرخەکێ بیت چ گرنگی نەدا بیروباوەرێن یاسایی یان دەولەت یان رەوشت. ئەو ئەنجامێن جەنگێ داینە دەست دمەزن و بمەترسی بوون دهەمی بیاڤێن ژیانێدا و دشێین ئەوان ئەنجامان ب ئەڤێن خارێ کورت بکەین:

١- نەمانا چار ئمپراتوورییەتێن مەزن کو ئەڤەنە: (ئمپراتوورییەتا نەمسا و مەجەر، ئمپراتوورییەتا ئوسمانی، ئمپراتوورییەتا ڕوسیا و ئمپراتوورییەتا ئەڵمانیا)، یان ئمپراتورێن (بنەمالا هبسبرك و بنەمالا ئوسمانی، بنەمالا رۆمانوف و بنەمالا هۆهنزلۆرن).

٢- پەیدابوونا هندەك دەولەتێن نوی لسەر بنەمایێ بیروباوەرێن نەتەوەیی ومافێ چارەنڤیسی وەکو (پۆلەندا و چیکوسلوڤاکیا و لیتوانیا و لاتڤیا و فنلەندا). هەر چەندە هندەك دەولەتان ژبلی نەتەوێن خۆ گەلەکێن دیژی ب خۆڤە دگرتن.

٣- ڕوویدانا گیروگرفتێن (ئاریشەیێن) ئابووریێن ترسناك د پڕانیا ولاتێن جیهانێدا، چۆنکی پرانیا کارگەهان کرێکارێن وان ژێ برن و رەوانەی مەیدانێن شەڕی کرن و هژمارەکا زۆر ژێ هاتنە کوشتن یان پەك کەفتن (سەقەت بوون). هەروەسا کارگەە هاتنە گوهۆرین بۆ کارێن جەنگی ل جهێ کارێن ئاڤەدانکرنێ، ئەڤەژی بوویە ئەگەرێ کێمبوونەکا دیار دکەلوپەلێن بکاربرنێ دا، بهایێ کەل و پەلان بلند بوو و گیر و گرفتێن ئابووریێن ئالۆز لداوییا جەنگی سەرهلدا سەرکەفتی و ژێرکەفتی ب وەکهەڤی بئاگرێ جەنگی سووتن.

٤- گەلەك ژ ڕژێمێن حوكمی چ ل ئەورۆپا یان ئاسیا بارۆدۆخێن وان شلەژان بوو (شلقیان) و تێكچوو هندەك كودەتایێن توند وتیژ ل هندەك دەولەتێن جیهانێدا ڕوویدا هەر وەكی ل ڕوسیا و نەمسا و مەجەر و تورکیا و ئیرانێ و یێن دی ژی. ئەو هەمی بوونە ئەگەرێ دامەزراندنا حوكمێدیكتاتوری دپرانیا ڤان ولاتاندا هەر وەكی د ئیتالیا و ئەلمانیا و یوگسلاڤیا و پۆلەندا و تورکیا و ئیرانێ دا ڕوویدای.

٥- ڕوویدانا گوهۆرینێن بەرفرەھ ل رەوشت و تیتالێن گشتی، چۆنكی خەلك پشتی تووشی ڤان جورێن ئازار و بێ بەھرییێ و نە خۆشییێ د رۆژێن جەنگیدا پشتی داوی هاتنا جەنگی ژ یاسایێن ڕەوشت و تیتالێن گشتی و ڕەوشت لایێ وان گرنگ نە بوو كو بوویە ئەگەرێ گوهرینەكا كۆمەلاتیا بەرفرەھ د گشت لایێن جیهانێ دا.

پرسیارێن بەندێ پێنجێ

١- گرنگترین ئەگەرێن هەلگیرساندنا جەنگێ جیهانیێ ئێکێ (ناڕاستەوخۆ) چنە؟

٢- هۆکارێن ڕاستەوخۆیێن جەنگێ جیهانیێ ئێکێ چ بوون؟

٣- ئەڤان بدە نیاسین: پرنتزیب، کۆمەلا لەپێ ڕەش، جڤاتا چواری.

٤- هەڤڕکیا ئیستعماری گرنگترین ئەگەرێن جەنگێ جیهانی یێ ئێکێ یە، ئەڤێ شرۆڤە بکە.

٥- بووچوونا تە ژ ڤێ پەیڤێ چییە؟

((جەنگێ جیهانیێ ئێکێ ب قەسد نە بوو، بەلێ دەولەتان بێ رایا خۆ بۆ جەنگی چوون و ب تمامی تێ کەفتن)).

٦- چاوا ئەف جەنگە ب داوی هات؟

٧- بۆچی ڕوسیا ل سالا ١٩١٧ ز د جەنگی دا خۆ ڤەکێشا؟

٨- بەحسێ ئەنجامێن جەنگێ جیهانیێ ئێکێ بکە.

٩- بەحسێ گرنگترین پەیمانێن ئاشتیێ بکە،کو ل پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ هاتینە گرێدان.

چالاکی

ڕاپۆرتەکێ بنڤیسە ژ پێنج لاپەران کێمتر نەبیت ل دۆر ئێك ژ ئەڤێن ل خوارێ.

١- شەڕێ جیهانیێ ئێکێ ٢- پەیمانا ڤرسای

بەندێ شەشێ

گوهۆڕینێن گشتی

دناڤبەرا هەردوو جەنگێن جیهانیدا یێ ئێکێ و دووێ

پشکا ئێکێ:

گوهۆڕینێن گشتی ل ئەورۆپا:

١- دەولەتێن نوی د ئەورۆپادا :

ژ وان بیروباوەرێن سەرۆك ولسن ل کونگرێ ئاشت بوونێدا ل پاریس گرنگی پێدای و بوویە جهێ ڕەزامەندیا کونگرەی و ڕەئیا گشتی یا ئەورۆپا ژی لایەنگریا وێ دکر. بیروباوەرێ بریار دانا چارەنڤیسێ نەتەوێن جودا جودا بوو دناڤەڕاست و ڕۆژهەلاتا ئەورۆپادا ئەو نەتەوێن کو ل بن ئێش و ئازار و ئەشکەنجەدانا نەتەوێن دی بوون و مەرەما وان پێشێلکرن و بەرزەکرنا ناڤ و نیشانێن ڤان نەتەوان بوون. پەیمانێن ئاشت بوونێ رێك بۆ دوو دەولەتان خۆش کر کو ل ماوێ چەند سەدەیەکان دا ب دابەشکری مابوون وەك پۆلەندا و چیکوسلۆڤاکیا. هەروەسا هاریکاریا گەشەکرنا دوو دەولەتێن دی کر کو رومانیا و یوگوسلاڤیا نە، ژبلی پەیدابوونا چار دەولەتێن تازە ل سەر کنارێ بەلتیك کو ل بەر چەوساندنێ کەفتبوون، ئەو ژی (لیتوانیا و لاتیڤیا و ئیستۆنیا و فنلەندایە). بێگومان دامەزراندنا ڤان دەولەتان بۆ ئەگەرێ ئازادکرنا گەلەك نەتەوان کو دشیانێن واندا نەبوو بتنێ خەباتێ بکەن بۆ ب دەستڤەئینانا سەرخۆبوونا خۆ.

نەمسا و مەجەر:

پشتی تێکچوونا پاشایەتیا دوو قولی ل نەمسا و مەجەر، نەتەوان تێدا سەرهلدانە ڤە و نەمسا ژ مەجەر جودا بوو و دوو دەولەتێن سەربەخۆ ژێ پێکهاتن. نەمسا

پەیمانەکا ئاشتیێ گرێدا ب ناڤێ (پەیمانا سان جێرمان) هەروەسا مەجەر ژی پەیمانا سەربەخۆیێ گرێدا کو (پەیمانا تریانۆ) بوو. بەلێ هژمارا ئاکنجیا و ڕووبەرێ هەر دو دەولەتان گەلەك کێم بوو، ئاکنجیێن نەمسا نێزیکی (٢٢) ملیۆن کەسان بوون هژمارا وان کێم بوو، بوونە هەشت ملیۆن. هەروەسا ڕووبەرێ وێ ژی گەلەك کێم بوو، هندەك پشك ژ مەجەرێ ڤە قەتاندن و دانە یوگسلاڤیا و چیکو سلۆڤاکیا و هژمارا ئاکنجیێن وێ بوونە حەفت ملیۆن کەس. مەجەر ل بەری جەنگی توندترین دەولەت بوو د ڕەفتارکرنێدا بەرامبەر ئەو نەتەوێن کو ل بن دەسەلاتا وێ دابوون، ئەڤ چەندە ژی بوویە ئەگەرێ کەرب و کینا وان نەتەوان ژ حوکمێ مەجەری وحەزا وان نەتەوان ژ پێخەمەت رزگاربوونێ ژ وان مولکدارێن مەجەری یێن ئەرستۆکراتی ژبەرکو ستەم و توند وتیژی دگەل وان جوتیاران دکر کو مەجەری نەبوون.

چیکوسلۆڤاکیا :

چیکوسلۆڤاکیا ب ئێکگرتنا چیك و سلۆڤاکیا هاتە گورێ بۆ پێکئینانا دەولەتەکا دیموکراتیا هەڤچەرخ، سێ ملیۆن و نیڤ ژ ڕەگەزێ (جێرمانی) ل نەمسا ئێخستنە دگەل دا. ل ڤێرێ بۆ مە دەرکەفت کو بنەڕەتێ بێهێزیێ د دەولەتا چیکوسلۆڤاکیا دا پێکئینانا وێ بۆ ژ کۆمەلەکا ڕەگەزان کو لێکدانا وان بۆ پێکئینانا دەولەتەکا ئێکگرتی یا ب ساناهی نەبوو، ژ شەش ملیۆن چیك و دو ملیۆن سلۆڤاك و سێ ملیون و نیڤ ئەلمانی و نێزیکی ئێك ملیۆن ژ مەجەر، دگەل هندێ ژی دا سیاسەتمەدارێن چیکوسلۆڤاکیا هەول دان بۆ پێکئینانا دەولەتەکا دیموکراسی، دەورێ ئاشکرا بۆ هەردوو سەرکردێن خودان شیان و ژێهاتی ڤەدگەریت سەرۆك (مازاریك) کو ب سەرۆکێ وێ کۆمارێ هاتیە هەلبژاردن و دکتور (پینش) ب وەزیرێ دەرڤە و پشتی هینگێ ب سەرۆك کۆمار پشتی مرنا مازاریك دانا بارێ وڵاتی ژی هێدی هێدی بەرەف باشیێ دچوو ب تایبەتی ژ لایێ ئابووریڤە هەتا کو چیکوسلۆڤاکیا بوو کۆمارەکا ب

هێز و هەڤچەرخ.

یوگسلاڤیا

سربیا ژ ئەنجامێ جەنگی بوو دەولەتەکا بەرفرەھ، ڕووبەرێ وێ بوو سێ جاران هندی جاران دەولەتا یوگسلاڤیا هاتە ناڤکرن کو دەڤەرا چیایێ رەش مونتیگمرۆ و دلماسیا و بۆ سنە و سلۆڤینیا (Siovenia) ئێخستە دگەل، و هژمارا ئاکنجیێن وێ ژی ژ چار ملیۆنان بۆ (١٣) ملیۆنان زێدەبوو پڕانیا هەرە زۆر یۆگسلافینە. بەلێ هندەك جوداهییێن کەڤن هەبوون ب تایبەتی دناڤبەرا کروات و سلۆڤینیان کو پێدڤی بوو چاف خشاندنەك لێکربا بۆ پێکئینانا میللەتەکێ ئێکگرتی. بەلێ پێکئینانا دەولەتەکا ئێگرتی کو ڕێڤەبرنا وێ ناڤەندی بیت. دان وستاندنەکا دویر و درێژ ل سەر هاتەکرن د پەرلەمانێ یوگسلاڤیدا و هەڤرکیا پارتایەتیێ ئازراند. ئەڤە ژی بۆ ئەگەرێ هندێ کو ئەسکەندەر پاشا دەستوری ب هەلوەشینتەڤە ولاتی بکە تە حوکمەکێ دیکتاتوری و ل سالا ١٩٣١ ز شێوەکی نوی ل رژێما نوینەراتیێ بو حوکمێ ولاتی بەرهەڤکر هەتا کو هەستێ نەتەوەیی گەشە دکەت. ئەسکەندەر ل سالا ١٩٣٥ز ل مارسیلیا هاتە کوشتن و پاشایەتی ل یوگسلاڤیا ئێخستە بن چاڤدێریا میر (پۆل).

پولەندا:

دبیت پۆلاندا بەرفرەھترین و مەزنترین دەولەتا نوی بیت کو ل ئەوروپا پشتی جەنگی هاتیە گوریّ. کێشا پۆلەندا هەستێ گشت هەڤپەیمانێن وێ بۆ لایێ خۆ ڕاکێشا بووچونا هەمیان ئەو بوو کو هاریکاریا وێ بکەن و دەولدتا پۆلەندی پێك بینن کو چەند جاران دناڤبەرا دەولدتێن هەفسویێن وێ دا هاتیە دابەشکرن (پۆلەندا چار جارا بەری جەنگێ جیهانیێ ئێکێ هاتیە دابەشکرن ل سالێن ١٧٧٢ز و ١٧٩٣ز و ١٧٩٥ز و ١٨١٥ز) و پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ بۆ پێنجەمین جار ل سالا

١٩٣٩ز دابەشکر هەر چەندە کو دەولەتەکا مەزنە، بەلێ ژبەر هندێ کو کەفتیە دناڤبەرا سێ دەولەتێن مەزندا (ڕوسیا و بڕوسیا و نەمسا) و سنورەکێ سروشتی نینە، وەلێ کر کو ب کەڤیتە بەردەستێ چاڤ تێبرینا وان دەولەتان، لەورا د پشکەکا بەرێدا مەدیت چەوا کێشا سنووری دگەل ئەڵمانیا ئێك لاکر، ب تایبەتی ئەوا گرێدای ب رێڤەبرنا (دانزك) و دابەش کرنا (سیلیزیا) پاشی، پولەندا شیا دەست ب سەر باژێرێ ڤلنا (vilna) بگریت ژلیتوانیا ومارشال پیلسوٚدیسکی (peisodiski) کو ب خەبات و تێکوشانێ دگەل هەڤپەیمانا د دەمێ شەریدا ناڤێ وی دەرکەتبوو، شیا کێشا سنووڕێ رۆژهەلاتێ دگەل ڕوسیا دا ئێك لا بکەت ئەو ژی ب گرێدانا پەیمانا ئاشتیێ ل (ڕیگا) (Riga) ل سالا ١٩٢٠ز دا.

بەلێ ئەو بارێ دیموکراتی کو ل پۆلەندا پێکهاتبوو. رێك دا هەڤرکیێن پارتایەتی و کەسایەتیێ، ئەڤێ ژی وە ل پیلسوٚدیسکی کر کو ل سالا ١٩٢٦ز دا کودەتایەکێ (الأنقلاب) بەرپا بکەت و ڕژێما حوکمی بگوهۆریت بۆ رژێمەکا دیکتاتۆری. پیلسوٚدیسکی ل سالا ١٩٣٣ز وەسا دیت کو هەڤکاریێ دگەل ئەڵمانیا بکەت پشتی هاتنا پارتا نازی بۆ سەر حوکمی و ل سالا ١٩٣٤ز دا پەیمانا دەست دریژی نەکرنێ دگەل گرێدا و دوستایەتیا حوکومەتا پۆلەندی دگەل ئەڵمانیا یا بەردەوام بوو هەتا پەیوەندی دناڤبەرا وان دووبارە شێلی بووین. ل وی دەمێ کو کێشا دانزك و دەروازێ پۆلۆنی هاتیە گورێ ئەو کێشە ئێك ژ ئەگەرێن راستەو خۆ یێن جەنگێ جیهانیێ دووێ دهێتە هژمارتن.

هندەك گورانکاریێن دی:

ڕۆمانیا ژی هندەك پشکێن گرنگ ژ مەجەرێ ئێخستنە پاڵ خۆ، ترانسلڤانیا یا دەولەمەند ب کانزا و دارستانا ژێ وەرگرت و بۆ کۆڤینیا ژ نەمسا وەرگرت و بسارابیا ژی ژ ڕوسا. ب ڤی ڕەنگی ڕووبەر و ئاکنجیێن وێ پشتی ڤێ ڕێکخستنێ

دوو جار زێدەبوو. بـەلێ هەبوونا هندەك ڕەگـەزان ژبلی یێ ڕۆمانی هندەك کێشێن نەتەوەیی یێن جۆرا و جۆر بۆ پەیداکرن، هەروەسا ڕژێما حوکمی تێدا ل سەر بناغێ نەتەوەیی نە بوو، دابەشکرنا زەڤیێن دەرەبەگان ب سەر جوتیاران زێدەباری بەرهنگاریکرنا تەخا ئورو ستکراتی ب گرنترین کارێن ئەوێ حکومەتا نوی دهێنە هژمارتن.

پشکا ئیتالیا ژ میراتێ پاشایەتیا دوو قۆلی ل نەمسا و مەرجەر کێم نەبوو، سنووری ئیتالیا گەهشتە دەرتەنگێ برینەر (Brenner) و دەست ب سەر سنووری سروشتی یێ (تیرۆل) گرت، بەلێ ژبەر پشکداربوونا وێ دشەریدا دگەل هەڤپەیمانان پشتی گرێدانا پەیمانا لەندەن یا نهێنی ل (١٦ ێ نیسانا سالا ١٩١٥ز) داخازا پترێ دکر ژ وێ و داخازا گرتنا (ئوستریا د لماسیا و فیۆمی) دکر، بەلێ وڵسنی بەرهنگاریا وێ دکر و هەڤرکی دناڤبەرا ئۆرلاندۆ و وڵسن هەر وەکو ل کونکرەکێ مەدیتی رویدا، پشتی وێ ڕێککەفتن ب دانوستاندان ب دوماهی هات دناڤبەرا ئیتالیا و یوگسلاڤیا دا پشتیداگیرکرنا (فیۆمی) ژلایێ ئیتالیا ڤە. هەروەسا ئیتالیا باژێرێ (زارا) ژ دلماسیا بخوڤەگرێدا، بقی رەنگی ئیتالیا نێزیکێ نیڤ ملیۆن سلاڤی زێدەباری چارێك ملیۆن ئەلمانی ل تیرۆلێ ئێخستنە دگەل خۆ.

ئێکەتیا سۆڤیێتی:

پشکداربوونا ڕوسیا د جەنگیدا هاریکاریەکا زۆرکر ژ بوو روخاندنا رژێما زۆرداریا قەیسەری، ئەو بوو شۆرەش ل سالا ١٩١٧ز بەرپابوو بۆ ڕزگاربوون ژ دەستێ رژێما قەیسەری و پێکئینانا حکومەتەکا بەروەخت ب مەرەما دامەزراندنا رژێمەکا دیموکراتیانە ل ڕوسیا و بەردەوام بوون د جەنگیدا بەلێ ئەڤ حکومەتە یا بێهێز و پارچە پارچە بوو. شۆرەشگێرین بەلشەفی کو ب زیرەکیێ و خۆراگرتنێ ناڤێ

وان دەرکەفتبوو، شیان رژێما حوکمی وەرگێڕن و حکومەتەکا (سۆشیالیستی) ل سەر بنەمایێ بیرو باوەرێن کار ل مارکس دابمەزینن.

بەلێ شۆرەشا سۆشیالیستی کو ل ڕوسیا بەرپابووو مەرەما وان ئەو بوو ڕژێما سەرمایەداری ل ڕوسیا ب هەلوەشنیتەڤە و بەردەوام بیت ل سەر شۆرەشێ ل گشت جیهانێ ب هەفکاریکرن دگەل کرێکارێن جیهانێ هەتا ب سەرکەڤن و رژێما سەرمایەداری بشکێنن. بەلێ ئەڤ شۆرەشا سوسیا لستی کو ل ڕوسیا سەرکەفتی نەشیا بەردەوام بیت ژ دەرڤەی ڕوسیا دا زێدەباری پێکئینانا (نیڤ نەتەوەیێ سییێ) ب مەرەما بەلاڤکرنا ڤێ رێبازێ ل هەمی جیهانێ. بەلێ دەمێ لینین ل سالا ١٩٢٤ز دا مری و ستالینی جهێ وی گرتی، ئەڤی وەسا ئاشکرا کر کو بەرنامێ وی بتنێ ڕوسیا ڤەدگریتن، و ئەگەر سەرکەفت ئەو دێ هەمی کرێکارێن جیهانێ ل بن سیبەرا خۆ ڕێك ئێخیت و بزاڤا ڕوسیا دێ کەتە نموونە ئەڤ سیاسە تە ژی بۆ ئەگەرێ هەڤرکیێ دناڤبەرا ستالین و ترۆتسکی دا، چونکی ترۆتسکی داخازا بەردەوام بوونا شۆرەشا خۆ یا جیهانێ د کرنەك بتنێ ڕوسیا ڤەگریت. ئەڤ هەڤرکیە بوو ئەگەرێ دەرکرنا ترۆتسکی د پارتا کۆمۆنستدا و پشتی دەرئێخستنا وی ژ ڕوسیا دناڤبەرا ئەوروپا و ئەمریکا دا ژیانا خۆ ب گەریانێ برە سەر هەتا کو ل سالا ١٩٣٩ز ل مەکسیك هاتیە کوشتن. و د بواڕێ پەیوەندییێن دەرڤەدا، ڕوسیا پەیمانا ئاشتییێ دگەل ئەلمانیا گرێدا و دوماهی ب شەری ئینا هەتا کو بۆ کاروبارێن خۆ یێن نافخۆیی خۆ بەرهەڤ بکەت. پشتی وێ هندەك پەیمانێن دەست درێژی نەکرنێ دگەل گشت دەولەتێن هەفسۆێن خۆ گرێداین و پشتی وێ دەولەتێن مەزن هێدی هێدی دان پێدان ب ئێکەتیا سوڤیەتی کر وەکو ئیتالیا ل سالا ١٩٢٢ز دا و بریتانیا ل سالا ١٩٢٤ز دا و پشتی وان ویلایەتێن ئێکگرتییێن ئەمریکی ل سالا ١٩٣٤ز دا.

و ل سالا ١٩٢٨ز دا ستالینی دەست بجهئینانا پڕۆژێ (پلانا پێنج) سالیێ کر بۆ مەرەما زێدەکرنا بەرهەمی و بەرفرەهکرنا پیشەسازی و ئێکەتیا سۆڤێتی دا، حکومەت شیا پێنگاڤێن بەرفرەه د پیشەسازیێ دا بهاڤێژیت بەری پێنج سالێ ب دووماهی بهێن و ب تایبەتی ل دەمێ بجهئینانا پڕۆژێ خۆ یێ پێنج سالیێ یێ دووی ١٩٣٣ز - ١٩٣٨ز.

دەمێ حوکمێ نازی ل ئەڵمانیا هاتیە گۆرێ، ڕوسیا ل بەرەیێ هەڤپەیمانان نێزیك بوو سالا ١٩٣٤ز چوو دناف کۆمەلا نەتەوان، پشتی وێ ل سالا ١٩٣٥ز دا هەڤپەیمانی دگەل فڕەنسا کر و ل دورپێچدانا ئابوری دژی ئیتالیا پشکداری کر ل دویڤ مادێ (١٦) و بەلگەنامە کۆمەلا نەتەواندا پشتی دەست درێژیکرنا وێ ب سەر حەبەشەدا . بەلێ خۆ دویرە پەرێز دانا ژ دەولەتێن هەڤپەیمانان پشتی کونگرێ میونخ چونکی ڕێك پێنەدا پشکداریێ د ڤی کونگرەیدا بکەت، دڤی کاریدا هەست ب مەترسیێ کر و ئەڤی هەستی ژی پاڵ پێڤەنا بۆ گرێدانا پەیمانا دەست درێژینەکرنێ دگەل ئەڵمانیا دا ل تەباخا ١٩٣٩ز دا.

ڕوسیا هندەك پێنگاڤێن بلەز هاڤێتن بۆ هەفکاریکرنێ دگەل هەڤپەیمانان پشتی کو هیتلەری هێرش ئینایە سەر ل خزیرانا سالا ١٩٤١ز دا هەتا دوماهی جار چوو دناف رێزێن نەتەوێن ئێکگرتی دا پلە و پایێ خۆ یێ نیڤ دەولەتی ب هێزکر.

پەیدابوونا بزاڤا فاشستی د ئیتالیادا :

پشکا بەرێدا مە دیت چەوا ئیتالیا گشت داخوازیێن خۆ ل کونگرێ ئاشت بوونێ ل پاریسێ ب دەستڤەئینان. هیڤیا وێ ئەو بوو هندەك دەڤەرێن دەولەمەند ب سامانێ کانزایی ب دەسڤە بینت. بەلێ د کونگرەیدا بێ هیڤی و ئومێدی ما، هەر چەندە دگەل دەولەتێن سەرکەفتی بوو، پشتی جەنگی ماوێ شەپرزەییا ئابووری و

هەڤرکیەکا توند دناڤبەرا کرێکاران و سەرمایە داران تێدا سەرهلدا هەر ئێك ژ نیتی (Nitti) و جولیتی (Giolrtti) هەولا چارەسەرکرنا وێ کێشێ دا ب پێکئینانا هندەك وەزارەتێن هەڤپشك. بەلێ هەڤرکیا دژوار دناڤبەرا پارتان دا وەکر کو ولات ژ تێکدانێ و شەپرزەیێ بمنیتەڤە د هەمی بیاڤاندا.

ل ڤی دەمیدا بێنیتۆ مۆسۆلینی (Benito Mussolini) سەر ب کومەکێ ب ناڤێ فاشستان پەیدابوو دبیروباوەرێن وان دا، رەئیا سۆشیالزم و نەتەوەیی تێکەل کر. بانگەوازیا وان ژ لایێ هندەك ژ پیاوێن (زەلامێن) سوپای و گەنجێن تەخا بورجوازی هاتنە قەبولکرن، ئێکەم جار مۆسۆلینی ئەندامەکێ پارتا سۆشیالیستی بوو. ل سالا ١٩١١ز دا بەرهنگاریا حکومەتا ئیتالیا ژ داگیرکرنا لیبیا کر لەورا پێنج هەیڤا حوکم کر. بەلێ دەمێ کو ئاگرێ شەڕێ جیهانیێ ئێکێ هەلگیرسای وی دڤیا پشکداریێ بکەت دژی حەزا پارتا خۆ کو تێدا ئەندام بوو لەورا دەست ژێ بەردا دەست دا دەرکرنا رۆژنا ما خۆ یابناڤو دەنگ (گەلێ ئیتالی) (Popolo ditelia) کر پشتی هینگی پشکداری دجەنگیدا کر وبریندار بوو وڤەگەڕیا بۆ دەرکرنا ڕۆژناما خۆ.

بێنیتۆ مۆسۆلینی

پشتی جەنگ ب داوی هاتی و هیڤی و ئومێدێن ئیتالیا د کونگرێ ئاشت بوونێدا بێ ئومێد بوون، کۆمەك کو ب ڤێ بێ ئومێدییێ نە درازیبوون ل دەوروبەرێن وی کۆمبوون و پشتی وێ بزاڤا فاشستی کو مۆسۆلینی بۆ سەرکردێ وێ بهێزبوو.

فاشستی پشتی شەپرزەییا نافخۆیی و کەفتنا وەزارەتان ئێك لدویڤ ئێك کونگرەیەك ل ناپۆلی گرێدا ل سالا ١٩٢٢ز، لاوێن فاشستی یێن ئیتالی

کۆمبوون و مۆسۆلینی گوتارەك بەڵاڤكر تێدا ئاشكرا كر كو ئەگەر حوكمی نەدنە دەست دێ هێرشی بەتە سەر رۆما و ب هێزێ دێ دەست ب سەردا گریت، و ل وی دەمی رویدا كو سەرۆك وەزیر دەست ژ كاری ڤەكێشت و پاشا فیكیتور عمانوێلێ سێیێ داخاز ژ مۆسۆلینی كر كو وەزارەتێ پێكبینیت.

مۆسۆلینی حوكم وەرگرت و پەرلەمانی بۆ ماوێ سالەكێ دەسەلاتەكا بەرفرەھ دایێ بۆ ژناڤبرنا تێكدان و دانانا بناغێ ئاسایشا نافخۆ، بەلێ مۆسۆلینی بۆ موكمكرنا پارتا خۆ ئەڤ رێبازە گرت گەل بۆ لایێ خۆ راكێشا و بدژواری بەرهنگاریا دوژمنێن خۆ كر و سەركردێن بزاڤێن شۆرەشگێر زیندانكرن پاشایێ ڕازیبوو ل سەر كارێن وی و پشتەڤانی یا وی كر، ب ڕاستی مۆسۆلینی هەولەكا زۆر بۆ رێكخستنا كارگێری و هشك كرنا گەرو گوما و ڤەكرنا رێو ڕێباران دا و ئەڤی ژی وەل پشكەكێ ژ گەلێ ئیتالّی كر كو پشتەڤانیا وی بكەن بۆ بەڵاڤكرنا ئاسایشێ و ژناڤبرنا وان مانگرتنا كو باژێرێن ئیتالّی ڤەگرتبوون ژ ئەنجامێ جەنگیدا.

مۆسۆلینی شیا هەتا سالا ١٩٢٨ز رژێما حوكمی ل ئیتالّیا ژ شێوێ دیموكراتی بگوهۆریت بۆ سەر شێوێ دێكتاتۆری یێ ڕوویت. و ل سالا ١٩٢٣ز دا شیا وەل پەرلەمانی بكەت كو دوو ل سەر سەرسێ ئەندامێن وێ ژ پارتا ڤاشستی بن، و ل سالا ١٩٢٤ز دا شیا ژ ماتیۆتی (Matteotti) سەرۆكێ پارتا شوسیالیستی رزگار ببت پشتی كو فاشستان كوشتی. ول سالا ١٩٢٥ز دا دەست ب ڕاهێلانا وان كەسان كر كو ب سەر بزاڤا فاشستی نەبوون و ژ كارگێریا حكومەتی دەركرن و ل سالا ١٩٢٨ز دا رژێما هەلبژاردنێ وەكو راپرسینەكێ لێ كر. كو جڤاتا بلند لیستەكێ ب ناڤێ بەربژێران دێ دانیت و ڤێ لیستێ دێ ئێخیتە بەردەم گەلی (مللەتی) بۆ دەنگدانێ ل سەر وان بكەن.

مۆسۆلینی د چارەسەرکرنا کێشا پاپایەتیێ دا کو هەر ل سەردەمێ کاڤوریڤە هەروەسا مابوو، سەرکەفت و مەدیت چەوا پاپایێ روما نە ئێخستە سەر ئیتالیا و وەسا ئاشکرا کر کو ئەو زیندانینە ل ڤاتیکان وەکو نەرازیبوونەك بەرامبەر کریارا حکومەتا ئیتالی. هەروەسا پاپا ل وی دەمی د ئازراندنا ڕایا گشتیا جیهانی یا کاثولیکی دژی حکومەتا ئیتالیا سەرکەفت لەوڕا مۆسۆلینی وەسا دیت کو ڤێ کێشێ چارەسەر بکەت و لایەنگیریا کەنیسا کاثولیکی بۆ ڕژێما فاشستی بدەستڤە بینیت. ل سالا ١٩٢٩ز پەیمانەك دگەل پاپای گرێدا و ل دویڤ ڤێ پەیمانێ حکومەتا ئیتالیا دان پێدان ب سەربەخۆیا دەولەتا پاپایەتیێ کر کو ڤاتیکان ڤەدگرت و پاپای ژی بەرامبەر وێ دان پێدان ب حکومەتا ئیتالیا کر کو ڕوما بچیتە دگەل دا.

بەلێ ژ لایێ پرچەك کرن و ئیستعماریێ دا مۆسۆلینی ئەو ب روخساریێ بزاڤا ڤاشستی دادنا و خزمەت کرنا سەربازی کرە گشتی و سوپا دووبارە رێکخستەڤە. بەلێ بەرنامێ ویێ ئیستعماری پێکهاتبوو ژ هەولدان بۆ بجهئینانا خەونا ئیتالیا یا کەڤن، ئەوژی دەست ب سەر داگرتنا هەمی کنارێن دەریا ناڤەراست و ڤێ دەریایێ بکەتە دەریاچەکا (ئیتالی).

پەیدابوونا نازییەتیێ ل ئەڵمانیا و گەشەکرنا وێ:

پشتی کەفتنا بنەمالا هۆهنزلۆرن حکومەتەکا کۆماری یا دیموکراتیانەل دویڤ دەستووریێ ڤایمار (weimar) ل سالا ١٩١٩ز ل ئەلمەنیا پێکهات. ئەڤە ئێکەم حکومەتە کو هاتیە گوریێ ل دویڤ وان بیرو باوەرێن ولسنی بەلاڤ کرین و ژ پێخەمەت وان ویلایەتێن ئێکگرتی چوویە شەڕی. بەلێ ئەڤ حکومەتا نوی بارودوخەکێ باش بۆ نەگونجا و ژ لایێ هەڤپەیمانان ڤە چ دلوڤانی پێ نەبر ب قەید

و پەیوەندییێن قەرەبووکرنێ قە یا گرێدایبوو، و توشی گرفتەکا ئابووری یا ترسناك بوو کو وەلێ کر بێهێزبیت ژلایێ سەربازی و دەسەلاتا دەرڤە، هەروەسا جهێ رێزلێگرتنا گەلێ ئەلمانیا نەبوو پارت زۆر بوون و هەڤرکیا پارتایەتییێ ل (رایخشتاخ) زێدەبوو وەل وەزارتێن جودا جودا کر کو ئێك ل دویڤ ئێکدا هاتنە سەر حوکمی نەشیان چارەسەریا بارێ نافخۆییێ ولاتی بکەن.

ئەڤان ئەگەران نیشتمان پەروەرێن توندرەو و پارێزگارێن ئەلمانی ئازراندن وەلێکرن کو بەرهنگاریا لایەنگرێن کۆماری و حوکمێ دیموکراتی بکەن و پشتەڤانیا پارتێن نەتەوایەتی بکەن. گرنگترین ژڤان پارتان (پارتا سوشیالیستا نیشتمانی) بوو کو وەسا رێککەفت پشتی هینگێ دەست ب سەر حوکمیدا بگرێت. و ژ زەلامێن شەرێ بەرێ و گەنج و هندەك لایەنێن پارێزگار پێکهات خەلك بۆ لایێ خۆ راکێشا ب بەهانەیا (حجة) هندێ کو ئەلمانیا د جەنگێ جیهانیێ ئێکێ دانەشکەستی یە، بەلکو هندەك کۆمەلا د نافخۆدا خیانەت کر (مەرەم پێ ژی جووهینە) ئەڤێ چەندێ ژی وەکر خۆ بدەنە دەست و ئێکگرتنا میللەتی ئارمانجا پارتێ یە و بۆ ڤەگەڕاندنا پلە و پایێ ئەلمانیا و دەسەلاتا وێیا بەرێ دناڤ دەولەتێن مەزندا هەولێ ددا. ڕۆلێ دیار د ڕێکخستنا ڤێ پارتێ و پروپاکندە بۆ وێ ڤەدگەریتن بۆ **ئەدۆلف هیتلەر** (Adolph Hitler) کۆ ئێك بوو ژ ئەلمانییێن نەمسا وی و ل دەمێ جەنگیدا چوو دناڤ ڕێزێن سوپایێ ئەلمانی بەلێ د سوپایدا ژ پلا عەریفی (Corporal)

ئەدۆلف هیتلەر

نەبۆری. و پشتی شەڕ ڕاگرتنێ د سیاسەتێدا کار کر و پارتا سۆشیالستا نیشتمانی ڕێکخست و ل سالا ١٩٢٠ز دا بەرنامێ خۆ دانا کو بوار بۆ گوهۆرینێ دێ هەبیت. و تێدا پارتا وی دان پێدان ب بریارێن کونگرێ ئاشت بوونێ نەکر. و داخازا ئێکگرتنا هەمی ئەڵمانیان دکر بۆ پێکئینانا ئەڵمانیا مەزن و ڤەگەڕاندنا داگیرگەهێن ئەلمانی یێن بەرێ و مەرەما وی پرچەك کرنا ئەڵمانیا بوو. بیروباوەرێن سوشیالیستی شینا مارکسیەتێ گرت و ئاشکراکر کودان پێدانێ ب رژێما پەرلمانی ناکەت.

ل سالا ١٩٢٣ز دا هیتلەری دگەل لۆندرۆف رۆڤا ل شۆرەشا میونخ بۆ ڤەگەڕاندنا رژێما حوکمی پشکداری کر. بەلێ ئەڤ بزاڤە سەر نەکەفت و هیتلەر ژ ئەنجامێ پیلان گێرانێ ل دژی دەولەتێ هاتە زینداکرن و ئەو دەمێ د زیندانێدا ب نڤیسینا پەرتووکا خۆ یا مەزن (خەباتا من) (Mein Campt) دبرە سەر. و دەمێ کو ((ئیپرت)) سەرۆکێ ئێکەمین کۆمار بوو ل سالا ١٩٢٥ز دا مری کو سۆشیالیستی بوو، پارتێن دی (هەندنبرگ) هەلبژارد و حەفت سالان ب هەفکاری کرن دگەل پارتێن دیموکراتی ب سەرۆك کوماریێ برە سەری (بۆراندی) بەلێ پارتا سۆشیا لیستا نیشتمانی ((کو ناڤێ وێ بوویە پارتا نازی)) بهێز کەفت و هەندنبرگ ل سالا ١٩٣٠ز دا پلە و پایێ شیرەتکاری دا بوو برونگ (Heinrich Brunnig) بۆ قورتالکرنا کۆمارێ ژ تۆندڕەوان. بەلێ هەڤرکی بوونە ئەگەرێ هندێ کو حکومەت دەست ب سەر جڤاتا مللەتی (ڕایخشتاخ) دانەگریت.

دەمێ ماوێ سەرۆکاتیا هەندنبرگی ل سالا ١٩٣٣ز دا ب دوای هاتی. هیتلەری خۆ بۆ سەرۆکاتیێ ددانا کو چ بڕۆننگی لایەنگریا هەندنبرگی دکر و کۆمەنیستان (الشیوعیون) تیلمان (Thaliman) هەلبژارد و هەندنبرگ هەر سەرکەفت و

ئەڤەبوو ئەگەرێ بەردەوام بوونا ڕژێما کوماری ل ئەڵمانیا، بڕۆننگ بۆ چارەسەرکرنا کێشا ئابووری گەلەك ئاستەنگ هاتنە درێ دا لەورا بریارا باشکرنا بارێ جوتیاران دا ب داناننا سیاسەتەکا ئابووری یا سەربەستانە کو چ هندنبرگی ئەڤ سیاسەتا ب زێدەڕۆ دانا و بڕۆننگ لادا و شیرەتکاری داف ڤۆن پاین (Vonpapen) پارتا نازی ل وی دەمی ببوو هێزەکا مەزن وەگر کو ناڤەندا وەزارەتان شێلی بکەت ب بەرهنگاریکرنێ. لەوڕا گەلەك پێڤەنەچوو دەست ژ کاری ڤەکێشا و شیرەتکاری دا ڤۆن شلایغر (Vonshlicher)، ئەڤی ژی دگەل هیتلەری هەڤکاری کر و ناڤەندێ شلایغر دڵ تەنگ کرن نەچار بوو دەست ژ کاری ڤەکێشت ئەڤجا هندنبرگی چ چارە نەمان هیتلەر گازی کر و پلە وپایێ شیرەتکاریێ ل کانوونا دووێ ١٩٣٣ز دا پێ بەخشی.

هیتلەر شیرەتکارێ ئەڵمانیا :

هیتلەری پشتی شیرەتکاری وەرگرتی دەست ب هەلبژاردنێن تازە کر بۆ رایخشتاخ پڕانی بۆ پارتا خۆ ب دەستڤەئینا وکەفتە بەرهنگاریا پارتێن دی ب تایبەتی پارتا کۆمۆنست و رژێما دیموکراتی یا حکومەتێ گوهۆری بۆ حکومەتەکا دیکتاتوری هەندنبرگ ژی ڕازی بوو کو دەسەلاتەکا دیکتاتۆرانە بۆ ماوێ چار ساڵان بدەتە حکومەتا هیتلەری، ژ بەر هندێ شیا هەر بەرهنگاریەکا پارتایەتی و ڕۆژنامەگەری و جڤاکی و گشت ئەو دام و دەزگەهێن بەرهنگاریا پارتا وی دکەن ژ ناڤ ببەت، جۆزیف گوبلز کویێ خودان شیان بوو دپروپاگندەکرنێدا هاریکاریا وی کر و کرە وەزیر و کەفتە بەرهنگاریکرنا پارتان و ژناڤبرن هەتا کو وەلێ هات گشت دام و دەزگەهێن دەولەتی کەفتنە ل بن دەسەلاتا نازییان.

پشتی هنگێ هیتلەری دەست ب چەسپاندنا پارتا خۆ کر و گرێدانا وێ ب دەولەتێڤە. و ل سالا ١٩٣٣ز دا وە ل پارتا خۆ کر کو پشکەکا جودانەکەری ژ دەولەتێ بیت. پشتی هینگێ پەرلەمانێن خۆجهی هەلوەشاندن و هەر ویلایەتەك کرە دەڤەرەکا کارگێری سەر ب حکومەتا ناڤەندیڤە. و ل سالا ١٩٣٤ز دا ڕایخشتاخ هەلوەشاند ب ڤی ڕەنگی ئەلمانیا ئێکگرتی هاتە گورێ و رایخێ سیێ دامەزراند.

ل سالا ١٩٣٤ز دا دوو رویدانێن گرنگ روویدان کو هاریکاریا هیتلەری کر بۆ چەسپاندنا دەسەلاتا وی، یا ئێکێ رزگاربوونا وی ژ رۆیم (Ement Rohm) کو ئێك بوو ژ سەرکردێن نازی وەسا دیت کو بزاڤا نازی پێدڤی یە ژ بەرێ زێدەتر توندرەتربیت بەلێ ئەوا هیتلەری د دیت وەسا یا بەلاڤ بوو کو دڤیا پیلانەکێ بگێریت بۆ تیرۆرکرنا وی بۆ هندێ دا جهێ وی بگریت. هیتلەری و گرنگ و گوبلز هەڤپشکی بۆ ژ ناڤبرنا ئەڤێ بزاڤێ کر و (رۆیم) گوشت روویدانا دووێ مرنا هەندنبرگی، و هیتلەری سەرۆکاتیا دەولەتێ وەرگرت زێدەباری پلە و پایێ شیرەتکاریێ. هیتلەری پشتی جێگربوونا حوکمێ وی ل نافخۆ، دەست ب ئینانا ڕەگەزێن جەرمانی یێن ژ دەرڤەی ئەلمانیا بۆ ڕایخێ سێییێ کر و هەولا دا نەمسا بێخته دگەل ئەلمانیا. پروپا گندێن نازی ل نەمسا بەلاڤکرن و نازییان دەست ب بزاڤا دلفۆس (Dalfuss) کر سەرۆك وەزیرێ وان گوشت کو دژی ئەڤێ بزاڤێ بوو، بزاڤا وی سەرکەفت چونکی پرانیا نەمساوییان بەرهنگاریا وێ دکر و زێدەباری لایەنگریا مۆسۆلینی بۆ حکومەتا نەمسا، بریتانیا و فرەنسا و چیکوسلۆڤاکیا لایەنگریا سیاسەتا مۆسۆلینی دکر، بەلێ هیتلەری ل شینا سەرنەکەفتنا وی د نەمسادا (سار) ئێخستە سەر ئەلمانیا ل سالا ١٩٣٥ز دا ئـەڤە ژی سالا راپرسینێ بوو د

ڤێ دەڤەرێدا بۆ بریار دانا چارەنڤیسێ وی و پشتی دەربازبوونا پازدە ساڵان ب سەرگرێدانا پەیمانا ڤرسای. و دەمێ ڕاپرسین هاتیەکرن پرانیا ئاکنجیان دڤیا بچنە دگەل ئەڵمانیا.

هیتلەر د سیاسەتا خۆ یا ژ دەرڤەدا هەولا پێکئینانا هەڤپەیمانەکا ب هێزکر بۆ هەفکاریکرن دگەل دا بۆ هندێ دا وەل دەولەتێن دیموکراتی بکەت کو رێکێ بدەنە هەرێمێن دی یێن جەرمانی (نەمسا و هندەك پشکێن چیکوسلۆڤاکیا و پۆلەندا) بێخیتە دگەل ئەڵمانیا، و شیا ڤێ هەڤپەیمانێ ڤەبینیت و بارەکێ شێلی و ترسناك ژ هەڤسەنگیێ دنافبەرا ولاتان دا پەیدا بکەت هەر وەکو د پشکا داهاتیدا دێ بینین.

پشکا دووێ

بارودۆخێ تورکیا و ئیرانێ ل پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ

تورکیا:

دەولەتا ئوسمانی دگەل ئەڵمانیا پشکداری د جەنگێ جیهانیێ ئێکێدا کر ل بن کارتێکرنا ئەنوەر و جەمال و تەلعەت و چەندین دی ژ ئێکەتی خوازان وەسا دیت کو سەرکەفتنا ئەڵمانیا و هەڤپەیمانێن وێ دێ هیڤی و ئومێدێن وان بەدەسڤە ئینن ژ ڤەگەڕاندنا ئەو مولکێن کو دولەتا ئوسمانی ل لیبیا و بلقان ژ دەست چوویی. پروپاگندێن ئەڵمانیا کارتێکرنا خۆ ل سەر هاندانا دەولەتا ئوسمانی بۆ پشکداربوون د جەنگیدا کر کو هەر چەندە بریتانیا دڤیا وەلێ بکەت پشکداریێ د جەنگیدا نەکەت، بەلێ دەولەتا ئوسمانی پشکداری د جەنگیدا کر و بەرهنگاریا هێرشێن بریتانی کر ل دەردەنیل و وڵاتێن عەرەبی هەتا دوماهیا وی جەنگی دەمێ شەڕ ل ٣٠ چریا ئێکێ ل ساڵا ١٩١٨ز ڕاوەستیای دا گەلەك کەشتیگەلێن (پاپۆر) هەڤپێمانان چوونە دناڤ ئاڤا دەردەنیل و بۆسفۆر، و هێزەکا سەربازی ژ هەڤپەیمانان ل ئەستنبولێ ئینا خارێ بۆ دەست ب سەر داگرتنا کاروبارێن دەولەتا ئوسمانی.

دەمێ کونگرێ ئاشت بوونێ ل پاریس هاتیە گرێدان هەڤپەیمانان سەحکرە کاروبارێن دەولەتا ئوسمانی دناڤبەرا خۆدا و دگەل دەولەتا ئوسمانی پەیمانا سیڤەر (Severs) گرێدا ل ١٠ ێ تەباخێ ساڵا ١٩٢٠ز کو دەولەتا ئوسمانی تێدا پرت پرت بوو کوردستان و ئەرمەنستان و نیشمانێ عەرەبی ژێڤەکرن و گزیرتێن دۆدیکا نیز ژێ ڤەقەتاندن و دا ئیتالیا و تراقیا رۆژهەلات و ئەزمیر بوونە پشکەك ژ یۆنانێ و ژ ئەنجامێ وێ ڤەکۆلینێ ل سەر مولکێن دەولەتا ئوسمانی ئەوێن ماین

ل میسر ولیبیا و تونس و مەغریبێ دا بکەن دەربەندێن ئافی ئێخستنە بن دەستەلادا ولاتێن هەڤپەیمان، مافێن تایبەتێن ولاتێن بیانی وەك خۆ مان ئەنادۆل هاتە دابەشکرن بۆ دەڤەرێن دەستەلاتێ دناڤبەرا بریتانیا فرەنسا و ئیتالیدا و کاروبارێن دارایی یێن دەولەتا ئوسمانی ژی دانە دەستێ لیژنەکا دارایی ل هەڤپەیمانان بۆ رێکخستنا قەر و گیروگرفتێن دارایی.

بزاڤا کەمالیان:

پەیمانا سیڤەر د چاڤێن تورکاندا یا دلتەزین بوو. لەورا نەرازیبوون و بەرهنگاریا خۆ ب سەرۆکایەتیا مستەفا کمال پاشا نیشاندا. مستەفا کمال پاشا ل سالا ١٨٨١ز ل سلانیك ژ دایك بوویە و ل فێرگەها وێ یا سەربازی دەرچوویە، ئەڤجا فێرگەها جەنگی ل ئەستەنبولێ، پشتی وێ فێرگەها ئەرکان هەتا ب پلا سەرۆك روکن دەرچوویە، د جەنگێ لیبیا دا پشکداربوویە ل بولگاریا و قەفقاسی شەڕ کریە و ل بەرەڤانیا دەربەندێن ئافی و هێرشا ئوسمانی لسەر سوریێ پشکداری کریە، لێ پشتی دوماهیا شەڕی ڤەگەریاڤە ئەستەنبولێ بۆ سەرپەرشتیا سوپایێ ئەنادۆلێ هاتە دانان دەمێ گەهشتییە ئەرزەروم ل باکووری کوردستانێ هەولا کوم کرنا هەمی هێزێن ئوسمانی یێن پەرش و بەلاڤ دا. چەند ئەفسەرەك ل دۆرێن وی کومبوون و داخازا کونگرەکێ نیشتمانی کر کو ل ئەرزرۆمێ هاتە گرێدان هەمی لایەنێن ئەنادۆلێ تێدا بەرهەڤ بوون، کونگرەکێ دی ل سیواسێ هاتە گرێدان. بریارا پشکدارێن کونگرەی پێدڤیا سەرهلدانێ و وەرگرتنا ئازادیێ بوویە، وان مستەفا کمال هەلبژارد بۆ سەرۆکایەتیا وێ بزاڤێ و وان جڤاتەك هەلبژارد بۆ بجهئینانا بریارێن وان د هاتە ناڤکرن ب (جڤاتا مەزنا نیشتمانی).

بەڵگەنامە جڤاتا مەزن یا نیشتمانی:

دەمێ ئەف جڤاتە هاتیە ڤەگوهاستن بۆ ئەنقرە بەلگەنامە جڤاتا مەزنا نیشتمانی دانا، کو باوەرنامە بزاڤا نیشتمانی بوو، ئەڤێ بەلگەنامێ ئاشکرا کر کو هەمی ئەو دەڤەرێن کو تورك پرا نینە دێ ئێکەتیەکێ پێکئینیت کو دابەش کرنا وێ نینە و دەولەتەکا سەربەخۆیا تەمام ژ پێکدێهێت. دەمێ وەزارەتا دامە دفرید پاشای ل (٥)ێ نیسان سالا ١٩٢٠ز پێکهاتی کو دوژمنێ دژواری بزاڤا کەمالییان بۆ مستەفا کەمالی ئاشکرا کر کو پەیوەندیا دگەل حکومەتا ئەستەنبۆلێ بڕی و ل ئەنقرە ژ حکومەتێ جودا ببیت.

ئەو مەترسییێن کو ڕووی ب ڕوویێ تورکیا بووین مەزن بوون، یۆنان ل ڕۆژئاڤایێ و ئەرمەن ل رۆژهەلاتی و فەڕەنسی ل باشووری، حکومەتا جڤاتا مەزنا نیشتمانی ڕێکخستنا سوپای و بەرهنکاری کرنا دوژمنان ئێخستە ستویێ خۆ ل ٢٠ێ کانوونا دووێ ل سالا ١٩٢١ز بریارا دەستوورەکێ نوی دا کو ب ناڤێ یاسایا ڕێکخستنا بنجینەی ناڤکر و ل دویڤ وێ جڤاتا مەزنا نیشتمانی ب دەستهەلاتا یاسادانانێ ل قەلەم دا ژ وێ جڤاتێ سەرۆك وەزیران کو نوینەرێ دەستهەلاتا بجهئینانێ یە دهێتە هەلبژاردن.

ئەڤجا حکومەتا ئەنقرە کەڤتە بەرهنگاریا دوژمنێن تورکیا سوپایێ وێ شیا ئەریڤانێ پایتەختێ ئەرمینیا داگیر بکەت و بەرهنگاری یا ئەرمەنان ب دوای هات، د وی دەمی دا ژی وەزارەتا فنزیلۆس ژ ناڤچو ل یۆنان و پاشا قوستەنتین بۆ جارا دووێ هاتە سەر تەختی کو د دەمێ جەنگی دا تەختێ شاهانە بجهێلا بوو ئەڤ ڕوویدانە بوونە ئەگەرێ گوهۆرینا سیاسەتا هەڤپەیمانان بەرامبەر تورکیا. فرەنسا و ئیتالیا د وێ باوەریێ دا بوون کو پێدڤیە پەیمانا سیڤەر بهێتە گوهۆرین

ل دویف هندێ کو ئەو سیاسەتا بەڕهنگاریێ کو (فنزیلۆس) بخۆڤە گرتبوو شکەستن ئینا ب ژناڤچوونا وەزارەتا وی.

ئەڤە ژبلی وێ کو ڤان هەردوو دەولەتان دڤیا بەرهنگاریا سیاسەتا بریتانیا بکەن کو بریتانیا هێرشا ناپلیۆنی کربوو بەهانە بۆ هندێ دەستهەلاتێ ل سەر ئاسیا بچوویك بکریت، بریار هاتە دان ب گرێدانا کونگرێ هەڤپەیمانان ل لەندەن دەمێ ئەڤ کونگرە هاتیە گرێدان بریار هاتەدان ب گوهۆرینا پەیمانا سیڤەر بەلێ بریارێن ڤی کونگرەی دوور و درێژی پاش ئێخستن. بۆ کونگرەکی ل پاریس گرێدا ل ٢٤ێ کانوونا دووێ سالا ١٩٢١ز بەلێ یۆنان یا رژدبوو ل سەر داخازیێن خۆ دەمێ سوپایێ وێ ل شەڕێ (ئینۆنۆ) شکەستی ناچاربوو کو رازی بیت ب ناوبژی کرنا هەڤپەیمانان ب رێکا لێژنەکێ کو پێك بینن بۆ ڤەکۆلینێ ل وان خالێن کو ل سەر رێك نەکەفتین ب تایبەتی ل راست و دروستیا پڕانیا ئاکنجیێن ئەزمیر و تەراقیا، بریتانیا ژی دان پێدان ب حوکومەتا ئەنقەرە کر و تورك رازی بوون ب مەرجەکی سوپایێ یونانی ژ ئەردێ تراقیا خو ڤەکێشیت و هەڤپەیمان جهێ یۆنانیان بگرن هەتا وی دەمی دەنگدان تەمام دبیت. بەلێ یۆنانی ب ڤێ رازی نەبوون.

جەنگ دگەل یۆنانداٖ:

جەنگ بۆ جارا دووێ ل ناڤبەرا یۆنان و تورکان ڕوویدا، سوپایێ تورکی د زنجیرەکا شەڕان دا سەرکەفت و شیا یۆنانیان ژ ئەنادۆلێ دەربێخیت. دەمێ سوپایێ تورکی چوویە ئەزمیر و سوپایێ یۆنان ل وێرێ خۆ ڤەکێشا. تورك د وی ماوەی دا هاریکاری ژ ئێکەتیا سوڤێتی وەرگرت کو پەیمانا دوستایەتیێ و ئاشتیێ دگەل گرێدا (ل ١٦ێ ئادار سالا ١٩٢١ز هەروەسا وان هاریکاری ژ فڕەنسا وەرگرت (ل ٢١ێ چریا ئێکێ سالا ١٩٢١ز) گەلەك کەل و پەلێن جەنگی بۆ تورکان بجهێلان دەمی سوپایێ خۆ ل کیلیلکیا ڤەکێشایی.

ئەڤێ جارێ مستەفا کەمال پشتی وێ کو سوپایێ یونانی ل ئەنادۆلێ شکاندی هەمی هەولێ و بزاڤێن خۆ ئاراستەی تەراقیا کرن. گەلەك نەمابوو دگەل سوپایێ بریتانی پێکدابدەن بەلێ بریتانیا رێك ب سوپای تورکیا دابوو کو تەراقیا ڕۆژهەلات داگیر بکەت بەروڤاژی ژ پەیمانا سیڤەر. شەڕ ڕاوەستاندن هاتە کورێ ل ناڤبەرا تورك و یونان ل (مۆدانیا) (Mudania) ل ١١ ێ چریا ئێکێ سالا ١٩٢٢ز.

کونگرێ لۆزان:

دەمێ کونگرێ لۆزان هاتیە گرێدان ل (چریا دووێ سالا ١٩٢٢ز) بۆ ئێکلاکرنا کێشا ڕۆژهەلاتا نزیك کونگرە نەشیا بگەهیتە چارەسەریەکێ ب ئەگەرێ رژدبوونا لۆرد کرزن نوینەرێ بریتانیا و وەزیرێ دەرڤە هەروەسا ژبەر رژدبوونا (عصمت) پاشای نوینەرێ تورکیا کو هەر ئێك ل سەر داخازیێن خۆ، کونگرە پاشی ئێخست دەمەکی ژی دا دەست ب کاروبارێن خۆ کر پشتی سێ هەیڤا سێر هۆراسی ڕمبولد بۆ بالێۆزێ بریتانیا ل تورکیا ل جهێ کررزن، ئەڤجا ڕێککەفتن سازبوو و ئیمزا سەر پەیمانا لۆزان هاتەکرن ل ٢٤ێ تیرمەها سالا ١٩٢٣ز ل وێ پەیمانێ بریار هاتە دان کو تورکیا دەستی ژ هەمی مافێن خۆ بەردەت ل عیراق و سوریا و فەلەستین و قوبرس و گزیرتێن دودیکا نیز و میسر و لیبیا، بەلێ باکووری کوردستانێ و ئەزمیر و ئەرمینیا و کلیلیکا و تەراقیا ڕۆژهەلاتی و هەمی مافێن وێ یێن بەرێ ل ئەستانبۆلێ بۆ مان کو ل هیڤیێ بوو ل دویف پەیمانا سیڤەر ژ دەستا بچیت. هەر وەسا بریاردا ب گوهۆرینا ئاکنجیێن یۆنانی و تورکی، ئەو یۆنانییێن کو ل دەڤەرێن تورکی دا هەین ڤەگەڕانەڤە بۆ یۆنانێ و ل جهێ وان ئەو تورکێن کو د دەڤەرێن یۆنانی دا دژین ڤەگەڕانەڤە تورکیا هەروەسا بریارا لادانا مافێن تایبەتییێن بیانی د تورکیادا هاتە دان، بەلێ ئەوا کو تایبەتە دەرتەنگێن ئاڤی بریار هاتە دان کو هەمی پاپۆریێن بازرگانی ب ئازادی تێدا دەربازبن د دەمێ ئاشتیێ دا و پاپۆرێن ولاتێن

بێ لایەن ل دەمێ جەنگی دا. ئەو دەڤەرێن دەرتەنگێن ئاڤێ نەهێنە پرچەك كرن.

چاكسازییێن نافخۆ:

مستەفا كەمال پشتی هندێ بەرەڤ رێكخستنا كاروبارێن ولاتی چوو ل ٢٩ ێ چریا ئێكێ ل سالا ١٩٢٣ز رژێما كوماری ب شێوەكێ رەسمی (فەرمی) راگەهاند و مستەفا كەمال هاتە هەلبژاردن وەك سەرۆك. پشتی وێ جارەكا دی دوبارە هاتە ف هەلبژاردن پشتی تەمام بوونا ماوێ سەرۆكایەتیا وی جارا ئێكێ بوو بوویە سەرۆك ب درێژاهیا ژیانا وی. خەلافەت پشتی دەمەكێ كێم ژ راگەهاندنا رژێما كۆماری هاتە ژ ناڤبرن. و دوماهی خەلیفێ بنەمالا ئوسمانیان ل ٢٤ێ ئادارا سالا ١٩٢٤ز دا ئیستەنبول بجهێلا، وەزارەتا ئەوقافێ ژناڤبر و هەمی ئەو فێرگەهێن كو تایبەت بوون ب وێ وەزارەتێ ڤە ئێخستنە سەر وەزارەتا مەعاریف، حكومەتێ گرنگی دا ب یاسایا فێركرنێ و بەلاڤكرنا وێ دناڤ گەنجێن گەلی دا (مللەتی) هەروەسا زنجیرەكا گوهۆرینێن گرنگ ل چڤاكێ تورکی هاتنە گورێ ژ وانا بریارا جڤاتا مەزن یا نیشتمانی بوو ب جوداكرنا ئایینی ژ دەولەتێ. ئەڤجا ب كارئینانا پیتێن لاتینی ل جهێ پیتێن عەرەبی (ل سالا ١٩٢٩ز) هەروەسا مستەفا كەمالی پویتە (گرنگی) ب لایێ ئابووری دا، حكومەتا وی بزاڤا پیشەسازی هاندا و بانگێن تورکی وەكی بانكا كشتوكالی ڤەكرن كو ئەركێ دەركرنا پارەی بانكا تورکی ئێخستە ستویی خۆ وهندەك ژ كاروبارێن ئابووری دانە هندەك ژ كومپانیان بۆ مفا وەرگرتن ژ سەرمایێ وان، بەرسینگێ رۆژنامان گرت و

مستەفا كەمال

چاڤدیریەکا هویر ئێخستە سەر وان کوم و کەسان کو گومانا دوژمنکاریێ لێ دهێتە کرن بەرامبەر سیاسەتا چاکسازیێ، مستەفا کەمال ئەڤ جۆرێ حوکمی هەلبژارد چۆنکی وی دزانی ئەڤە رێکەکە بۆ ئاڤاکرنا دەولەتەکا نوی خودان رێبازەکا سەردەم.

ئەو پرەنسیبێن (بیرو باوەر) کو بزاڤا چاکسازیێ پشتا خۆ پێڤە گرێدای:

ئەڤ چاکسازیێن تورکیا ل بەر رۆناهیا پرەنسیبێن گشتی هاتیە گورێ پشتی کو ب فەلسەفا کودەتا یا تورکی هاتە ناڤکرن ئەو پرەنسیب ئەڤە بوون:

ئێك: رژێما کوماری: کو ئەڤە پرەنسیبا رژێما حوکمێ نوی یێ تورکیا بوو.

دوو: نەتەوایەتی: کو ئەوژی پرەنسیبا ب هێزکرنا نەتەوەیە ب تایبەتی ژ لایێ رۆشنبیریڤە ب ڤەگەریان بۆ زمان و دیرۆکا تورکی، ژ رووخسارێن ڤی لایەنی چاککرنا زمانێ تورکی و هەولدان بۆ پاقژ کرنا زمانێ تورکی ژ پەیڤێن بیانی و هەولێن کۆمەلا دیرۆکا نەتەوەیی کو چوار بەرگ ژ دیرۆکا تورکیا دانا ل دویڤ رێبازا نەتەوایەتی.

سێ: عێلمانیەت: بیروباوەرێن جوداکرنا ئایینی ژ دەولەتێ ل دویڤ هندێ کو ئایین مەسەلەکا تایبەتە بمرۆڤیڤە گرێدایە ژ رووخسارێن ئەڤان بیروباوەران ژ ناڤبرنا خەلافەتێ و وزارەتا ئەوقافێ و تەکیە و پەیرەوکرنا یاسایا مەدەنی یا سوێسری.

چار: مللەت: پرەنسیبا وەکهەڤییێ یە دناڤبەرا خەلکی دا و دان پێنەدان ب بارێ تەخاتیێ (چین) و تەپەسەرکرنا تەخەکێ بۆ تەخەکا دی کو مافێن تایبەتی نابیت هەبن بۆ هندەك تەخ و کومان، ئەڤە ژی ل بەلافکرنا فێرکرنێ و وەکهەڤیێ د لایێ یاسایێ دا دەردکەڤیت.

پێنج: دەولەتی: پرەنسیبا ئابووریێ دەولەتێ ل دویڤ هندێ یە کو هەمی دەزگەهێن گشتی مولکێ دەولەتێ نە، دیارترین نموونە بۆ ئەڤێ وەکی هێلا شەمەندەفرێ کو مولکێ دەولەتێ یە و دەسهەلاتگرتن ب سەر بانکان و دامەزراندنا کارگەهێن حکومی.

شەش: کودەتا (انقلاب): پرەنسیبا پێشکەفتن و سەربەستیا هزرێ یە و هەڤ دژیا ئەڤسانە و پەیرەوکرنا نوی ترین هزرو بیرێن زانست و کۆمەلایەتی یێن ڕۆژ ئاڤا، ژ ڕووخسارێن ڤان بیرو باوەران ڕزگارکرنا ئافرەتێ و پشکداری کرنا وێ د مەیدانا سیاسەت و کاری دا.

تورکیا گەلەك پێنگاڤێن مەزن ژ لایێ نیڤ دەولەتیڤە هاڤێتن، پایە و جهێ خۆ بهێزکر بۆ گرێدانا کونگرێ پەیمانا بەلقان سالا ١٩٣٤ ز بۆ شیرەتکرنێ ل کونگرێ بەلقان ئەڤجا ل کونگرێ مۆنترۆ (Montreux) ل سالا ١٩٣٦ ز دا هیڤی و ئومێدێن وێ هاتنە گورێ ب ڕازیبوونا دەولەتان ژ پر چەك کرنا کەنارێن دەوروبەرێن دەرتەنگێن ئاڤێ، ل سالا ١٩٣٩ ز دا ویلایەتا ئەسکەندەرونە ئێخستە سەر تورکیا، ل هەمان سالدا بوو هەڤپەیمان دگەل بریتانیا و فرەنسا بەلێ ل دەمێ جەنگێ جیهانیێ دووێ چاڤدێریا رووبدانان دکر، دڤیا مفای ژ ئەنجامێ شەری وەربگریت، پشتی هندێ کەفتە پال ئوردیگای ڕۆژ ئاڤایێ سالا ١٩٤٣ ز.

ئیران:

سەرهلدانا نەتەوایەتی دئیرانێ دا ل وی دەمی دەست پێکر کو (جەمالەدین ئەلئەفغانی) داخازا بەرهنگاریا ئیستعمارا (داگیرکەر) ئەورۆپی کر ل سەر دەمێ (شا ناسرئەلدین) کو ل سەر دەمێ ڤی دا تێکدان بەر بەلاڤبوو وەلێهات پلە وپایێ دەولەتێ و مافێن نەتەوەیی ببوونە یاری پێکرن ب دەستێ کار بەدەستان ڤە و ل

سالا ۱۸۹۰ز شاهی مافێ قورخکاریا تووتنێ دا کومپانیەکا بریتانی. ئەڤە بوو ئەگەرێ هندێ کو بازرگانێن تووتنێ ل ئیرانێ تووشی زیانێ ببن، ڕایا گشتی ئازڕاند خەلکی جگارە نە کێشان ژ بەر داخازیا (جەمالەدین ئەلئەفغانی) کو داخاز ژێ کرن جگارە کێشانێ بهێلن. شاه ناچاربوو ئەوی مافی هەلوەشینیت. ئەڤ کارەساتە بوو ئەگەرێ لڤینەکا نشتیمانی بۆ بەرهنگاریا شاهی و دەسهەلاتا بیانی کەرب و کین بەردەوام بوو بەرانبەر شاهی هەتا ل سالا ۱۸۹٦ ز هاتیە کوشتن، گەل جارەکا دی ل سەر دەمێ (موزەفەرەدین شاه) پشتی ئەوی ژی شۆرەش بەرپاکر چونکی حکومەت بەردەوام بوو ل قەرکرنێ، دوماهیکێ شاه هاتە ناچارکرن ب ڕاگەهاندنا دەستورێ سالا ۱۹۰٦ ز ئەڤە بوو ئێکەم جڤاتا نوینەراتیێ بۆ ولاتی دانا. بەلێ (شاهـ محمەد عەلی میرزا) کو پشتی موزەفەرەدین هاتە سەر تەختی کەرب ژ ژیانا نوینەراتیێ ڤە دبوون، و دەمێ ڤیای ژ ناڤبەت بۆ ئەگەرێ بەرپابوونا شۆرەشا سالا ۱۹۰۹ز شۆرەشگێران جهێ وی گرت و ل جهێ وی وان سولتان (ئەحمەد میرزا) دانا، ب ڤی ڕەنگی ژیانا دەستوری ڤەگەریاڤە و جڤاتێ دەست ب کومبوونێن خۆ کر.

دەمێ شۆرەشا ڕوسی پەرپابووی سالا (۱۹۱۷) بریتانیا دەستێ خۆ بۆ هەمی لایێن ئیرانێ دریژکر و ولاتێ ژی ل ژێر دەسهەلاتا وان ما هەتا دوماهیا جەنگێ جیهانیێ ئێکێ. پاشی ل سالا ۱۹۱۹ ز ڕێککەفتن نامەك دگەل ئیرانێ گرێدا کو ئیران ل دویڤ وێ رازی بوو ب کارکرنا شیرەتکارێن بەریتانی ل هەمی فەرمانگەهێن حکومی.

بەلێ ئەڤ بارە هەر وەسا بەردەوام نە بوو دڤی دەمی دا (شاهـ ڕەزا پەهلەوی) دەرکەفت و شیا بەندێن ڕێککەفتنا ما سالا ۱۹۱۹ز ژ ناڤبەت و دانوستاندنا دگەل بریتانیا بکەتە ڤە و دگەل وان دا پەیمانەك ل ۲٦ ێ شواتا ۱۹۲۱ز گرێبدەت بریتانا

ل دویف وێ پەیمانێ دان پێدان ب سەربەخۆیا ئیرانێکر.

شاهـ کەفتە باشکرنا بارێ ژیانا ئابووری و کارگێری، ئەندازیار ژ ئەڵمانیا و ئیتالێیا بکارئینان، و ب رێکا فەرمانبەرێن دارایێن ئەمریکی کاروبارێن دارایا حکومەتا ئیرانێ رێکخست هەر وەسا پویتە ب لایێ ئاڤەدانیێ دا ب تایبەتی رێکێن هاتن و چوونێ و گرێدانا پشکێن جودا جودایێن ئیرانێ پێکڤە وەلێهات هێلا شەمەندەفرێ کو باکورێ ئیرانێ ژ دەریا قەزوین ڤە ب باشووری ڤە گرێبدەت. پویتە دا ب ڤەژاندنا ئابووریێ وەلاتی ب دامەزراندنا کارگەهان و هاندانا پیشەسازیا نیشتیمانی و گرێدانا رێککەفتنامێن بازرگانی دگەل دەولەتێن بیانی دا.

بەلێ ژ لایێ پەیوەندییێن دەرڤە ئیرانێ پەیمانەك گرێدا دکەل ئێکەتیا سوڤیێتی ل سالا ١٩٢١ ز دا سوڤیێت ل دویف وێ پەیمانێ دان پێدان ب سەربەخۆییا ئیرانێ کر و ژ هەمی قەرێن بەرێ و مافێن تایبەتێن وێ ژ بەندەر و رێکێن هاتن و چوونێ و رێکێن شەمەندەفرێ لێ بوری. دگەل ئەفغانستانێ دا پەیمانەك گرێدا ل سالا ١٩٢٢ ز هەر دوو دەولەتان دان پێدان ب سەربەخۆییا ئێك و دوو کر، ئەڤجا دگەل تورکیا دا پەیمانەکا ئاشتیا بەردەوام و بێ لایەنی گرێدا.

ئیران و تورکیا بوونە دوو دەولەت کو ل رۆژ هەلاتا نزیکدا گرنگیا خۆ هەبیت. و ل ٨ ێ تیرمەها سالا ١٩٣٧ ز پەیمانا سەعد ئاباد ل ناڤبەرا تورکیا و عیراقێ وئیرانێ و ئەفغانستانێ هاتە گرێدان ل گور ڤێ پەیمانێ ئەڤان هەر چوار دەولەتان بریاردا کو دناڤبەرا خۆدا ژ لایێ سیاسەتا دەرڤە ڕاوێژ بکەن.

پشکا سێیێ

پەیوەندییێن دناڤبەرا دەولەتان

دناڤبەرا هەر دوو جەنگێن ئێکێ و دووێ دا ١٩١٨ ز - ١٩٣٩ ز

١- دەستپێکی

پشتی هندێ کو کونگرێ ئاشتبوونێ بریار سەر نەخشێ نویێ ئەورۆپا دا، ولاتێن سەرکەفتی هەمی هویەك دبێخەمەت پاراستنا باڕێ نۆیێ نیف دەولەتی دا بەرهەڤ کر بۆ هندێ چ تشتەك نەبیتە ئەگەرێ شێلاندنا وی باری هەول و بزاڤێن دەولەتێن مەزن و ب تایبەتی فرەنسا بۆ هندێ دچوو کو رێکێ ل بەرفرەهیا ئەلمانیا بگریت و هەول نە دەت کو سنووڕێ نوی بگوهۆریت یان بەرهەڤیێ بۆ جەنگەکێ دی بکەت. لەورا پەیوەندییێن ناڤبەرا ولاتان ل ناڤبەرا هەر دوو جەنگێن

جیهانی یێن ئێکێ و دووێ بۆ هندێ دچوو کو هەول بهێتە دان بۆ ڤەدیتنا دەستەبەر یەکێ بۆ بەردەوامیا باریێ نۆی و پەیرەوکرنا شێوازێ ئاشتیانە ل جهێ پەنابرن بۆ جەنگی ب مەرەما گوهۆرینەکێ دباریێ نوی دا. دەولەتێن سەرکەفتی و دەولەتێن بچوویك پشتا خۆ ب کۆمەلاّ نەتەوان گرێدابوو بۆ پاراستنا ئاشتیا جیهانی و دڤیا ببیتە د تورەکا نیف دەولەتی بۆ چارەسەرکرنا وان کێشێن کو هەیین دناڤبەرا دەولەتاندا. بەلێ کۆمەلاّ نەتەوان تووشی بێ هێزیێ بوو ل و رەیێن هندەك دەولەتان چۆنکی نەشیا رووی ب رووی گیروگرفتێن مەزن ببیت بەلکو بتنێ بۆ هندێ دچوو کو گیروگرفتێن سیاسی یێن بچووك چارەسەر بکەت.

٢- هەولّ و بزاڤێن دەولەتێن مەزن ژبێخەمەت ئاشتیا ئەورۆپی

ویلایەتێن ئێکگرتنێ ل پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ گەلەك پویتە ب کۆمەلاّ نەتەوان ددا، بەلێ دگەل هندێ ژی دا بریارا خۆ لسەر بەلگەنامە کۆمەلّە نەتەواندا نەدا و ب ڤەدەری ما ڤە ل پشکدار نەکرن د کاروبارێن وێ دا، لەورا کۆمەلاّ نەتەوان رووی ب رووییّ بێهێزیەکا بنەڕەتی بوو ل پشکدارنەکرنا ئەڤان دەولەتێن مەزن. هەر وەسا ئێکەتیا سوڤێتی ژی لێ ڤەدەر بوو هەتا سالاّ ١٩٣٤ ز. ب ڤی ڕەنگی کۆمەلاّ نەتەوان ل پشتەڤانیا ڤان هەر دوو دەولەتێن مەزن بێ بەهر بوو هەر د دەستپێکا دامەزراندنا وێ دا.

فڕەنسا و کۆمەلاّ نەتەوان:

فڕەنسا وەسا تەماشەی کۆمەلاّ نەتەوان دکر کو هۆیەکە بۆ پاراستنا باریێ نوویێ دەولەتان و دڤیا بەلگەنامێن نا تەمام بگوهۆریت هەتا بشێت رووی ب رووی هەر هێرشەکا ئەلمانی یان دەولەتەکا دی ببیت کو بڤێت باریێ نوی بگوهۆریت. فڕەنسا ئاشکرا کر کو نە بەلگەنامێت کۆمەلاّ نەتەوان ناڤەرۆکا (هێرش کرن

Aggression) دەردئێخیت و نە ئەو شێوازێن کو کۆمەلا نەتەوان بخۆڤە دگریت دژی وێ دەولەتا هێرش کەر، و بۆ تەمام کرنا ڤێ نە تەمامیێ سالا ١٩٢٣ ز پەیمانەك بەرهەڤکر بناڤێ پەیمانا هاریکاریا هەڤپشك (Treaty of mutualee ssistauce) ئەڤ پەیمانە هەڤ گوهۆرین ب سەردا هات هەتا نەتەمامیا بەلگەنامە کۆمەلا چارەسەر بکەت ئەوا تایبەت ب پاراستنا ئێکەتی و سەربەخۆیا دەولەتێن هەڤپشك ل کۆمەلا نەتەوان بۆ چارەسەرکرنا گیرو گرفتان ناڤبەرا دەولەتان ب شێوەکی ئاشتیانە. ناڤەرۆکا ڤێ بەیانێ دبێژیت هەر هەڤرکیەك دناڤبەرا دەولەتان پێدڤیە ب ناوبێژی (ب بەرهڤانیکرنێ) یا ب دان و ستاندنێ بهێتە چارەسەرکرن. و ئەو دەولەتا کو نەڤێت پەنایێ بۆ رێکێن ئاشتیانە ببەت ب (دەولەتا هێرش کەر) دهێتە دانان، لەورا هەر دەولەتەکا کو ئیمزا ل سەر ڤێ پەیمانێ کری سۆزێ ددەت کو دژی ئەو دەولەتا هێرش کەر کاری بکەت ل دویڤ جهێ جوگرافی و دەسهەلات و شیانێن سەربازی. بەلێ وەزارەتا پارێزگاران ل بریتانیا (کو پشتی وەزارەتا کرێکاران هاتی سالا ١٩٢٤ ز) بریار ل سەر ڤێ پەیمانێ نەدا چۆنکی نەدڤیا خۆ گرێ بدەت ب بەیانەکا ئەورۆپی ڤە، و نە دڤیا ژی بهێتە راکێشان بەرەڤ جەنگەکی دگەل هندەك دەولەتان کو ل دەرڤەی کۆمەلا نەتەوا نە وەکی ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکی یان خۆ بێخیتە کێشەکا دەرڤەی بیاڤێ بەرژەوەندییێن وێ. ب ڤی جۆری پروتوکۆلێ جنێف سەرنەگرت.

بەلگەنامە لۆکارنۆ:

بارێ دەولەتان ل سالا ١٩٢٦ ز باش بوو پشتی زنجیرەکا پەیمانان هاتینە گرێدان ل لۆکارنۆ دا هاتە ناڤکرن ب (بەلگەنامە لۆکارنۆ) چۆنکی بارێ ئابووریێ ئەلمانیا باش بوو ب سەرکەفتنا پرۆژێ داوز بۆ پێدانا قەرەبووکرنێ. هەر وەسا هەبوونا دوو کەسێن ب شیان و ئاشتی پەروەر ل وەزارەتا دەرڤە یا فەرەنسی و ئەلمانی کو

ئەو ژی ئارستید بریاند (Urusid Briand) و سترزمان (Streres Mann) بوون کو ئەڤ دوو سیاسییە دوێ باوەرێ دا بوون کو دشێن رێککەفتنێ دناڤبەرا وان دوو دەولەتان دا گرێ دەن و هەڤرکیێ دناڤبەرا وان دا ب دانوستاندنێ چارسەر بکەن.

وەزیرێ دەرڤەیێ بریتانیا سیر ئوست تشپیرلن (sir Dustenchamberain) لایەنگرێ ڤێ رێکەفتنامێ بوو. چونکی بەرژەوەندیا بریتانیا ژی تێدا هەبوو ئەلمانیا سۆزدا کو پشکداربیت ل کۆمەلا نەتەوان و کورسیا بەردەوام د وێ جڤاکێ دا هەبیت وەکی دەولەتەکا مەزن. هەروەسا بریاردا کو رێکا توند و تیژیێ نەگریت بۆ گوهۆرینا پەیمانا ڤرسای، بەلکی دێ چنە بەر دانوستاندنێ بۆ چارەسەریا هەڤرکیەکێ کو روویدەت دناڤبەرا وان یان ل ناڤبەرا ئەلمانیا و فرەنسا یا بەلجیکا یان پولەندایا جیکوسلوڤاکیا دا، فرەنسا ژی بریاردا کو ئەلمانیا ماف هەبیت داخازکرنا گوهۆرینا سنووری رۆژهەلاتی بەلێ بریارێ بدەت کو سنووری وێ رۆژئاڤا یێ داویێ یە و نەشێت دەستکاریێ لێ بکەت و ژ ئەنجامێ بەلگەنامێ لۆکارنۆ هاریکاری ل ناڤبەرا دەولەتان هات گورێ و دسیاسەتا ئەوروبی دا دەنگ ڤەدا هەتا هاتە ناڤکرن ب (گیانێ لۆکارنۆ).

بەلگەنامێ کیلۆل:

و د سالا ١٩٢٨ز دا فرەنسا پەیمانەك گرێدا دگەل ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا هاتە نیاسین ب بەلگەنامێ کیلۆك - بریان (Kellogg – briandpact) کو ناڤەرۆکا وێ پێکهاتی بوو ژ دانانا چەنگی ب کارەکێ نەدەستووری و بەنابرن بۆ چەنگی ب کارەکێ نارەوا بهێتە دانان بۆ چارسەرکرنا هەڤرکیان ل ناڤبەرا دەولەتان هەروەسا ئەڤ پەیمانە ب (پەیمانا باریس) هەتا ناڤ کرن یان پەیمانا رێیێ نەدانا چەنگی، پرانیا دەولەتێن سەربەخۆ د جیهانێ دا ئیمزا ل سەرکر و دبیتن هەر ژبەر هندێ ژی بیت چونکی چ ئەگەرك ب سەر دەولەتان ڤەنەبوویە بۆ بجهئینانا

بیرو باوەرێن ڕووی نەدانا جەنگی، لەوڕا گرنگیا ڤێ یە پتر تیۆری (نظري) بوو نەك ب كریار. یا گرنگ ئەو بۆ جارا ئێكێ پەنابرن بۆ جەنگی ب كارەكێ نەیێ دەستوری دهێتە داناف بەلێ ئەڤێ پەیمانێ چ مفایەكێ ب كریار نەبوو چونكی چ تشت نەدانا بوو ل سەر وان دەولەتێن كو ئیمزا دكەن ئەگەر هاتوو ژ ناڤەرۆكا بەندان دەركەفتن بەلێ فڕەنسا ب ڤان هەمیا نەراوەستیا بەلكی هەر بەردەوام پەیرەوا سیاسەتەكا سەربەخو دكر ل دوستایەتی كرنا ئەو دەولەتێن نۆی ل ئەوروپا پەیدابووین ب مەرەما پاراستنا بارێ نوی و بەرهنگاریا هەر گوهۆرینەكێ د پەیمانا ئاشت بوونێ دا. فڕەنسا ئەڤ سیاسەتە بخۆڤەگرت هەر ل سالا ١٩٢٠ز دەمێ دگەل بەلجیكا وێ پەیمان گرێدا دژی هەر هێرشەكێ ل سەر ئێك ژ ڤان دەولەتان و هەمان پەیمان گرێدا دگەل پولەندا سالا ١٩٢١ وئێكا دی دگەل چیكو سلۆڤاكیا و ڕۆمانیا و یوگسلاڤیا، فڕەنسا لایەنگریا ئەڤێ پەیمانێ بوو و داكوكی ل سەر كر بۆ پاراستنا ئەڤی بارێ نوی ل ناڤەراستێ ئەرۆپا.

هەلویستێ ئەڵمانیا:

بەلێ ئەڵمانیا چاڤەریێ گوهۆرینێ دكر ل پەیمانا ڤرسای بەرامبەر چوونا ناڤ د پشكداری كرن د بەلگەنامە لۆكارنۆ و پەیمانا ڤرسای دا ئەوا كو تایبەتە ب بەرپرسایەتیا جەنگی و قەڕەبوكرنێ و دانانا سنورەكی بۆ هێزا سەربازی و كێشا سنووری ڕۆژهەلاتێ ئەڵمانیا ڤەدگریت بۆ پەیمان گرێدانا وێ دگەل هندەك دەولەتێن نوی ل ئەوروبا هەر وەكی مە دیتی دەمێ باوەریێ دا بۆ كو ئەڤ پەیمان دبنە دەستەبەریەكێ بۆ مانا بارێ نوی، ژ پێخمەتی وێ دا رایا گشتی یا ئەلمانی گەلەك بێزار بوو ژمانا زنجیرێن پەیمانا ڤرسای و ب تایبەتی ئەوا كو گرێدایە ب قەڕەبووكرنێ و چەك ل ڕامالینێ، ئەڤە ئێكە ژ وان هۆیێن كاریگەر كو حكومەتا ئەڵمانی هاتە گوهۆرین بۆ حكومەتا دیكاتۆری و پەیرەوكرنا سیاسەتەكا (خراب)

بۆ ڕزگاربوون ژ زنجیرێن پەیمانا ڤرسای.

٣- ئەو گیروگرفتن گرنگ کو هاتینە مەیدانێ بەری پەیدابوونا بزاڤا نازی ل ئەڵمانیا

قەرەبووکرن:

ژ وان گیرو گرفتێن کو رووی ب رووێ ئەڵمانیان بۆی ل پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ کو ئەگەرەکێ سەرەکی بوو مانا دوژمنایەتیێ دناڤبەرا ئەڵمانیا و هەڤپەیمانان دا کێشا قەرەبووکرنێ بوو. پەیمانا ڤرسای ئەرکێ دانانا چەنداتیا قەرەبووکرنێ سپارد بوو بو لێژنەکا هونەری کو شیانا ئەڵمانیا بۆ قەرەبووکرنێ ئێخستە ستویێ خۆڤە ل سالا ١٩٢٠ز کونگرە ل (سبا) ل بەلجیکا گرێدا کو رێژا قەرەبووکرنێ بڤی شێوەی دانا ٥٢٪ بۆ فرەنسا ٢٢٪ ێ بۆ بریتانیا، ١٠٪ ێ ئیتالیا و ٨٪ ێ بۆ بەلجیکا و ٨٪ بۆ هەڤپەیمانێن دی.

لیژنا قەرەبووکرنێ جارەکا دژی سالا ١٩٢١ز کومبوو بریاردا کو ئەڵمانیا پێدڤیە ٣٢ ملیۆن دولاران بدەت، ئەڤ پارە ژی گەلەك ژوێ کێمترە کو کلیما نسۆ و لوید جۆرج پیشنیار کربوو، کو دشیانا ئەڵمانیا دانەبوو ئەڤێ قەرەبووکرنێ ب پارەی بدەت، هەڤپەیمان رازی بوون ب قەرەبووکرنێ خەلۆزی و بەرهەمێ ئاسنی و پەرۆکان، بەلێ ئەڤە بوو ئەگەرێ هندێ کو خودانێن کارگەهان ل دەولەتێن هەڤپەیمان ئازریان چونکی بۆ ئەگەرێ هندێ کو بەرهەمێ وان کێم بهێتە فرۆشتن. لەورا ئەڤ دەولەتە ناچار بوون ب خشتێ سالا نەوەڕبگرن.

بەلێ ئەڵمانیا شیانا دانا پارەی نەبوو ب تایبەتی کو بارێ ئابووریێ وێ گەلەك خراب بوو ل چاڤ وێ بارێ بەری جەنکێ جیهانیێ ئێکێ. بازرگانیا دەرڤە بەرەڤ داشکاندنێ هات و بۆ ئەگەرێ شکاندنا مارکێ ئەلمانی هەتا وەلێهاتی بهایێ وی پتر

نەبوو بهایێ ئەوێ کاغەزا ژێ دهاتە چێ کرن. لەورا ئەڵمانیا ناچار بوو سالا ١٩٢٢ ئاشکرا بکەت کو شیانا دانا ئەوێ قەرەبووکرنێ نینە و داخازا ژ هەڤپایمانان کر دوو سالان پاش بێخن، بریتانیا رازی بوو بەلێ فرەنسا فەرەن ڕەت کر. (بۆانکاریە) دڤیا ئەڵمانیا ب زۆری ناچار بکەت بۆ دانا ئەڤی پارەی ل سالا ١٩٣٢ز دانوستاندن دەست پێ کرن بۆ چارەسەرکرنا ئەڤێ گیروگرفتێ، ب دوماهی هات ب دانانا لیژنەکێ ب سەرۆکاتیا مستر داوز (Charies Dawse) شارەزایەکێ دارایی یێ ئەمریکیە، ئەف قەڕەبوویە دابەشی کر سەر قستێن سالانە (الاقساط السنوية) کێم بکەت هێدی هێدی زێدەبکەت و هەتا دانا پاران تەمام بیت. پشتی بارودۆخ باش چوویی سوپایێ داگیرکەرێ فەرەنسی ڤەکێشاڤە.

ل سالا ١٩٢٩ز کێشا دارایی یا جیهانێ هاتە مەیدانێ ئەڵمانیا داخازا کێم کرنا پارێ قەڕەبووکرنێ کر، لێژنەکا هونەری پێشنیارا کێم کرنا پارێ قەرەبوریکرنێ بۆ هەشت ملیۆن دۆلاران ئانکو ئەو پارەبوو کو جارا ئێکێ دانابوو، دەولەتێن هەڤپەیمان رازی بوون و وان پەیمانەك گرێدا ل لاهای ل سالا ١٩٣٠ز وان ئیمزال سەرکر بڤی جوری کێشا قەرەبووکرنێ گەلەك نەمابوو کو ب تەمامی بهێتە چارەسەرکرن بەلێ کێشا ئابووری داوی نەهات ئەڵمانیا ئێدی پارە نەدا و سالا ١٩٣١ داخازا پاشئێخستنا وی پارەی کر د ئەنجامێ دا کونگرەك ل لۆزان سالا ١٩٣٢ گرێدا بریارا کێم کرنا قەرەبووکرنێ دا بۆ حەفت ملیۆن دولاران ئەگەر ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا ڕازی ببیت ب کێم کرنا قەرزێن وێ ل سەر هەڤپەیمانان بەلێ ویلاتێن ئێکگرتی بڤێ رازی نەبوو، خرابیا بارێ ئابوریێ هەڤپەیمانان ناچار کر د ب ڕاوەستن ل دانا قەرزان و ئەڵمانیا ژی ڕاوەستیا ژ دانا پارەیی، ب ڤی ڕەنگی کێشا قەرەبووکرنێ پشت گوهـ ئێخست بەلێ ژ لایێ یاسایێڤە نەهاتە لادان و ئەڤە هۆیەك بوو ل هەڤرکیێ دناڤبەرا ئەڵمانیا و دەولەتێن سەرکەفتی دا.

چەك ڕامالین:

بەلێ گیرو گرفتا گشتی یا دی کو دەولەتێن مەزن پێ هەڕشیی بوون ئەو ژی گیروگرفتا چەك رامالین بوو چونکی ڤان دەولەتان وەسا هەست کر کو ئێدی نەشێن بەردەوام بن ل خەرج کرنێ ژ پێخەمەت پرچەك کرنێ دا، کونگرێ ئاشت بوونێ یێ نوی بریاردا کو ئەلمانیا ژ چەك بکەن بۆ هندێ ئەڤ کارە ببیتە ڕێبازەك بۆ چەك رامالینێ هەتا کێمترین ڕادە هەتا بۆ هندێ ئاسایشا نافخۆیا هەر دەولەتەکێ بهێنە پاراستن، کۆمەلا نەتەوان ژی ئەرکێ دانانا پلانا پێدڤی بۆ چەك رامالینا گشتی بێخیتە ستویێ خۆ، بەلێ ئەو گیروگرفتە چارەسەرنەکر و بۆ ئێك ژ وان ئەگەرێن کو هەڤرکیێ ل ناڤبەرا دەولەتێن مەزن دروست بکەت، دەولەت شیان بتنێ ڕادەی بۆ هێزێن دەریایی ب دانن، د کونگرێ واشنتون دا ل سالا ١٩٢٢ز ڤان پێنج دەولەتان (بریتانیا ، ویلایەتێن ئێکگرتیێن ئەمریکا و یابان و فرەنسا و ئیتالیا) ڕێکەفتنامەیەك ئەنجامدا کو کەشتیکەلێن (پاپۆر) جەنگی بۆ دەمێ (دەهـ سالان) ل دویڤ ئەڤێ ڕێژا خوارێ بیت: بریتانیا = ٥ ، یابان = ٣، فرەنسا = ١,٦٧ ، ئیتالیا = ١,٦٧ و دانوستاندێن کونگرەی ب ئەنجامی نە گەهشتن ل دۆر کەشتیێن بچووکێن شەری. بریارێن کونگرێ واشنتون ئەڤ ماوە درێژ کر بۆ سالا ١٩٣٧ز بەلێ پێشبڕکێ د پێخەمەت پرچەگ کرنێ دا ل هشکاتیێ و ل دەریا هەر ل سالا ١٩٣٥ز دەست پێکر کو کونگرێ نیڤ دەولەتان ژ لایێ چەك رامالینێ ڤە سەرنەکەفت، دەمێ پارتا (نازی) هاتیە سەرحوکمی سالا ١٩٣٣ز ئەلمانیا بلەز هێزێن خۆ یێن هشکاتی زێدەکرن ب ڤی ڕەنگی پرۆژەیێن ڕامالینێ سەرنەگرت کو بوو ئەگەرێ شێلاندنا باریێ نیڤ دەولەتی.

پرسیارێن بەندێ شەشێ

١- ئەو دەولەتێن نوی کیژن کو ل ئەورۆپا پەیدابووین پشتی جەنگێ جیهانیێ ئێکێ؟

٢- ئەو کێشێن ئابوری کیژبوون کو ل پشتی کونگرێ ئاشتیێ دپاریسدا دەرکەفتین؟

٣- گرنگترین بریارێن پەیمانا ڤرسای بژمێرە و ئەو رخنە چنە کو ئاراستە وێ کرین.

٤- یاسایا کۆمەلا نەتەوان ل جنێف چاوا بوون دگەل رێکخراو نەتەوێن ئێکگرتی بەراوردبکە.

٥- هۆیێن پەیدابوونا بزاڤا فاشی چنە؟ تایبەتییێن ئەڤێ بزاڤی چنە؟

٦- بۆچی ولاتێن ڕۆژئاڤا ب شێوەکێ لاواز دەرکەفتن دناڤبەرا هەردوو جەنگێن جیهانی یێن ئێك و دووێ؟

ئا		بەربەرەکانی	منافسة
ئازدیخواز	الاحرار	بێ ئاتاف	الجارف
ئازووقە	مؤونة	بەرپرس	مسؤول
ئومێد	طموح	باکوور	شمال
ئامێرێن هویر	الآلات الدقيقة	باشوور	جنوب
ئەنسکلۆپیدیا	الموسوعة (دائرة المعارف)	باجگر	الجابي
ئوقیانووس	المحيط	بیروباوەڕ	المعتقد
ئاڤزێل	الحوض	باوەڕ	العقيدة
ئەزموون	التجربة	بنچینە	المنشأ اساس
ئێك لاکەر	الحاسم	بنەچەھ	الاساس
ئازڕاندن	إثارة	بوار/ بیاف	المجال
ئامێرین فرینێ	الالات الطائرة	بالّون	المنطاد
ئەبونا	الاب	بێ تەڵ	اللاسلكي
ئەندامی	العضوي	بالّادەست	المهين - المسيطر
ئاوێتەیی	التركيبي	بکاربرن	الاستهلاك
ب		بەڵگەنامە	الوثيقة - الميثاق
بەربەست	حاجز	بریکار	الوكيل
بێ دەنگی	الهدوء	بودجە	ميزانية
بێ لایەن	حياد	بەنداتی	عبودية
بەرخۆدان	مقاومة	بنەما	مقومات - احصول
بکارخستن	التشغيل	باج	ضريبة
ب هەڤچوون	الاشتباك		

پ			
پێشنیار	اقتراح	پەروەردەکار	المربی
پێناسە	تعریف	پسپۆری	الاختاصاص
پاپۆر - کەشتی	باخرة	پەیدابوون وگەشەکرن	النشوء و الارتقاء
پەیمان	حلف	پێشەنگ	الطلائع - البوادر
پەیمان بەستن	التحالف	پشتگیری	تأیید
پیڤەر	مقیاس	پەنابەر	اللاجئ
پیڤان	قیاس	ت	
پێشڤەبرن	تطور	تەشی	مغزل
پەیدابوون	نشوء	تێکشکان	الأندحار - الفشل
پاشا - شاهـ	الملك	تەشی	مغزل
پادشایەتی	الملكية	تیرور	الأرهاب
پێشبرکێ	المسابقة	تەقینەر	رهیب
پڕانی	الأكثرية	تەوژم	تیار
پایە	منصب	تەفن	نول
پرچەك	تسليح	تێچوون	الكلفة
پێکدادان	اصطدام	تازە بابەت	البدعة
پەیمانگەهـ	معهد	توخم	عنصر
پێکەنێن	الفكاهى	تاقیگەهـ	تجربة
پێتڤی	مستلزمات - متطلبات	تەنێن ئەسمانی	الأجرام السماوية
پاڵەپەستۆ	الضغط	تۆندڕەوی	التطرف - المغالاة
پێکوت	المصل	تڕانە پێکرن	السخرية

تەبایی	ئتلاف	دادوەری	القضاء
تاج	تاج	دادگا	المحكمة
ج		دوولایەن	الثنائي
جەنگ	حرب	دەستەبەری	الضمان
چ		دژایەتی	التناقض
چەرخ	عصر	دەربەندێن ئافی	المضائف المائية
چوونە دگەل	انضمام	دەماگیری نەتەوەیی	التعصب القومي
چوار قولی	الرباعي	دەسەڵات	السلطة – النفوذ
چاك خواز	المصلح	دانوستاندن	المناقشة – المجاداة
خ		دەستە	هيئة
خۆگوریکرن	الأيثار - الفداء	دەستە و پێوەند	الاتباع
خواست	الارادة	ر	
خودان مافێن تایبەت	اصحاب / الامتيازات	ڕەشەبین	المتشائم
د		ڕاستەخۆ	المباشر
دانان	تشريع	ڕیباز	المذهب – الأتجاه
داکۆکی	تدعيم - تعضيد	ڕێکەفتن	الوفاق – الصلح
داگرتن	ادخال	ڕەوڕەوە	العلجة
دەست تێوەردان	التدخل	ڕاگەهاندن	إعلان
دەربڕین	التعبير	ڕێڤەبرن	إدارة
دوو دلی	متردد	ڕابوون – هەلکرن	قيام – اشعال
داگیرکەر	المحتل – المستعمر	ڕووناکبیری	مفكر – مثقف
داگیرگەهـ	المستعمرة	ڕینمایی	الإرشاد – التوجيه

ڕووبەر	المساحة	سوز	وعد
ڕوخسار	مظهر	سنوور	حدود
ڕەوشت و تیتال	العادات و التقاليد	سەندیکا	نقابة
ڕوومەت	كرامة	سەقا	الطقس
ڕاوێژکرن	الأستشارة	سەر بڕین	المقصلة
ڕەگەز	الجنس – العنصر	ش	
ڕاستەقینە	الواقعي	شیرەتکار	المستشار
ڕاڤە	شرح	شێوە	الصبغة – الشكل
ڕێژە	النسبة	شەڕ ڕاوەستاندن	الهدنة
ژ		شوێنەوار	الآثار
ژیری	العقل	ف	
ژنافبرن	القمع – الإخماد	فەرماندە	حاكم (سياسي)
س		فێرگەھ	المدرسة
سەرژمێر	الاحصائية	فەلسەفە	الفلسفة
ستوون	العمود	فەرمانگەھ	الدائرة
سەرکێش	المغامر – الطائش	ڤ	
سیما	الطابع	ڤەدەر	الأنعزال
سکالا	الشكاية – العريضة	ڤەکۆڵین	البحث
سەردەم	العصر – العهد	ڤەکۆڵەر	الباحث
سڕبوون	السبات	ڤەژاندن	الأنتعاش
ستێرێن گەروک	الكواكب السيارة	ڤەمراندن	الأخماد

ق		كارڤەدان	رد الفعل
قەرەبووکرن	تعويض	کیشوەر	القارة
قەلەبالغ	إزدحام	کەشتی	السفينة
ك		کێشە	القضية
کۆر	ندوة	گ	
کورت ئینان	العجز	گەشەکرن	النمو – الأرتقاء
کەڤر (تاوێر)	الصخر	گارس	الدخن
کاروان	موکب	گرنگ	مهم
کوچك	بلاط - قصر	گەروگوم	مستنقع
کۆمپانی	الشركة	گوشین	العصير
کارتێکرن	التأثير	گەف	الأنذار – التهديد
کودەتا	الأنقلاب	گومەز	القبة
کەنارگرتوان	المحافظين	گەردوون	الكون
کۆمار	الجمهورية	گەشبین	المتفائل
کومارویستان	الجمهوريون	گەشەسەندن	الأرتقاء
کەنداڤ	الخليج	گەردیلە	ذرة
کۆمەڵناسی	علم الاجتماع	گەشتیگەلی	الأسطول
کەڤانەی	القوس	ل	
کنار	الساحل	لێبورین	اعتذار
کەشتیڤانی	الملاحة	لڤینەر	محرك
کەمینە	الاقلية	لایەنگر	مؤيد – منحاز

م	
ماوه	مدى – خلال
مەیلەوگەرم	الدافىء
مافێ تایبەتی	الأمتياز
مشەختبوون	الهجرة
مەیدانا کاری	حيز العمل
مەکۆ	المكوك
مولکداری	التملك
مژدەدەر	التبشيرية
ن	
نۆکەند	القناة
نەمان	اضمحلال – فناء
ناڕەوا	غير شرعي
نیاز	مراد
ناڤەند	الوسط
نەتەوەیی	القومي
نوێخواز	المتجدد
نا ئەندامی	لا عضوي
نیگار	رسم
نەژاد	الأصل – الوراثة
نوینەرێ بالآ	المندوب السامي

ناڤەندێ گەردوونێ	مركز الكون
هـ	
هشیاربوون	الأنتباه
هاریکاری	التعاون
هەڤرکی	المنافسة
هەڵوێست	الموقف
هەست پێکراو	المحسوس
هۆز	العشيرة
هەڵاوسان	التضخم
هەف سەنگی	التوازن
هەڤکیف	النظير
هنارتی	الإرسالية
و	
وێژە	الأدب
وزە	الطاقة
ویلایەت	ولاية
ى	
یاسا	القانون
یاسا ڕاکێشانێ	قانون الجاذبية
یەکە	وحدة
یاداشت	مذكرة

ناڤەرۆك

بابەت	لاپەڕ
بەندێ ئێکێ: ڤەدیتنێن جوگرافی و چاکسازیێن ئایینی ل سەر دەمێ شۆرەشا فرەنسی	٤ - ٦٢
بەندێ دووێ: شۆرەشا پیشەسازی و گوهۆرینێن ئابووری و کۆمەلایەتی	٦٣ - ١٠٢
بەندێ سیێیێ: بزاڤا نەتەوایەتی ل ئیتالیا و ئەلمانیا و فرەنسا	١٠٣ - ١٣٠
بەندێ چواریێ: ئیستیعمارا نوی ل ڕۆژهەلاتا نێزیك	١٣١ - ١٥٨
بەندێ پێنجیێ: جەنگێ جیهانیێ ئێکێ	١٥٩ - ١٧٣
بەندێ شەشیێ: گوهۆرینێن گشتی ل ناڤبەرا هەردوو جەنگێن جیهانی یێ ئێکێ دووێ	١٧٤ - ٢٠٧